THE BHAGAVADGĪTĀ

BEING
REPRINT OF RELEVANT PARTS OF BHĪṢMAPARVAN
FROM B. O. R. INSTITUTE'S EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

(SECOND REPRINT)

तेजस्वि नावधीतमस्तु

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1968

☞ This Reprint contains pp. 114–188 of Fasc. 15 (Bhīṣmaparvan, Pt. 1) issued in September 1945, and advance issue of parts of the Introduction Appendices, etc. from Fasc. 16 (Bhīṣmaparvan, Pt. 2) to be issued in 1946

All rights reserved

Printed and Published by

Bhandarkar Institute Press, Poona

PRICE RUPEES FIFTEEN

श्रीमद्भगवद्गीता

संशोध्य

विविधपाठान्तरैरुपोद्धातेन परिशिष्टादिभिश्च संयोज्य

पुण्यपत्तनस्थदक्षिणविद्यालये तथा

वाराणसीस्थहिन्दुविश्वविद्यालये भूतपूर्वसंस्कृतप्राध्यापकेन

बिल्वावलिकरकुलोत्पन्नेन कृष्णतनुजनुषा श्रीपादाह्वेन

तेजस्वि नावधीतमस्तु

भांडारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकारिणां निदेशेन

१८६७ मिते शाके भाद्रपदशुक्ल(ऋषि)पञ्चम्यां

पुण्यपत्तने

प्रकाशिता

इयं श्रीमद्भगवद्गीता

सद्यःप्रकाशिताद्भीष्मपर्वण उद्धृत्य पुनर्मुद्रिता

अस्याः सर्वेऽधिकाराः स्वायत्तीकृताः

भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमुद्रणालये

सीसकाक्षरैः संयोज्य संमुद्रिता

मूल्यं पञ्चदश रूपकाः

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy., adhys. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O.-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha. For B. G. Comm. see Critical Apparatus.

CONTENTS

ABBREVIATIONS (संक्षेपचिह्नानि) ...

EDITORIAL NOTE (उपोद्घातः) ... ...

TEXT WITH VARIANTS (मूलं पाठभेदसहितम्)

APPENDIX I (प्रथमं परिशिष्टम्)

APPENDIX II (द्वितीयं परिशिष्टम्) ...

CRITICAL NOTES (विमर्शकटिप्पणानि) ...

EDITORIAL NOTE TO THE

REPRINT OF THE BHAGAVADGĪTĀ

THE decision not to sell parts of the Institute's Mahābhārata edition separately, while it had the wholesome effect of preventing unnecessary disturbance in the number of complete sets of the Epic available for sale, had also the incidental disadvantage of preventing persons genuinely interested in understanding the method of constituting the text and of reporting the variants adopted in this edition from having within easy reach a handy demonstration of our methodology. It was also discovered that there were several persons desirous of helping the undertaking in a small way, who might not readily acquire the complete edition of the Epic for their private library, but who, it was felt, would be too glad to purchase a popular portion of the Epic like the Bhagavadgītā, extracted from the regular edition and presented with all the paraphernalia of critical scholarship, particularly the variant readings, the number and importance of which have hitherto escaped general attention. This is the origin of the present "Reprint", which, owing to the prevailing shortage of paper, had to be a limited edition of not more than 500 copies only.

The Critical Apparatus used for the regular edition of the Bhīṣmaparvan has been reproduced below, withholding, naturally, the detailed description of the MSS. and the critical remarks on the recensions.

From the descriptive catalogues, published reports, and the lists of MSS. available in public libraries in India and outside India, as also from a special search instituted in private libraries in various parts of India, the existence of more than 125 MSS. of the Bhīṣmaparvan (text only) has been so far established, about half of them being written in Devanāgarī characters, about 20 in Bengali characters, some 15 each in Grantha and Telugu characters, over 10 in Malayālam characters, but only 1 in Śāradā characters. MSS. in Nevārī and Maithilī characters have not so far been traced.

There are, besides these 125 MSS. of the text alone, nearly 40 other MSS. giving the text of the parvan together with a Sanskrit commentary: namely, Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā*, some 10 MSS., Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa* (or °*dīpikā*), about 30 MSS., and 2 MSS. of an anonymous commentary. Manuscripts containing commentaries alone on the Bhīṣmaparvan number more than 30, there being, besides the two already mentioned, about ten different commentators, including Devabodha, the oldest of them all. This makes a total of about 200 MSS. of the parvan available for consultation, out of which MSS. giving the commentaries alone are not so much useful for the constitution of the critical text, and are classed under the "Testimonia".

Out of the remaining 160 MSS., as many as 60 MSS. were actually procured and fully (or in parts) collated for this edition. From these, finally, 34 MSS. were selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS.

The MSS. included in the Critical Apparatus of the Bhīṣmaparvan, may be grouped as follows :

I. N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS.)

(a) North-western Group (ν)

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065); dated Laukika Saṁvat 85 (ca. A. D. 1709).

Kaśmīrī Version [K], being

(i) Transcripts from Ś in Devanāgarī

K_0 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207.

K_1 = London, India Office Library, No 3226 (2137); dated V. Saṁvat 1839 (ca. A. D. 1783).

K_2 = Poona, B. O. R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 15 (246); dated Śaka 1693 = V. Saṁvat 1828 (A. D. 1771).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83 ; dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K_5 = Poona, No. 23, Kamat Collection of the BORI ; dated Saṁvat 1742 (ca. A. D. 1686).

(ii) Transcripts from Ś in Bengali

K_4 = Dacca, University Library, No. 669 ; dated Śaka (?) 1675.

(b) Central Group (γ)

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 780.

B_2 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 467; dated Śaka 1683 (A. D. 1761).

B_3 = Dacca, University Library, No. 2789 ; dated Śaka 1671 (A. D. 1749).

B_4 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 7.

Devanāgarī Version [D], subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 482 of Viśrāmbāg I.

Da_3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 10801; dated V. Saṁvat 1753 (ca. A. D. 1697).

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the "Vulgate".

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 483 of Viśrāmbāg I.

Dn_2 = Indore, MS. (without number) belonging to the private collection of Sardar M. V. Kibe.

(iii) Devanāgari Composite Version

D_1 = Madras, Adyar Library, No. XLI o 65 (orig. No. 34 L 65); dated V. Saṁvat 1562 (ca. A. D. 1506).

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), 481 of Viśrāmbāg I; dated V. Saṁvat 1729 (ca. A. D. 1673).

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1882-83.

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1204; dated V. Saṁvat 1622 (ca. A. D. 1566)

D_5 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 7740.

D_6 = Madras, Adyar Library, No. 34 L 59; dated V. Saṁvat 1835 = Śaka 1701 (A. D. 1779).

D_7 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 8858.

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 213 of 1887-91; dated Śaka 1606 (A. D. 1684).

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3945.

Grantha Version [G]

G_1 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3764.

G_2 = Poona, B. O. R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 56 (267 B).

G_3 = Pudukotah, State Library, No. 260.

G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11842.

Malayālam Version [M]

M_1 = Calicut, MS. (without number) belonging to the Paḍiññāre Kovilakam Collection.

M_2 = Cochin, Chennamaṅgalam, MS. belonging to the Pāliyam family, No. 928; dated Kollam 1028 (ca. A. D. 1853).

M_3 = Alwaye, Travancore, MS. (without number) belonging to the Ponnokoṭṭu Mana Library.

M_4 = Malabar, Nāreri Mana Library, No. 504.

M_5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 62 of 1924–28.

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS. which were at first included in the Critical Apparatus, but were subsequently rejected for the sake of economy, have been occasionally drawn upon in the Appendices and in Addenda et Corrigenda.

K_7 = Madras, Adyar Library, No. XC 7, a composite MS. of two separately paged parts, the first part, extending up to Bhagavadgītā adhy. 6, being alone critically important.

K_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 480 of Viśrāmbāg I; dated V. Saṁvat 1806 (ca. A. D. 1750).

D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library No. 1274; dated V. Saṁvat 1622 (ca A. D. 1566).

D_{10} = Pudukotah, MS. (without number) belonging to the State Library.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

The following five commentaries have been regularly collated, as far as available, the first and fourth given in MSS. along with the text, the others by themselves:

Ca, representing the Devanāgarī Version of Arjunamiśra, on the evidence of his comm. called *Bhāratārthadīpikā* (or °*pradīpikā*) as given in MSS. designated Da_1 and Da_2.

Co, representing the Version of Caturbhujamiśra on the evidence of his comm. called *Tātparyaprakāśikā* (?) as found in a solitary MS. belonging to the Baroda Oriental Institute, No. 13036.

Cd, representing the Version of Devabodha, the oldest Mahābhārata commentator so far known, on the evidence of his comm. called *Jñānadīpikā* as found in a solitary MS., No. 12982, belonging to the Oriental Institute, Baroda; dated Śaka 1688 (A. D. 1766). In this MS. the commentary on the Bhagavadgītā portion is absent.

Cn, representing the Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (= the Vulgate), on the evidence of his commentary called *Bhāratabhāvadīpa* (or °*dīpikā*) as given in MSS. designated Dn_1 and Dn_2.

Cv, representing the Version of the Southern commentator Vādirāja, on the evidence of a transcript of his comm. called *Lakṣālaṁkāra* as given in MS. No. C 1577, belonging to the Govt. Oriental Library, Mysore.

The following three commentaries are far too meagre, and have been drawn upon only occasionally in the Addenda:

C Vimalabodha's *Durghaṭārthaprakāśinī*, Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 84 of 1869-70; dated Śaka 1724 (A. D. 1802).

C Yajña(or Sarvajña)nārāyaṇa's *Bhāratatātparyasaṁgraha*, transcribed from MSS. Nos. R 2169 and R 1625 belonging to Govt. Or. MSS. Lib., Madras.

C Rāmānuja's *Viṣamaślokaṭīkā* also called the *Bhāvārthadīpikā*, as given in the India Office Codices Nos. 470 and 1411.

There are, besides, commentaries passing under the names of Sṛṣṭidhara (MS. in the RASB of Calcutta) and of Vidyāsāgara (MS. once reported to be in the Trivandrum Palace Library), which I have not examined, but which, from their descriptions, are, presumably, equally meagre.

(ii) *Epitomes*

The Kashmirian Kṣemendra's metrical summary called the *Bhāratamañjarī* (ca. A. D. 1050). Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 497 stanzas.

The Jain poet Amaracandra's (13th cent. A. D.) poetic epitome called the *Bālabhāratam*. Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 384 stanzas.

(iii) *Translations and Adaptations*

The Javanese abridged paraphrase or adaptation (the critical value of which lies in its quotations from the original Sanskrit, given at variable intervals, and followed by their translation into Old-Javanese) as published in Bibliotheca Javanica, No. 7, *Het Oud-javaansche Bhīṣmaparwa*, and No. 7a, *Aanteekeningen bij het Oud-javaansche Bhīṣmaparwa*, both published by Dr. J. Gonda, 1936-1937. This is not later than the tenth century of the Christian era. The Sanskrit citations preserved in this Old-Javanese adaptation are gathered together in Appendix II.

The Telugu adaptation, the *Andhra Bhāratamu*, begun (Ādi and half of Āraṇya) by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (11th cent. A. D.), and completed by his two successors, Tikkana (Sabhā, Virāṭa, Udyoga, etc. to the end) and Erra Pragada (remnant of Āraṇya), at long intervals.

The Persian version made by Muslim poets and scholars at the court of Akbar (1556-1605 A. D.). This is rather a free rendering of the original, which had to be explained to the translators by Hindu pandits under the orders of the Emperor.

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Besides the above MSS. and Testimonia available for the entire Bhīṣmaparvan, for the Bhagavadgītā portion of the parvan (= chapters 25-42 of the Vulgate = chapters 23-40 of the present edition), owing to its great importance and popularity, there were available hundreds of MSS. and scores of commentators, old and new, which made it imperative to collate representative MSS. of the text proper, and to consult the leading commentaries and other testimonia bearing upon it. The following have been utilised for the purpose :

Śāradā Version of the Bhagavadgītā [Ś]

Ś$_1$ = London, British Museum, Oriental MS. No. 6763 D.

Ś$_3$ = The Śāradā MS. used by Pandit Lakshman Raina of Srinagar for his edition, published in 1933, which represents the text underlying the commentary of Abhinavagupta (Cg).

Ś$_4$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 424 of 1875–76, representing the text underlying the commentary of Rājānaka Rāmakaṇṭha alias Rāmakavi (Ck).

Ś$_5$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 423 of 1875–76, representing Ck.

Ś$_6$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883–84, representing the text underlying the commentary of Ānandavardhana (Cā).

Kaśmīrī Version of the Bhagavadgītā, being a transcript from Ś in Devanāgarī [K]

K$_4$ = Gondal, Kathiawad, MS. (without number) belonging to the Rasaśālā; dated V. Saṁvat 1545 (ca. A. D. 1489).

Nepālī Version of the Bhagavadgītā [Ñ]

Ñ$_1$ = Cambridge, University Library, Additional MS. No. 1597; dated Nepalese Saṁvat 596 (ca. A. D. 1976), *the oldest MS. used.*

Commentators' Versions of the Bhagavadgītā as gathered from the following :

Cā = Ānandavardhana's comm. called *Jñānakarmasamuccaya*, as found in the Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), manuscript No. 179 of 1883–84.

Cb = Bhāskara's comm. called *Bhagavadāśayānusaraṇa*, as found in a fragmentary MS., readings from which are reported by T. R. Chintamani in his ed. of Ck, Madras, 1941.

Cc = Caturbhuja's comm. called *Tātparyaprakāśikā* (?), as found in MS. No. 13036 of Baroda Or. Institute, already mentioned above. The Gītā comm. in this MS. covers only the first two chapters.

Cg = Abhinavagupta's comm. called *Bhagavadgītārthasaṁgraha*, as found in Ś$_3$.

Ck = Rājānaka Rāmakaṇṭha's (or Rāmakavi's) comm. called *Sarvatobhadra*, as found in Ś$_4$ and Ś$_5$.

Cl = Vallabha's comm. called *Sattattvadīpikā* (or *Tattvadīpikā*), as in the Gujarati Press edition (1935[2]) of the BG. with Eleven Commentaries. The sub-comm. of Puruṣottama on Cl is at times cited.

Cm = Madhva's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm. of Jayatīrtha on Cm is also occasionally cited.

Cn = Nīlakaṇṭha's comm., as in MSS. Dn$_1$ and Dn$_3$.

Cr = Rāmānuja's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm., *Tātparyaprakāśikā* of Veṅkaṭanatha, is occasionally cited.

Cś = Śaṁkara's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Ānandāśrama edition, Poona (1909), and other standard editions.

Cu = Dhanapati's sub-comm.,called *Bhāṣyotkarṣadīpikā* on Cś, as in the Nirnaya Sagar Press ed., Bombay (1936[2]), of the BG. with Eight Commentaries.

Cv = Vādirāja's comm., as already described in the Testimonia for the parvan.

APPARATUS FOR THE "GĪTĀSĀRA"

Finally, for constituting the text of the " Gītāsāra " (Appendix I, No. 3), which has a critical value of its own out of all proportion to its intrinsic merit, in addition to MSS. K₀₋₃ which give its longer version, the following MSS. (giving its shorter version) were utilised :

Ś₇ = Poona, Bomby Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883–84, the first 15 folios of which give the text of the Gītāsāra with a commentary.

Ś₈ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 176 of 1883–84, giving the text of the Gītāsāra and accompanied by the same comm. as above, which is here called *Brahmasambodhinī*, and is attributed to Śrīdharācārya.

K₉ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 175 of 1883–84, giving only the text of the Gītāsāra.

The principles of text-constitution followed in the Institute's edition of the Mahābhārata have been ably expounded by the late Dr. V. S. Sukthankar in his Prolegomena to the Ādiparvan, and I had generally no occasion to depart from them in the edition of this parvan. The case of the Bhagavadgītā is, however, somewhat peculiar, for which see below.

The variants of a stanza are reported in the Critical Notes at the foot of the page, the stanza being for that purpose divided into quarters (pādas) *a*, *b*, *c*, *d*, and where necessary *e*, and *f*. The variants are reported by recensions, and, under each recension, in the order of the MSS. making up the recension as enumerated in the Critical Apparatus. The non-inclusion of any MSS. in the Critical Notes implies that they agree with the text as printed ; but, in the case of commentaries, their agreement with the constituted text is specified, and not left for implication only, so that where nothing is stated, they are to be considered as silent. Particular care has been taken in the footnotes at the bottom of the page to indicate, in the case of the Bhagavadgītā, places in the rest of the Mahābhārata where identical or substantially agreeing verses, half-verses, or quarter-lines recur. This list was compiled by more than one hand, and

some passages may have escaped attention. It is, however, permissible to hope that a large majority of them has been roped in. Cross-references to the Epic are according to the Critical Edition in the case of the first six parvans (Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāṭa, Udyoga, and Bhīṣma), but according to the Bombay edition (B) in the case of the remaining parvans. Here as elsewhere the punctuation-marks have been carefully used and differentiated. For example, in cross-references, a comma is put between stanzas of the same adhyāya, a semicolon between adhyāyas of the same parvan, and a colon where the parvan itself is different. Other technical devices used will be clear from the list of Abbreviations on p. viii.

The extra stanzas in the Bhagavadgītā found in some MSS. are included in the Critical Notes at the foot of the page as "star-passages". The addition made to the text of the Bhagavadgītā proper by these star-passages, covers 19 whole stanzas and 10 half-stanzas, besides 4 stanzas copied from the *Gītārthasaṁgraha* in Cg. They also include the familiar *Gītā-praśasti*, and the stanza-and-half recording the Kashmirian (?) extent of the Poem. The original numbers given to them (85*–114*) in the parvan-sequence have not, however, been changed in this Reprint. The two longer additions attached to the Bhagavadgītā, namely, the Tantrik prologue (including the *Dhyāna* stanzas) and the "Gītāsāra", are extracted from Appendix I of the regular edition. So too, the text of the Bhagavadgītā as incorporated in the Old-Javanese epitome of the Bhīṣmaparvan, is extracted from Appendix II, where the Old-Javanese variants for the entire parvan are given and compared with the corresponding portion from the B. O. R. I., Calcutta, Bombay, and Madras editions of the Epic. In the case of the Bhagavadgītā, an additional column has been introduced to show the agreement or otherwise of the Old-Javanese citation with the so-called "Kashmir" recension of the Poem.

THE KASHMIR RECENSION OF THE BG.

It will be noticed that in the case of the Bhagavadgītā, the Śaradā and the Kashmirian group of MSS., with the occasional support of some of Devanāgarī MSS. like D_2, as also, of course, the Kashmirian commentaries Cā. b. k. g, give a reading which, in quite a large number of cases, has *not* been included in the constituted text, but has been relegated to the Critical Notes below. In the rest of the Bhīṣmaparvan, however, the reverse will be found to have been the case generally. F. Otto Schrader, in his *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā* (Stuttgart, 1930, pp. 1–52) puts forth the view that these Kashmirian sources, with their "fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate, as well as the 282 exclusively Kashmirian *varietas lectiones*", preserve a more authentic, and even an intrinsically superior text of the BG., which, he claims, was pre-Śaṁkara. I have dealt with this view in detail in the *New Indian Antiquary*[1], so that here, only a short statement,

[1] *The So-called Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*, Vol. II, No. 4, pp. 211–251.

enough to prove the secondary character—as far as the BG. is concerned—of the large majority of the Kashmirian readings, should suffice. In this connection, the following points merit consideration:

(i) The Kashmirian variants (with a sporadic exception or two[1]) seek to remedy and regularise the grammatical defects of the current (or Śāṁkara) text:

2. 50[cd] — जहातीमे उभे for जहातीह उभे (to avoid irregular hiatus).

2. 60[a] — यतस्तस्यापि हि for यततो ह्यपि (to avoid the use of √ यत् in *Parasmaipada*).

3. 23[a] — वर्तेय for वर्तेयम् (to avoid the *Parasm.* use of √ वृत्).

5. 1[cd] — यः श्रेयानेतयोरेकस्तं for यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्. — The predicate श्रेयः can influence the gender of the pronominal subject which immediately precedes it. The masc. यः as referring to संन्यास and योग (both masc.) would be more regular.

† 6. 39[a] — एतं मे संशयम् for एतन्मे संशयम्. — The masc. एतं to agree with the masc. संशयम् would be more regular. The neuter एतत् is used adverbially as in 18.75[d]. The word इदम् is similarly used in the Kashmir reading in † 9.8[c], and in the current reading in 16.13[b].

7. 18[b] — मतः for मतम्. — The masc. मतः would directly agree with ज्ञानी; the neuter मतम् would require the supplying, after एव, of the finite verb अस्ति followed by इति. The emendation was suggested by Schlegel, but several non-Kashmirian MSS. already give it.

† 7. 29[b] — भजन्ति for यतन्ति (to avoid the use of √ यत् in *Parasmaipada*).

† 9. 14[b] — यतमाना or भजन्तश्च for यतन्तश्च (to avoid the use of √ यत् in *Parasmaipada*).

† 9. 31[c] — प्रतिजानेऽहं for प्रतिजानीहि (to give the more usual sense of 'promise' to √ ज्ञा with प्रति).

† 10. 9[d] — रमयन्ति च for च रमन्ति च (to avoid the unusual *Parasm.* use of √ रम्).

† 11. 41[b] — हे सखे च for हे सखेति (to avoid the use of the wrong voc. form सख for सखे, or alternatively, to avoid the double saṁdhi सखे + इति = सख + इति = सखेति).

† 14. 23[d] — यो ह्यतिष्ठति for योऽवतिष्ठति (to avoid the *Parasm.* use of √ स्था with अव).

15. 4[b] — गतो न निवर्तेत for गता न निवर्तन्ति (to avoid the *Parasm.* use of √ वृत्).

16. 2[c] — अलौल्यं च for अलोलुप्त्वं (to avoid the irregular अलोलुप्त्वं in place of the regular अलोलुपत्वं).

16. 13[b] — इमं प्राप्स्ये मनोरथम् for इदं प्राप्स्ये मनोरथम्. — The masc. pronoun इमं can go better with the masc. noun मनोरथम्; इदं can only be understood adverbially. The reading मनोगतम्, which is quite good, is unfortunately very weakly supported.

---

[1] The few exceptions are: 6.16[cd] अत्यश्नतः and नातिजागरतः, the first of which is discountenanced by the regular अनश्नतः in 16[b], and the second by जाग्रति in 2. 69[c]; as also 18. 61[b], where वसतेऽर्जुन (for अर्जुन तिष्ठति) uses √ वस् in the unusual *Ātmanepada*.

* † The v. l. has not the unanimous support of Kashmirian sources.

(ii) The Kashmirian variants seek to simplify and normalise the syntax :

1. 7[c] — नायकान् for नायकाः. — Placed between two accusatives, नायकान् would be a smooth construction. The nom. नायकाः will have to be understood as constituting a parenthetical clause.

5. 21[b] — यः सुखम् for यत् सुखम्. — The masc. यः to agree with the following सः would be an easy change, which is made by several non-Kashmirian MSS. also. With the current reading the fully-expanded sentence would read [सः]... असक्तात्मा यत् आत्मनि सुखं [अस्ति तत्] विन्दति, सः...सुखमश्नुते. This roundabout construction has the advantage of focussing attention on the particular kind of *sukha* that the BG. wants to emphasise.

6. 13[c] — संपश्यन् for संप्रेक्ष्य. — The Kash. reading is evidently due to the desire to give a *pres. part.* to match with the other two *pres. part.* धारयन् and अनवलोकयन्.

6. 19[d] — योगमात्मनि for योगमात्मनः. — The locative case would be more suited to denote the object of Yogic concentration than the current genitive.

6. 21[a] — सुखमात्यन्तिकं यत्र for सुखमात्यन्तिकं यत्तद्. — The arguments in 5. 21[b] also apply to this case.

8. 17[b] — अहर्ये ब्रह्मणो विदुः for अहर्यद्ब्रह्मणो विदुः. — Attention is sought to be directed to the special length of the day of Brahmā, and for that purpose the roundabout construction would be better suited. Cf. the preceding two cases (5. 21[b], 6. 21[a]).

† 9.11[d] — ममाव्ययमनुत्तमम् for मम भूतमहेश्वरम्. — The acc. भूतमहेश्वरम् in the current version agrees with मां in 11[a], and so involves a दूरान्वय, which the Kashmirian reading seeks to avoid. With the Kash. reading as the orig., nobody would think of changing it into भूतमहेश्वरम्.

† 10.16[b] and 10. 19[b] — विभूतीरात्मनः शुभाः for दिव्या ह्यात्मविभूतयः. — The acc. in the Kash. version is what one naturally expects after वक्तुं and कथयिष्यामि. The current reading can be justified either by taking विभूतयः as an archaic acc. form, or, better still, by taking the pāda as a parenthetical clause. The word आत्मविभूतयः need not necessarily have been तव विभूतयः, because आत्म- can be understood to mean आत्मभूताः, and the expression आत्मविभूतयः has an evident allusion to the word आत्मन् in the preceding stanza. A syntactically questionable clause may be later changed into one syntactically correct, and not *vice versa*.

† 10.28[c] — प्रजनस्यास्मि for प्रजनश्चास्मि. — The Kash. reading evidently wants to supply a genitive case to go with the Vibhūti, just as a Malayālam MS. supplies the locative प्रजनेष्वपि.

---

† The v. l. has not the unanimous support of Kashmirian sources.

11. 44^{d} — प्रियः प्रियस्यार्हसि for प्रियः प्रियायार्हसि. — The current reading can be explained as a double saṁdhi (प्रियायै = प्रियाया + अर्हसि, or प्रियायाः = प्रियाया + अर्हसि), or as due to the use of the dative प्रियाय for the genitive प्रियस्य. The use of the dative for the genitive, as also the double saṁdhi, are both common Epic features. The Kash. reading is evidently a *lectio facilior*.

18. 8^{a} — यः कर्म for यत् कर्म. — It is not that the orig. यः was changed into यत् by case-attraction for the neut. noun कर्म, but rather, that the orig. यत् was changed into यः to agree with the following सः in pāda 8^{c}. Compare the analogous case of यत् in 11. 9^{a}.

† 18.50^{ab}—सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति तन्निबोध मे for सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे. — As to the current reading, Schrader observes : " The position of *tathā* (belonging to *nibodha me*) in the Śloka is simply impossible. The author of the *Gītā* was not so bad a poet as to be credited with such a monstrosity ". The syntax in the current reading is no doubt difficult, and that is just the reason why we should not be too eager to simplify it. The Kash. sources are themselves divided, some proposing तदाप्नोति निबोध मे, others प्राप्नोति तन्निबोध मे. It is however possible to construe the current reading thus : यथा (=यतः) [अयं], या [सिद्धिः] समासेन ज्ञानस्य परा निष्ठा तादृशीं सिद्धिं प्राप्तः, तथा (= तस्मादवश्यमेव) [स] ब्रह्म आप्नोति । निबोध मे ।

(iii) The Kashmirian variants generally tend to smoothen the difficulties in interpretation that have proved troublesome. The attempts in this direction, however, often defeat their intended purpose. A few select examples follow :

1. 33^{d} — प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् for प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च. — The motive underlying the Kash. reading is evidently to avoid the bathos involved in mentioning 'riches' after 'life'. But the orig. sense of धन (cf. धनंजय) is 'anything at stake'; and there can be things at stake more prized than life itself. Probably, however, the Kash. variant may be reminiscent of pādas like 5. 162. 33^{d}; 182. 3^{d}; etc.

2. 43^{b} — जन्मकर्मफलेप्सवः for जन्मकर्मफलप्रदाम्. — The construction in the traditional text is somewhat peculiar. The accusative *bhogaiśvaryagatim* (with the two qualifying adjectives preceding it), being governed by the preposition *prati* (= referring to), serves to specify the contents of the 'flowery speech', which expatiates upon the attainment of enjoyments and potences that are capable of amplification by specific rituals, and that lead on towards different births and [other] karmic fruitions.

2. 61^{b} — तत्परः for मत्परः. — The change seems to have been designed to avoid the sudden introduction of the equation Kṛṣṇa = Highest God, which can be in place only after Arjuna's question in 4. 4 has been put and answered.

† The v. l. has not the unanimous support of Kashmirian sources.

If तत्पर is to imply an object of meditation, it has been already mentioned in 2. 17, and can be referred to here. This seems to be the line of thought underlying the Kash. reading, which, however, ignores the fact that Kṛṣṇa intends the exposition in chap. 2 as his final word, and as such it ought to have found room in it, however succinctly, for the principle of personal Godward devotion, which plays such an important role in the Bhagavadgītā teaching.

6. 7^{b} — परात्मसु समा (v. l. परमात्मसमा) मतिः for परमात्मा समाहितः. — In this connection the remarks of Jayatīrtha are worth citing. He observes (Guj. Press ed., I p. 539): अत्र भास्करोऽन्वयमपश्यन् 'परमात्मा समाहितः' इति संप्रदायागतं पाठं विसृज्य 'परात्मसु समा मतिः' इति पाठान्तरं प्रकल्प्य, 'समा मतिः' इति तु आवर्त्य [शीतोष्णसुखदुःखेष्विति] सप्तम्या अन्वयमुक्त्वा, पूर्वपाठेऽन्वयाभाव इत्यवादीत्. It is unknown what authority Jayatīrthā had for making the above statement. Bhāskara, we know, is an early Gītā commentator quoted by Abhinavagupta with respect. The recently discovered fragmentary MS. of Bhāskara's commentary unfortunately breaks off just at this stage. It is unquestioned that Bhāskara's emendation highly improves the sense. In the current text परम् is to be separated from आत्मा, and understood as qualifying समाहितः.[1]

† 6. 28^{cd} — ब्रह्मसंयोगमत्यन्तमधिगच्छति for ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते. — In its attempt to avoid the archaic and technical wording of the current text, the Kash. reading ends by making an awkward and almost unphilosophical statement.

13. 4^{d} — विनिश्चितम् for विनिश्चितैः. — Apparently, like Böhtlingk in modern times, the Kashmirian redactors did not see how the prose *Brahmasūtras* could sing (गीतम्); and so they have given an independent predicate (विनिश्चितम्) to them. It is clear that ऋषिभिः and गीतं (= declared) are common to both the statements, and the remaining words form contrasted pairs: विविधैः छन्दोभिः *versus* ब्रह्मसूत्रपदैः, बहुधा *versus* हेतुमद्भिः, and पृथक् *versus* विनिश्चितैः. As to the plural ऋषिभिः, it can well apply to the *Brahmasūtras* when we take into consideration their earlier pre-Bādarāyaṇa forms.

13. 16^{a} — अविभक्तं विभक्तेषु for अविभक्तं च भूतेषु. — The Kash. reading serves to make the contrast apparent; but, to be effective, it will have to expand the next pāda as विभक्तमिव च [अविभक्तेषु] स्थितम्. It is doubtful if this is the real intention. Sense demands that भूतेषु be actually stated as the noun qualified by विभक्तेषु. That the noun is भूतेषु is indicated by the following भूतभर्तृ.

† 17.13^{a} — अमृष्टान्नं for असृष्टान्नं. — The word अमृष्ट (√ मृज्) is explained as पाकादिसंस्कारहीन. A *Tāmasa* sacrifice is however marked by *no* विधि, *no* मन्त्र, *no* दक्षिणा, and *no* श्रद्धा;

---

[1] Schrader's fresh attempt at interpretation by assuming a differentiation between a 'lower' and a 'higher' self (*Festschrift Winternitz*, p. 45) does not materially strengthen his case.

† The v. l. has not the unanimous support of Kashmirian sources.

and not by imperfect विधि, improperly uttered मन्त्रs, inadequate दक्षिणा, and halting श्रद्धा. Parity would demand that the अन्न in such a sacrifice be also totally absent as the current text says. In the Śāradā script मृ and सृ are easily confused.

17.23[c] — ब्रह्मणा तेन for ब्राह्मणास्तेन. — Schrader pronounces the current reading ब्राह्मणास् as 'obviously wrong'. But surely the Vedas and the Yajñas require, respectively, agents to recite and perform them. In the absence of agents, the texts cannot by themselves complete the round of creation. The agents are actually mentioned in st. 24[d], and there is no reason why they should not be mentioned here. The demonstrative pronoun तेन can easily be taken to refer to "Brahman" mentioned in the preceding pāda. The word ब्रह्मणा need not have been repeated.

(iv). Schrader claims to have made a particularly strong case in favour of the authenticity of the following Kashmirian readings:

2. 5[c] — न त्वर्थकामस्तु गुरूनिहत्य for हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव. — The current reading अर्थकामान् requires us to supply an अपि after it; and Arjuna would be more likely to accuse *himself* of being अर्थकाम than the elders, although, later, they themselves admit (6. 41. 36, 51, etc.) that they are so. Now, the first is not a very serious objection, seeing that we have to supply such particles quite often: for instance, an अपि has to be supplied after आततायिनः in BG. 1. 36[cd]. The word *artha* as predicated of the *gurus* in the above context (and in the Bhīṣmaparvan passages above mentioned) should be taken to denote not wealth or sordid self-interest (which *may* hold good in the case of Arjuna), but a deliberately chosen life-purpose, such as Bhīṣma's guardianship of the Kaurava royalty.

† 2. 11[ab] — अशोच्याननुशोचंस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिभाषसे for अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे. — Schrader argues that Arjuna's words so far have shown no प्रज्ञा and do not deserve to be called words of profound wisdom. True: but Kṛṣṇa designates them that way ironically, considering irony the most effective method of meeting Arjuna's arrogation of superior wisdom to his own side: cf. BG. 1. 38 f. — यद्यप्येते न पश्यन्ति......कथं न ज्ञेयमस्माभिः. Speyer's objection (*ZDMG*, 1902, LVI. 123-25) to the compound प्रज्ञावाद, also endorsed by Schrader in spite of Böhtlingk's rejoinder to Speyer (ibid., p. 209), need not be fatal. The commentators explain it as प्रज्ञात्मकाः वादाः, or प्रज्ञानिमित्ताः वादाः, and such explanations are not objectionable. Speyer's and Schrader's prejudice against a Madhyamapadalopī Samāsa is not shared by Indian grammarians.[1]

† The v. l. has not the unanimous support of Kasmirian sources.

[1] Barnett's attempt (*BSOS*, 1931, p. 288) to take *prajñāvāda* to denote "short-sighted conventional moralists like the Jains and the Buddhists who preach on the text 'thou shalt not slay', without understanding the higher law" does not seem to be particularly convincing.

2. 21[d] — हन्यते हन्ति वा कथम् for कं घातयति हन्ति कम्. — The Kash. reading would seem to have been modelled upon BG. 2. 19[d]. The BG. endorses the view that the self is अकर्ता or incapable of being an agent except in so far as he is the साक्षिन् or witness. This साक्षित्व is the *sine qua non* of the Prakṛti's activity, and in that mediate sense the self can be possibly called a "causal" or *prayojaka* agent. Even this "causal" agency is denied by the verb घातयति. For a similar use, cf. BG. 5. 13[d].

The cases above considered are enough to indicate, so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned, the secondary nature of the large majority of the Kashmirian variants where they are not endorsed by non-Kashmirian sources. The commentator Jayatīrtha, *apud* 6. 7[b], records the ingenious manner in which the scholiast Bhāskara (whom even Abhinavagupta has mentioned with reverence[1]) changed the traditional text of a stanza from the BG. with a view to get from it a suitable sense. Where such "pious" tampering with the original is actually recorded in the case of one noteworthy Kashmirian writer, one would be justified in viewing with suspicion most of the other "Kashmirian" variants in the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan, which seem to be obviously due to some partisan's over-zeal at simplification.

Another characteristic of the "Kashmir version" of the Bhagavadgītā is its extra stanzas: according to Schrader it embodies "fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the vulgate". A few more extra stanzas are also recorded in some non-Kashmirian sources. Most of these additions are admittedly repetitious and doctrinally insignificant. Schrader's arguments in favour of the authenticity of the five stanzas (= 89*) after 3. 37, which, he thinks, re-echo the famous Māra–Buddha conflict, need not be taken very seriously: to me at least the echo was hardly audible. As to his contention that the extra Triṣṭubh stanza preceding BG. 2. 11 deserves to be treated as authentic, as it looks like a Triṣṭubh rejoinder to Arjuna's Triṣṭubh queries, the facts unfortunately do not bear him out, seeing that Arjuna's queries begin with an Anuṣṭubh (2. 4) and later break into Triṣṭubh, as Kṛṣṇa's rejoinder (without the extra stanza) may be actually seen doing, assuming that the argument on the ground of an involuntary metrical "capping" has to be given any weightage at all. The fact is that extra verses alleged to belong to BG. appeal to the average reader, because there is a relatively late and widely advertised, but not adequately authenticated, tradition (cf. 112*) about the enhanced extent (*māna*) of the Bhagavadgītā (745 stanzas in place of the 700 as actually mentioned by Śaṁkara[2]); and fourteen full stanzas and four half-stanzas, it can be conceivably argued, may perchance prove a first

---

[1] See the comm. of Abhinavagupta on BG. 18. 2.

[2] "गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैः" — Śaṁkara's Introd. to the Gītābhāṣya.

step towards the recovery of that ideal and supposedly authentic[1] extent. This "Gītāmāna" insertion (112*) is given mostly by Kashmirian sources; the Bengali and the Southern recensions show little knowledge of it. Secondly, it is somewhat curious that, almost always, the inserted six-pāda stanza relating to the *Gītāmāna* occurs in association with another stanza (= 114*), rather difficult to interpret, but which presupposes a Sāra or Synopsis of the BG. teaching (and Bhārata teaching) being inserted into the Gītā, and, along with the Gītā itself, "poured into the mouth of Arjuna". This is clearly stated in the reading of 114* recorded in an old undated Baroda Oriental Library MS. (No. 11458), which reads the first line as—

भारतामृतसर्वस्वगीतायां भारतस्य च ।

Other variants of the line, not recorded in the Crit. App., are (Ekanātha's Text and Transl. of the Gītāsāra, 1930, Poona):

भारतोदधिपकस्य[2] गीतानिर्मथनस्य च ।

and (BORI manuscript No. 164 of 1883–84):

भारतोदधिमन्थस्य गीतानिर्मथनस्य च ।

Curiously enough there are two such "Gītāsāras". The one given in Appendix II (No. 3) is found in some of our Mbh. MSS. The one translated into Marāthi by the Mahārāṣṭra saint Ekanātha, and into Persian by the translators of the Mahābhārata under the orders of Emperor Akbar, is different from it, and is more usually named ॐकार (or प्रणव) माहात्म्य found by itself in the BORI Manuscripts, No. 563 of 1886–92 and No. 164 of 1883–84, the latter of which is written in Śāradā characters and is accompanied by a learned Sanskrit commentary. The two *Gītāsāras*, though different works, contain several stanzas in common, especially the traditional "Gītāpraśasti" verses (113*). The *Gītāsāra* underlying the Persian translation appears to have been a much shorter work than the ॐकारमाहात्म्य of our MSS. On the ground that the Gītā commentators like Keśava Kāśmīrin, while expressly mentioning 745 stanzas as the extent of the Bhagavadgītā, do yet give a text of the Gītā proper containing only 700 stanzas. I have argued[3] that the enhanced extent is the extent of the "Bhagavadgītā *plus* the Gītāsāra". The detailed distribution of the extent amongst the individual speakers that figure in the BG. (Kṛṣṇa 620 + Arjuna 57 + Saṁjaya 67 + Dhṛtarāṣṭra 1=745) can also be made to agree approximately with the actual extent of the Gītā + Gītāsāra.

---

[1] How the pursuit of this Will-of-the-Wisp has landed Pandit Kalidas Śastri of Gondal into a veritable morass I have proved in a paper entitled "A Fake (?) Bhagavadgītā MS." contributed to the *Journal of the Ganganath Jha Research Institute*, Vol. I, pt. I, pp. 21-31.

[2] Ekanātha thus renders the line into Marathi:

तैंचि हें माहाभारत । पक दधि झुनीत । तयातेंही झुसाक्षित । मथीत काढावया ॥
भारत सकळांचें मथित । तयाचें वचन विश्रांत । कस्नी गीतेचे अर्थ । पूर्वी निवडिले ॥
तया गीतेचें मथन केलें । सारांतहि सार नीवाडिलें । जें गीतासार काढिलें । ज्ञान प्रणवाचें ॥

[3] See "The Bhagavadgītā Riddle Unriddled" (*Annals*, BORI, Vol. xix (1939), pt. iv, pp. 335–348),

There remains at the end of the operation a small inevitable error of just 2 extra stanzas for Arjuna which, in view of the uncertainty that appertains at present to the text and the actual extent of the *Gītasāra*, cannot be eliminated. In any case it is clear that the enhanced extent of the BG. as recorded in 112* cannot be made the ground for admitting as authentic the few extra stanzas given by the "Kashmirian recension", when the manuscript evidence is overwhelmingly against them.

THE OLD-JAVANESE VERSION

For fixing the text and determining the 'original' extent of the Bhagavadgītā, the evidence furnished by the Old-Javanese translation *cum* paraphrase (probably dating as early as 1000 A. D.), which is fully set forth on pp. 83-91 of this Reprint, deserves to be taken into consideration and properly evaluated. Out of the traditional 700 stanzas of the Poem, this Old-Javanese version actually cites in Sanskrit a total of 80¾ stanzas, while an equivalent of 56 stanzas is preserved only in the Old-Javanese paraphrase, so that a total of as many as 563¼ stanzas is altogether wanting. At the same time, the Old-Javanese cites in Sanskrit, as belonging to the Bhagavadgītā, one entire Anuṣṭubh stanza, one Triṣṭubh half-stanza and two Anuṣṭubh quarters (*pādas*) which are not found in the current text; while, paraphrased in the Old-Javanese, we find here and there a lot of extraneous matter which has nothing corresponding to it in the original as we know it. The question to determine is, was the Bhagavadgītā as known to the Old-Javanese as brief as the extensive omissions in that version seem to indicate, and, secondly, did it contain, at the same time, some extra passages which are unaccountably omitted from our current text? Let us investigate the matter in detail.

First, however, let us take up the Sanskrit citations in the Old-Javanese. These have been here printed as 181 passages, one on each line. Of these, 89 passages show no variation in reading, while 74 give readings which differ, not only from our constituted text, but from the Calcutta and the Bombay editions as well as from the Kashmir version as represented by the Srinagar ed. of 1933. In 11 out of the remaining 18 cases, the Old-Javanese text agrees with all other versions except the Kashmirian, while it agrees with the Kashmirian alone as against all other versions in just 4 passages only, in one of which our constituted text also agrees with the Kashmirian and the Old-Javanese. In the 3 remaining cases, once the Old-Javanese text agrees with the Calcutta edition only, once with the Cal. ed. and the Kashmirian version, and once with both the Cal. and the Bom. ed., but not with either the constituted text or the Kash. version. The above facts *prima facie* discountenance the notion that the Old-Javanese version of the BG. shows any pronounced affinity with the Kashmirian version.

Analysing the 74 cases where the Old-Javanese version differs *toto cælo* from the other versions, we find that 6 of them are merely due to the change of *va* to *ba* or of *ba* to *va*, which may possibly point to some Bengali influence at some point in the

pedigree of the Old-Javanese version. Another 6 passages are totally currupt, while 15 other passages betray only common scribal errors. These are:

42. 9 – त्यक्त्वा तिष्ठ for त्यक्त्वोत्तिष्ठ; 43. 13 – नित्यमोक्ताः for नित्यस्योक्ताः; 43. 14 – यस्मायुध्यस्व for तस्मायुध्यस्व; 44. 26 – °हेतुरद् for °हेतुर्भूर् and सङ्गोस्त्वकर्मणि for सङ्गोऽस्त्वकर्मणि; 48. 28 – तथात्मानं for तदात्मानं; 51. 1 – तयोस्तत्कर्म° for तयोस्तु कर्म°; 51. 32 – बन्ध(:) for बन्धुर्; 52. 13 – आत्मानं रहसि स्थितम् (case-attraction) for आत्मानं रहसि स्थितः; 54. 7 – प्रभासः for प्रभास्मि; 56. 12– ज्ञानविज्ञानरहितं for ज्ञानं विज्ञानसहितं; 57. 2 – यच्च पश्यासि for तत्पश्यासि (defective hearing); 59. 3 – विद्यानां for दिव्यानां; 62. 1 – नमस्ते तु for नमस्तेऽस्तु; 62. 17 – देवैर् for वेदैर् (metathesis); 63. 28 – सत्त्वं सक्ते सञ्जयति for सत्त्वं सुखे सञ्जयति; 65. 6 – अहं त्वा for अहं त्वां.

Amongst the nearly 50 cases of probably deliberate and more radical changes, the following deserve attention:

43. 22 – नाभिजानीतो for न विजानीतो; 44. 4 – स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकाम्पितुमर्हसि (a real improvement in sense); 45. 6 – यमादावचला for समाधावचला; 45. 16 – यदा संहरते कामान् for प्रजहाति यदा कामान् (influence of 2. 58[a]); 47. 26 – यज्ञशेषाशिनः for यज्ञशिष्टा°; 47. 27 – क्षमन्ते for भुञ्जते and चरन्त्यात्मकारणात् for पचन्त्यात्म°; 48. 20 – न तानि वेद्मि for तान्यहं वेद and वेत्सि for वेत्थ; 49. 19 – मनुष्याणां for मनुष्येषु and कृत्स्नकर्मवित् for °कर्मकृत् (°विद् may correctly paraphrase पश्यति or पश्येद् in the first pāda, but it goes against the real intention); 50. 19 – मेधया for सेवया; 51. 26 – न स लिप्यति दोषेण for लिप्यते न स पापेन; 52. 20 – धारयेदचलं मनः for धारयन्नचलं स्थिरः; 52. 29 – यो जनः for योऽर्जुन; 54. 21 – जीविका for जीवनं (the change does not improve the sense); 55. 19 – साहंभावं (? सोहंभावं) for स मद्भावं; 56. 2 – आस्थितो योगे धारयेत् for आस्थितो योगधारणाम्; 56. 21 – वेदपवित्रमोंकारम् for वेद्यं पवित्रमोंकार [:]; 57. 32 – ऐरावणो for ऐरावतं and नराधिपः for नराधिपम्; 58. 4 – वज्रः for वज्रं (the masculine form is given in Ś1); 59. 5 – किमुक्तेन for किं ज्ञातेन; 60. 31 – नरनाथ लोकवीराः for नरलोकवीराः ('नाथ', probably by oversight, not deleted by yellow pigment); 60. 32 – [अ]भितो द्रवन्ति for [अ]भिविज्वलन्ति; 61. 4 – शान्तिं च नाशं च यमाभिभूताः (sense not clear: the next pāda is currupt); 62. 22 – मद्भावात् for मद्भक्तः; 63. 12, 13 – नोपलभ्यते for नोपलिप्यते (the point of the simile not correctly understood); 63. 18 – एषो (sic) लोकं कृत्स्नम् for एकः कृत्स्नं लोकम्; 63. 29 – सञ्जयत्यथ for सञ्जयत्युत; 64. 6, 7 – the plurals changed into singulars; 65. 5 – कारणं भज for शरणं व्रज.

On a review of the above cases it will be seen that, except the Old-Javanese variant for BG. 2. 31[ab], no other variant is of any consequence.

Proceeding next to consider the Old-Javanese additions, the stanza added in the Old-Javanese after BG. 2. 59[3] probably owes its existence to the understanding of the word निराहारस्य in 2. 59[a] to imply abstenance from food only. The craving for food is the most desperate of all cravings. Commentators like Śrīdhara and Madhva take the statement in this limited sense, the latter quoting in support Bhāgavata 11. 8. 20—

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।
वर्जयित्वा तु रसनं, तन्निरन्नस्य वर्धते ॥

The other commentators take the statement as applying to all sense-enjoyments generally: cf. Rāmānuja: इन्द्रियाणामाहारा विषयाः. On this the *Tātparyacandrikā* observes — सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणम् । न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्तिः. Nevertheless even the oldest Mahārāṣṭra commentator on the Gītā, saint Jñāneśvara (1290 A. D.), seems to have understood the stanza in this limited sense: cf. श्रोत्रादि इन्द्रियें आवरिती । परि रसने नियमु न करिती । ते सहस्रधा कवळिजति । विषयीं इहीं ॥ ४ ॥ येरा इन्द्रियां विषय तुटे । तैसा नियमूं न ये रस हटें । जें जीवन हें न घटे । येणेंविण ॥ ७ ॥ In course of time, a similar exception seems to have been made in favour of the sex-impulse, so that in the traditional pictographic representation of Kali, these two are shown as the most vulnerable points of that *Zeitgeist*. The extra stanza (46. 8, 9) found in the Javanese version has in fact all the appearance of being added at this place from some Purāṇa text, which cannot for the present be traced to its source.

In BG chapter 7, after quoting and translating stanza 4 describing the first "Prakṛti" of the Lord, the second "Prakṛti" is described in the Old-Javanese paraphrase with the words:

> But there is another (form of My nature), prepared by Me, which is called the principle of Life, which has been established to serve for the life of the whole world.

This is followed by—

> And this, being of such a kind, you ought to consider as being together at the same time in (My) own self, having corporeal, oral and mental expedients. This being so, – यथा ज्ञानं लभिष्यति – he will accordingly attain to knowledge.

Dr. J. Gonda thinks that, corresponding to this second paraphrase, there ought to have been, in the Gītā as known to the Old-Javanese narrator, a stanza describing the nature of the *Jīva*, of which यथा ज्ञानं लभिष्यति formed the fourth pāda. More probably this looks like some old gloss explaining and expanding the purport of the stanza in question, which the Javanese author might have incorporated with his paraphrase.

The extra quarter-stanza (with the defective reading) added by the Javanese version after 10. 37 is really a part of a whole stanza found inserted in at least four Gītā MSS., generally *sec. m.*, at the end of stanza 10. 35, or 10. 37 or 10. 38. One Kaśmir MS. turns it into a stanza of six pādas: cf. 101*. The Vibhūti chapter of the Bhagavadgītā had, as is well known, its imitations and elaborations in the Purāṇa texts like the Kūrma, Bhāgavata, Viṣṇudharmottara, etc.; and it is from such amplified versions that an extra stanza could have been added here and there to the current Gītā. Thus the Viṣṇudharmottara has the pāda ओषधीनां तथा यवः (1. 56. 33[d]), and रत्नानां कनकं तथा (1. 56. 35[b]). The Bhāgavata has धातूनामस्मि काञ्चनम् (11. 16. 18[b]), ओषधीनामहं यवः (11. 16. 21[d]), and कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहम् (11. 16. 30[cd]). That this particular stanza actually belonged to the original Gītā cannot therefore be definitely asserted. If it ever was a

genuine part, its omission from so many other MSS. and its not being noticed by any of the commentators would be inexplicable.

Lastly as to the two pādas added after 11. 29^{a}, it would be more correct to regard these two quarters as variant readings for 10. 29^{bc}, rather than downright additions. The word यमाभिभूताः is translated by the Old-Javanese author as "overthrown by Yama" and paraphrased as "overthrown by the might of error", as if the reading was तमोऽभिभूताः. Do the Old-Javanese translation of Sanskrit quotations and the paraphrase proceed from one and the same author?

Besides the textual additions found in the quoted portions of the Gītā, we have to account for the presumed additions represented by passages in the Old-Javanese paraphrase to which nothing corresponding is to be found in the current text of the Poem. These passages, in view of the great age that belongs to them, are expected to give an indication of the way in which the Bhagavadgītā teaching was understood in those days, because they were the free expressions of the author's own thoughts untramelled by exigencies of text. Unfortunately, however, the Old-Javanese narrator does not appear to have been a great scholar, and has frequently made lamentable blunders. A few samples may be here presented:

2. 34^{c} — संभावितस्य चाकीर्तिः is parahrased by "behaviour that is blamed by valiant men."

2. 47^{ab}— The original Sanskrit is translated wrongly thus: "Your concern with deeds of all kinds, why shall that bear no fruit?" Perhaps the translation should read "Your concern [is] with deeds of all kinds, [and not with] 'why shall that bear no fruit?'"

2. 53^{a} — श्रुतिविप्रतिपन्ना ते is translated by "when your ears hear the voice no more."

3. 2^{cd} — This is rendered thus: "But if the Gods, although they are worshipped (by men), do not feel themselves under obligation (towards them): if they only enjoy without bestowing favours on those who worship them, those gods must obviously be called thieves".

4.19-21—The Old-Javanese author attempts an independent summary of the teaching, but his words do not show that he really understood the general drift. Says he: "In a few words: when a man goes on to act, let him not be uncertain about the possibility of obtaining fruits. Stick only to the right knowledge, when you are performing deeds, that its learning may be perfect and undisturbed." In a footnote Dr. Gonda wonders whence this passage is taken: obviously it is the outcome of the confused understanding of the text by the Old-Javanese author.

5. 1, 2— Apparently the Old-Javanese author reads योगं च शंससि as though it was योगसंन्यासं, and so later he renders stanza 1 by; "*Karmasannyāsa* and *Yoga*-

sannyāsa bear both as fruit very high good. But if you weigh the importance of them both, *Yogasannyāsa* appears to be superior to *Karmasannyāsa*, for it happens that the man who proceeds to perform actions attains to sorrow, viz., when Yoga does not assist him. Even Gonda is compelled to say that the last clause appears to have been added by the Javanese author. It betrays a very poor understanding of the Gītā teaching.

7. 29[d] — For अध्यात्मं कर्म चाखिलम् the Javanese text reads अध्यर्कं, but the paraphrase renders the sentence by "he has knowledge about what is called action and the supreme soul (*Karmādhyātmika* or *Karmādhyātma.*)" Obviously, the writer is innocent of the technical sense of 'Adhyātma' and 'Karma' as explained in the first few stanzas of the next chapter, which the Old-Javanes version conveniently omits !

9. 1[c] — The Old-Javanese text erroneously reads ज्ञानविज्ञानरहितं for ज्ञानं विज्ञानसहितं, and the Old-Javanese author, in blissful self-complaisance, renders it thus: "This most mysterious knowledge, which is void of knowledge and wisdom (!)."

10.37[d] — कवीनामुशना कविः — Our author translates this by "As for all sages, there I am called Wṛhaspati." Cf. 11. 24[a'], which is omitted in the Javanese text.

11. 33 — The Old-Javanese paraphrases this as follows: "Not going under your own name you will kill your foes, but your name will be Kāla."

Presumably because they would not interest his audience, but—after the above exhibition of his learning—presumably also because he did not quite understand them, the Old-Javanese narrator, as will be presently seen, has omitted a number of technical passages. This however compelled him to supply the joining links on either side of the omitted technical passages. This was not always easy; and the result at times almost borders on the ludicrous, as the following cases will clearly demonstrate :

2. 4–6, 7[a]–10 — Having decided to omit these stanzas, our author makes Arjuna say: "By your leave, Kṛṣṇa, great king, you are right in exhorting me this way, noble lord; but being encompassed by my mind's compassion (*kārpaṇya*)," etc. And Kṛṣṇa is made to reply: "Ah, Oṃ, Oṃ, noble Arjuna, my dear! What is the profit you derive from me, if you do not take to heart my admonitions that may lead to a good end?"

2. 19[d] — नायं हन्ति न हन्यते — This is rendered unphilosophically enough by the words: "For it happens that he that is said to be the conqueror, is subdued without having inflicted a scratch, and again: he who is said to be defeated, it happens that he comes off victorious without a blow." Dr. Gonda adds a footnote pointing out that these words are not found in the Sanskrit texts. As if they could in this form ever belong to the Gītā! It is perhaps possible that the O.-J. read नायं हन्ति नु हन्यते.

2.48[ab] — योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय — The Old-Javanese paraphrase for this is: "Hold fast to Yoga, cast off intercourse with men (सङ्ग !)."

2. 54 — Not having understood how the previous discussion leads on to the topic of the स्थितप्रज्ञ and his characteristics, our author thus extemporizes: "Ah, Oṃ, Oṃ.! My father, great king Kṛṣṇa, I have understood this. But noble lord, please to *inform me of other things:* Teach me, my lord, that which they call the characteristics of a great man: who in truth is great." And Kṛṣṇa, in the same style, replies: "Ah, is it this your wish, noble Arjuna? If so, I shall teach it you: they are as follows." — It is vain to inquire what the original Sanskrit was to correspond with this Old-Javanese rendering.

2. 70–72, 1, 3–10 — Having omitted the concluding part of chapter 2 and the introductory part of chapter 3, this is the Javanese transition to what follows: "Oṃ, Oṃ, I pay homage to you Kṛṣṇa, great king! Very mysterious indeed is the truth of your information, my lord! Make large my thoughts, if it is suitable to you to extend your instructions in dharma." Dr. Gonda notes: "Differs greatly from Bhag. 3. 1–2." Of course it would!

3. 36 ff— Arjuna's question and Kṛṣṇa's reply to it being omitted, as transition to the teaching commencing from 4. 5, the Old-Javanese writer presents us with the following delicious morsel: "With your permission, my lord, be quick now. I, Dhanañjaya, wish to question you once more, my noble lord, as in the beginning. I beg your pardon, Sir, for having addressed you respectfully. Your words, my lord, (that you have spoken) here, might seem to be incoherent and unintelligible speech. What were the prayers and of what kind were they, noble lord, that you are so well-trained in the whole truth about the principles of knowledge? Well then, please, let me know it; confer your favour upon me, inform me, my lord, of it with its commencement, its middle and its end, that I may know it." Dr. Gonda notes: "This address of Arjuna agrees neither with Bhag. 3. 36 nor with Bhag. 4. 4." It is paying too much of a compliment to our Javanese author to suppose that he had any Sanskrit original for this to go by.

5. 11-29 — The Yogic technicalities at the end of chapter 5 and the early part of chapter 6 are omitted, as also Arjuna's query at the end of the latter chapter. The Old-Javanese writer, in their stead, offers a connecting link of his own making wherein it is worth noting in passing that while Arjuna's question in the Gītā was of a general nature, the Javanese version makes it purely personal: "With your favour, Kṛṣṇa, great king! Does there exist any possibility for me, Dhanañjaya, to attain to Jñānayoga, in

consequence of your favour, my lord? Take pity on me, your servant, inform me of this too!" Dr. Gonda once more meticulously notes: "This address of Arjuna does not agree with the texts of the Sanskrit Bhagavadgītā."

Once in a while[1] the Old-Javanese writer attempts to give a summary of parts of the teaching in his own words, prefacing it by sentences like: "The meaning of these words is this." If nothing corresponding to it is found in the Sanskrit text, that need not be supposed to create any textual problem at all.

Not rarely also the Old-Javaneses writer alters an original simile or adds another of his own coinage: it would in fact have been remarkable if he had not done so at all. Only an instance or two should suffice. Thus 1. 19^{c3} — हृदयानि व्यदारयत् — he paraphrases thus: "Then it was as if the hearts of the soldiers of the Kauravas were pierced with daggers." Also, after quoting and translating the simile in 13. 32, and before quoting and translating the simile in 13. 33, the Old-Javanese writer observes: "This parable might have been used too," referring to the self's invisibility consequent upon its subtility, although it is known to be present in all the bodies. Dr. Gonda, thinking that this is a new (third) parable, notes that there is nothing corresponding to it in the Sanskrit text. The Old-Javanese, however, reads नोपलभ्यते for नोपलिप्यते and thereby gives a new turn to the simile meant to prove the taintlessness of the Ākāśa. The two readings are both accepted and apparently turned into two 'parables'.

These additions and expositions contributed by the Old-Javanese writer show neither cogency nor depth nor even a proper understanding of the philosophical import of the text that he has chosen to make available for his audience, which was probably quite innocent of any knowledge of Sanskrit.

Finally, let us tackle the question of the extensive omissions in the Old-Javanese 'version' of the Bhagavadgītā. If, according to Garbe, the "originial" Gītā consisted of (700-172 =) 528 stanzas, and according to Rudolf Otto the Ur-text of the BG. contained only 132 stanzas, the Old-Javanese text hardly covers 81 stanzas in Sanskrit to which an uncertain quantum represented by the Old-Javanese paraphrase can be superadded. Nobody, however, ever cared to claim that this Javanese Gītā was the "original" Gītā. The preserved portions have no characteristics pointing towards such a conclusion.

The 563½ stanzas not found in the present Old-Javanese version can be grouped under the following headings:

(i) Omitting unnecessary details and curtailing repetitions:

Chapter 1 st. 1-11 (introductory); st. 22-27 and 33-35 (the detailed lists abridged); st. 36-42^{ab} and 43-44 (the repetitious matter eschewed). — Chap-

---

[1] Cf. *The Javanese Version of the Bhagavadgītā* by J. Gonda, p. 68, lines 9-19.

ter 2 st. 4–6 and 8–10 (repetitious); st. 12, 15; 20–22 and 24–30 (repetitious); st. 49–52 ; 57, 58 ; 65–68 ; 70–72 (repetitious). — Chapter 3 st. 14–18 (unwanted details about *yajñacakra*): st. 35^{cd}–43 (unimportant details). — Chapter 4 st. 1–4 (unessential details); st. 19–21 (repetitious). — Chapter 5 st. 11–29 (repetitious). — Chapter 6 st. 7–9 (repetitious); st. 11, 12, 14–18 (unessential details); st. 31 (repetitious); st. 33–35^{ab}, and 36^{cd}–47 (Arjuna's last question and Kṛṣṇa's reply curtailed to just one stanza, 35^{cd}–36^{ab}). — Chapter 7 st. 1–3 (introductory); st. 7 (repetitious); st. 10^{abc}, 11^{bcd} (unessential or repetitious); st. 20–28 (unnecessary details). — Chapter 8 st. 6 (repetitious); st. 8–11 (unwanted quotations); st. 15–28 (unwanted details about Pralaya and the Two Pathways). — Chapter 9 st. 17^{ab}, 18, 19^{ab} and 20–25 (unessential details). — Chapter 10 : of the Vibhūtis, only the select and important ones are cited[1]. — Chapter 11 st. 2–3^{ab} and 4 (repetitious and unessential); st. 12–13 (mere rhetoric); st. 16–25 (unimportant parts of Arjuna's praise of the Omniform); st. 30 (mere rhetoric); st. 36–39 and 40^{cd}–45 (unessential parts of Arjuna's words); st. 47–49^{c} (unessential parts of Kṛṣṇa's reply); st. 50–52 and st. 54 (repetitious). — Chapter 12 st. 8^{cd}–9^{ab} and st. 13–20 (repetitious). — Chapter 14 st. 21–23 (Arjuna's question and the first part of Kṛṣṇa's reply to it omitted as unessential).

---

1. The Old-Javanese treatment of the Vibhūtis is as under : –

29 Vibhūtis Retained

ज्योतिषामंशुमान् (2)
नक्षत्राणां शशी (4)
देवानां वासवः (6)
रुद्राणां शंकरः (9)
यक्षरक्षसां वित्तेशः (10)
शिखरिणां मेरुः (12)
महर्षीणां भृगुः (16)
वृक्षाणामश्वत्थः (20)
देवर्षीणां नारदः (21)
गन्धर्वाणां चित्ररथः (22)
सिद्धानां कपिलः (23)
अश्वानामुच्चैःश्रवाः (24)
गजेन्द्राणामैरावणः (25)
नराणां नराधिपः (26)
आयुधानां वज्रः (27)

सर्पाणां वासुकिः (30)
यादसां वरुणः (32)
संयमतां यमः (34)
सर्वदैत्यानां प्रह्लादः (35)
मृगाणां मृगेन्द्रः
पक्षिणां वैनतेयः (38)
शस्त्रभृतां रामः (40)
अक्षराणामकारः (48)
मासानां मार्गशिराः (63)
ऋतूनां कुसुमाकरः (64)
वृष्णीनां वासुदेवः (70)
पाण्डवानां धनंजयः (71)
मुनीनां व्यासः (72)
कवीनामुशना † (73)
ओषधीनां यवः (extra)

† Rendered as Wṛhaspati !

48 Vibūtis Rejected

आदित्यानां विष्णुः (1)
मरुतां मरीचिः (3)
वेदानां सामवेदः (5)
इन्द्रियाणां मनः (7)
भूतानां चेतना (8)
वसूनां पावकः (11)
पुरोधसां बृहस्पतिः (13)
सेनानीनां स्कन्दः (14)
सरसां सागरः (15)
गिरामेकमक्षरम् (17)
यज्ञानां जपयज्ञः (18)
स्थावराणां हिमालयः (19)
धेनूनां कामधुक् (28)
प्रजनः कन्दर्पः (29)
नागानामनन्तः (31)
पितॄणामर्यमा (33)
कलयतां कालः (36)
पवतां पवनः (39)
झषाणां मकरः (41)
स्रोतसां जाह्नवी (42)

सर्गाणामादिरन्तो मध्यम् (43-45)
विद्यानामध्यात्मविद्या (46)
प्रवदतां वादः (47)
सामासिकस्य द्वंद्वः (49)
अक्षयः कालः (50)
विश्वतोमुखो धाता (51)
सर्वहरो मृत्युः (52)
भविष्यतामुद्भवः (53)
नारीणां कीर्तिः श्रीर्वाक्
स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा (54-60)
साम्नां बृहत्साम (61)
छन्दसां गायत्री (62)
छलयतां द्यूतम् (65)
तेजस्विनां तेजः (66)
सत्त्ववतां जयो व्यवसायः
सत्त्वम् (67-69)
दमयतां दण्डः (74)
जिगीषतां नीतिः (75)
गुह्यानां मौनम् (76)
ज्ञानवतां ज्ञानम् (77)

(ii) Eschewing technical and controversial details :

Chapter 2 st. 42–46 (controversial). — Chapter 3 st. 1 and 3–10 (controversial). — Chapter 4 st. 6 and 14–17 (technical); st. 23–27 and 29–32 (technical details about various kinds of yajñas). — Chapter 5 st. 3–5 (technical). — Chapter 6 st. 1–6 (technical): st. 20–29 (technical). — Chapter 7 st. 30 (technical). Chapter 9 st. 2–15 (technical). — Chapter 10 st. 1–20 (technical). — Chapter 12 st. 1–7 (technical); st. 10–12 (technical). — Chapter 13 st. 1–30 (technical: nevertheless, what is retained of the chapter uses technical terms explained only in the omitted portion). — Chapter 14 st. 1–8 [except 5^{ab} which just names the Guṇas] (technical); st. 10–17 (doctrinal elaborations); st. 27 (technical).

(iii) Omissions which, it is alleged, may have been really absent in the Gītā as known to the Old-Javanese narrator.[1] Amongst these may be mentioned :

2. 17 — This is regarded by Garbe as a Vedāntic interpolation objectively demonstrable as such owing to the sudden introduction of the neuter *Tat* in a context where, for " The Imperishable ", words in masc. gender are used. These arguments can be met[2] by pointing out, that the words *asataḥ* and *sataḥ* in st. 2. 16 are less likely to be masculine, so that there is no necessarily masculine context preceding. The Old-Javanese omission is much more cogently explained on the ground that the stanza in question is repetitious.

7. 12–15 Amongst these four stanzas are 7. 14, 15 which, according to Garbe, break the prevailing " Sāṁkhya " context, and introduce the term " Māyā " in the specifically Vedāntic sense. All the four stanzas may have been omited in the Old-Javanese just by reason of their technical character. The Old-Javanese does refer to " Yogamāyā " in the immediate context, st. 25, which Garbe regards as interpolated.

8. 1–4 — These four stanzas which introduce " Brahman " and other Vedāntic technicalities are regarded by Garbe as amongst the later additions. But 8. 1–4 are elaborations of 7. 29–33, and while Garbe omits 7. 29 (because of the word *Brahman*) and 7. 30, the Old-Javanese actually cites 7. 29.

9. 29 — After 9. 19, Garbe singles out from chapter 9 this stanza alone as Vedāntic interpolation. The Old-Javanese omits a whole lot of stanzas before and after, amongst which 9. 29 happens to be one.

---

1 Some of the omissions listed under (i) and (ii) may also belong to this category.

2 See my *Basu Mallik Lectures on Vedānta, 1925* : Poona, 1929, p. 94.

10.12-20 — As also about 24 other stanzas up to the end of the chapter, are omitted in the Old-Javanese. Garbe has rejected the whole lot from 10. 12 to 10. 40 as being Vedāntic additions. That does not find support from what the Old-Javanese version actually gives in quotation or in paraphrase.

11. 13, 16, 18, 19 — Garbe has singled out stanzas 7, 13, 15, 16, 18, 19, 37–40 from this chapter as Vedāntic interpolations. The Old-Javanese version, however, paraphrases 11. 7 and 15 and quotes 11. 39^{cd}-40^{ab}. Stanzas 11. 7 and 15 do exhibit the Vedāntic character which Garbe bans from the "original" Gītā.

13. 30 — This stanza which contains the word 'Brahman' is amongst the 15 from this chapter that Garbe dubs as Vedāntic interpolations. When the Old-Javanese has practically omitted the entire chapter, its authority cannot be cited either way. It is necessary, however, to mention that the Old-Javanese betrays knowledge of the main part of this chapter, as it cites st. 33 and paraphrases st. 34, which name the technical terms *Kṣetra* and *Kṣetrin*, which the earlier parts of the chapter introduce and explain.

14. 27 — This is omitted in the Old-Javanese, which, however, cites st. 26 for which st. 27 simply furnishes the reason. Garbe considers both 26 and 27 (because of their use of the word *Brahman*) as interpolated, and here the Old-Javanese version does not lend him any support.

15–18 — Of these four Adhyāyas the Old-Javanese version has kept only two stanzas: 18. 66 (cited) and 73 (paraphrased). The rest is unaccountably missing. As early as 1826, Wilhelm von Humboldt had suggested that the entire portion of the BG. after chapter 11, except 18. 63–78, might have been a later addition; and Jacobi, Oldenberg, Charpentier and others had expressed other views about the "original" Bhagavadgītā; but the Old-Javanese has retained several portions of the text after chapter 11, and omits only the last four chapters. The Old-Javanese version must therefore be held to represent, according to the terminology of R. Otto, one of the subsequent stages of the Poem when, with the Ur-text, it had incorporated one or more "Tracts". The editor of the Old-Javenese Bhīṣmaparvan, Dr. J. Gonda, says: "it is possible that they were not present in the Sanskrit manuscript of the Javanese author, but just as well that he has perceived their relative unimportance and therefore has passed them." The latter alternative is the only one that can be legitimately accepted. Dr. F. Otto Schrader (Rezensionen der Bhagavadgītā, *Festschrift für M. Winternitz*, Leipzig, 1933, p. 49) wants us, however, to accept the view that the missing portion was unknown to the Old-Javanese narrator, and so he opposes that favoured view of his with a very weak alternative, namely, that the Old-Javanese scribe got tired at the end!

And for fear lest one would be prepared even to accept this alternative, he argues against it in a characteristic manner in a footnote. He says there that weariness is not a likely argument in view of the great reverence which people felt for the holy language of Sanskrit; and that it would be possible only if the scribes of the different MSS. got tired at different stages, and not all alike at one and the same point. The Old-Javanese MSS. show that the omitted parts are the same in all, and 'weariness' is hence out of the question. That it must be the scribes who (under the alternative) got wearied, and not the Old-Javanese translator, Schrader is very careful to point out. All this appears unconvincing in the extreme.

It was thought necessary to undertake a detailed examination of the Old-Javanese "version" of the Bhagavadgītā because of the claim made on its behalf that it either constitutes, or at any rate serves as important fingure-pointers on the trail of a *Third Recension* of the Bhagavadgītā by the side of the Vulgate and the Kashmirian Recensions, which, it was hoped, would one day come to light in its entirety. The age of the Old-Javanese version has no doubt invested it with a false sense of dignity; but after studying in details the actual character of the version and the calibre of the Old-Javanese writer, the only valid critical conclusion that one can reach is that neither for constituting the current text of the Bhagavadgītā, nor for determining the Ur-text or the "original" Bhagavadgītā as conceived by Garbe, Otto and others, nor even for determining any of the "intervening forms" assumed by the Poem in the course of the process of textual elaboration that it might be supposed to have undergone, does the Old-Javanese version available to us in the actual Sanskrit quotations, taken together with the portions available in the Old-Javanese paraphrase, afford much assistance.

As to the value of the Old-Javanese version in determining the text of the portions of the Bhīṣmaparvan other than the Bhagavadgītā, a detailed discussion of it will be found in the Introduction to the Critical Edition of that parvan itself.

Ṛṣipañcamī: Sept. 11, 1945
B. O. R. Institute, Poona

S. K. Belvalkar
General Editor

❋ ❋ ❋ ❋

Second Reprint of the BG.

This is a second reprint of the Bhagavadgītā from the Critical Edition of the Bhīṣmaparvan. The Errata as noted in the first reprint has been eliminated, and corrections noted therein have been incorporated in the text.

1st October 1968

P. L. Vaidya
General Editor

॥ ॐ ॥

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अथ श्रीमद्भगवद्गीता

पाठभेदसहिता

6. 830
6. 25. 1
6. 25. 1

२३ [१]

धृतराष्ट्र उवाच ।
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १
संजय उवाच ।
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६

23 [1]

[N. B. — Of the commentators drawn upon in the Critical Apparatus for the Bhīṣmaparvan, Arjunamiśra has no proper comm. on the Bhagavadgītā, i. e., adhyāyas 6. 23–40, but in its place the Ca MSS. write Śrīdhara's comm., which is not used in the Critical Apparatus. Devabodha probably wrote a commentary on the Gītā portion of the Parvan, but it has not so far come to light. — Seven additional MSS. for the text, viz., Ś2–6 K8 Ñ1, and nine additional comm. (making twelve in all : viz., Cā. b. c. g. k. l. m. n. r. ś. u. v) are used in the Critical Apparatus of the Bhagavadgītā. Of these commentaries, Cā begins from Gītā 2. 6[d]; Cb is fragmentary, extending up to stanza 16 of Gītā adhyāya 7; Cc comments on Gītā adhy. 1–2 only; Cg. k. m begin from Gītā adhy. 2; Cl begins from st. 12 of Gītā adhy. 1; and Cś begins from st. 11 of Gītā adhy. 2.]

☞ K4 Da2 om. adhys. 23–40; Ś3 breaks off at the beginning of 6. 30. 18; Ś4. 5 om. adhy. 23; in Ś6 the portion of text up to धाम in 6. 24. 6[c] is missing.

Before the ref. of 6. 23. 1, K0–3 ins. a passage given in App. I (No. 2); while Ś1 ins. अथ गीता लिख्यते । श्रीगणेशाय नमः ।; K5 अतः परं गीता लिख्यते; D1 अथ गीता; D2 अतः परं गीता भविष्यति । ॐ नमो नारायणाय । श्रीकृष्णाय नमः ।; G2 श्रीकृष्णाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः । हरिः ॐ शुभमस्तु । followed by :

85* कृष्णं कमलपत्राक्षं पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायणं हरिम् ।

and 1*, and श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । ॐ.

1 [a]) Cf. 6. 1. 2[c]. — [b]) Ś2. 8 K8 Cb सर्वक्षत्रसमागमे; Cn. v as in text. Cc cites समवेता (as in text). — [c]) Cf. 2. 66. 37[d] : 6. 22. 18[c]. — [d]) = B. 7. 121. 1[d] : B. 9. 61. 1[d]. Dn1 D3. 5. 6 G1. 4 M2. 3. 5 किमकुर्वत; Cu. v किमकुर्वत (as in text).

2 [b]) G3 व्यूहं; Cc. n व्यूढं (as in text). D6 तथा. — [c]) = 6. 47. 2[a]; 88. 16[c]. — [d]) Cup राजा + अवचनम्.

3 [a]) K6 पश्य तां. — [b]) K1 महती (sic). K1 Dn1 D5 चमू (sic). — [c]) G3 व्यूहं (sic).

4 [a]) Cf. B. 9. 2. 43[c]. — [d]) = 6. 95. 12[b] : B. 7. 85. 41[d].

5 [a]) D5 °श्चकितानः (sic) (for °श्चेकितानः). — [b]) K8 काशी°. — K1 om. (hapl.) 5[c]–6[b]. — [c]) = 5. 169. 2[a] : B. 8. 6. 22[c]. — [d]) Ś1 D3 °पुंगव.

6 6[a] = 5. 167. 5[c]. — 6[b] = B. 8. 6. 24[d]. — [ab]) G2. 3 उत्तमो°. D3 नकुलः सहदेवश्च (= 16[c]) युधाम**मौजसौ. — [c]) = 5. 149. 50[c]. K0 द्रौपदीयाश्च (sic).

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ C. 6. 84 B. 6 25. 1 K. 6. 25.

---

7 ^{a}) = 5. 54. 59^{a}. — ^{c}) Ś3 K6 Cb नायकान्. — After 7, Ś3 D6 ins. :

86* सैन्ये महति ये सर्वे नेतारः शूरसंमताः ।

[D6 ते नराः सर्वसंमताः (for the post. half).]

8 ^{b}) Ś1. 3 K0-2. 5 D3. 6 Cb कृपः शल्यो जयद्रथः; Cu as in text. — ^{c}) = 4. 36. 11^{c} : 5. 46. 6^{cd}; 56. 15^{c} : 6. 88. 22^{a}. — ^{d}) Cf. B. 7. 150. 34^{b}. K5 Da1 D5. 6 T2 G1. 3 सोमदत्तिः (T2 °त्तः); D3 सौमदत्तः; Cb. c. n. u सौम° (as in text). Ś1. 3 K0-2. 6 D3. 6 Cb च वीर्यवान्; B G1 Cn जयद्रथः; Cnp तथैव च (as in text).

9 ^{b}) = B. 7. 115. 16^{d} : cf. B. 8. 9. 94^{b}. M3 मद्र्थे; Cu मदर्थे (as in text). 9^{cd} = (var.) 6. 47. 4^{cd}. — ^{c}) G2 °शास्त्र°; Cn. u °शस्त्र° (as in text). — ^{d}) = 2. 5. 37^{b} : 3. 260. 13^{b} : 4. 30. 25^{b}; 36. 12^{d} : 5. 149. 6^{d}; 169. 4^{d} : B. 7. 95. 51^{b}; 145. 44^{d}; 158. 61^{b} : B. 8. 6. 5^{b}. Ś1-3 K0-2. 6 Cb नाना-; Cu सर्वे (as in text). D6 नानाशास्त्र°.

10 = (var.) 6. 47. 6. — ^{b}) Ś3 Cb भीमा°; Cr. u भीष्मा° (as in text). — G1 om. from 10^{cd} up to 6. 24. 26. — ^{c}) D6 तुदतां तेषां; G3 त्विदमेवेदं; Cu त्विदमेतेषां (as in text). — ^{d}) Ś3 Cb M1 भीष्मा°; Cr. u भीमा° (as in text).

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś1. 2. 4 K0-2. 6 B2 D3 T2 M Cb तु; Cv च (as in text). — ^{c}) = 6. 47. 9^{c}.

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 10). — 12^{bcd} = 6. 47. 22^{bcd}. — ^{b}) = (var.) 6. 17. 5^{b}. — ^{c}) = 6. 91. 49^{c} : B. 8. 3. 18^{a}. — ^{d}) = 6. 73. 46^{b} : B. 7. 14. 32^{d}; 88. 20^{d}.

13 Cf. 6. 47. 23. G1 om. 13 (cf. v. l. 10). With 13^{ab}, cf. B. 8. 11. 36^{ab}. — ^{a}) = B. 7. 13. 15^{a}; 88. 27^{a} : (var.) 9. 16. 28^{c}. — ^{b}) = B. 7. 82. 4^{b}. — ^{c}) = 6. 41. 3^{c}. Ś3 °वाभि-; Cl. n. u °वाभ्य- (as in text). — ^{d}) = 3. 127. 7^{d} : 4. 57. 3^{d}. A few MSS. तुमलो.

14 G1 om. 14 (cf. v. l. 10). — 14^{ab} = 6. 47. 24^{ab}. — ^{a}) G4 M3. 5 श्वेत-; Cl. u श्वेतैर् (as in text). K3 युक्तो; D6. 8 युक्तैर्; Cl. u युक्ते (as in text). — ^{b}) K3 Ñ1 G2 महती (sic).

15 = 6. 47. 25. G1 om. 15 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K1 पंचजन्यं (sic). — ^{d}) = 5. 141. 32^{b}; 154. 19^{d}; B. 15. 23. 9^{b}.

16 = 6. 47. 26. G1 om. 16 (cf. v. l. 10). K1 om. 16^{a}–17^{b}. — ^{b}) = 1. 135. 7^{b}; 182. 14^{b} : 3. 2. 1^{f}; 3. 1^{b}; 37. 1^{b}; 162. 9^{b} : 4. 21. 34^{d}; 32. 11^{b}, 24^{b}; 66. 1^{b}; 67. 12^{b}, 33^{d} : 5. 6. 4^{d}; 18. 22^{b} : 6. 19. 24^{b}; 21. 1^{d} : B. 7. 126. 30^{b}; 157. 41^{b} : B. 9. 55. 11^{b} : B. 12. 37. 31^{b} : 45. 4^{b} : B. 15. 3. 13^{d}; 9. 10^{d}; etc. ("Epic tag"). Ñ1 कुंति° (sic). — ^{c}) = 2. 44. 14^{c} : 3. 36. 14^{a}, 23^{c}; 48. 2^{c}; 141. 23^{a}; 158. 33^{c}; 296. 32^{c} : 4. 39. 2^{c} : 5. 56. 31^{a}; 124. 7^{c}; 138. 22^{c}; 139. 24^{c}, 36^{a}; 141. 36^{a} : 6. 19. 18^{c}; 46. 51^{c}; 95. 9^{c}; 97. 6^{c}; 101. 30^{c}; 106. 6^{a}; 117. 45^{a} : B. 7. 111. 46^{c}; 178. 7^{c}, 11^{c}; 184. 6^{c} : B. 8. 11. 30^{c}; 22. 8^{c}; 78. 16^{c}; 96. 49^{a} : B. 12. 167. 21^{c} : B. 15. 17. 8^{a}. — ^{d}) M2 सघोष°; Cl. u सुघोष° (as in text).

6. 846 काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
5. 25. 17 6. 25. 17 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३
एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७

---

17 = (var.) 6. 47. 27. G_1 om. 17 (cf. v. l. 10); K_1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). —^{a}) G_2 M_2 परमेष्वासा:; Cl. u °ष्वास: (as in text). —^{b}) = 5. 81. 31^{d}; 138. 23^{b}; 150. 6^{b}: B. 7. 111. 45^{d}. $Ś_1$ °रथा:. Cl. u °रथ: (as in text). —^{d}) = B. 7. 130. 4^{d}. G_3 सात्त्विकिश् (sic). K_1 reads सातिकिं वा (for सात्यकिश्चा-), and om. from पराजित: up to याश्च in 18^{b} (cf. v. l. 18^{ab} in $Ś_{1-3}$ $K_{0-2,6}$ D_3 Cb).

18 G_1 om. 18 (cf. v. l. 10). —^{ab}) $Ś_{1-3}$ $K_{0-2,6}$ D_3 Cb पांचालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च (K_1 om. up to याश्च, cf. v. l. 17^{d}) पंच ये ($Ś_2$ के; $K_{0,6}$ च); Cl. u as in text. —^{d}) = B. 7. 146. 137^{d}: B. 8. 87. 90^{b}. K_2 B_1 शंखं; Cl. r. u शङ्खान् (as in text).

19 G_1 om. 19 (cf. v. l. 10). —^{a}) K_1 सुघोषो; Cl. r. u स घोषो (as in text). —^{b}) $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ $D_{2,3}$ Cl विदारयत् ($Ñ_1$ D_2 °न्); K_5 Da_1 Dn_1 $D_{5,6,3}$ M_3 व्यदारयन्; D_1 व्यकंपयत्; Cu व्यदारयत् (as in text). — 19^{cd} = (var.) 6. 47. 29^{cd}. —^{c}) D_6 पृथिवी (sic). —^{d}) A few MSS. तुमलो. K_3 $D_{1,3}$ व्यनुनादयत्; K_6 B_3 [ऽ]भ्यनुनादयन्; M_1 [ऽ]प्यनु°; Cb. l. u व्यनु° (as in text). Cc cites अनु°.

20 G_1 om. 20 (cf. v. l. 10). —^{a}) Cr cites अवस्थितान्.

21 G_1 om. 21 (cf. v. l. 10). Before 21^{cd}, $Ś_3$ $K_{2,3}$ $Ñ_1$ B Dn_2 (marg.) $D_{2,4,6,7}$ T_2 $G_{2,3}$ M_2 ins. अर्जुन उ° (S MSS. om. उ°). —^{c}) = 24^{c}; 6. 24. 10^{c}. $Ś_{1,2}$ $K_{0,1,6}$ Cb उभयो: सेनयोर्मध्ये (by transp.). Cl. r. u as in text.

22 G_1 om. 22 (cf. v. l. 10). —^{a}) $K_{3,5}$ Dn $D_{1-4,6}$ T $G_{2,4}$ निरीक्ष्ये (sic). —^{c}) D_3 यैर्; M_2 तैर्; Cl. n. u कैर् (as in text). —^{d}) Dn_1 °समुद्यते (sic).

23 G_1 om. 23 (cf. v. l. 10). —^{a}) M_2 योध्य-मानान्; Cn. u योत्स्यमानान् (as in text). $K_{3,5}$ D (except D_7; Da_2 om.) T_2 $G_{2,3}$ अवेक्ष्ये (sic). —^{c}) K_6 धृतराष्ट्रस्य; D_3 m दुर्योधनस्य; Cu धार्तराष्ट्रस्य (as in text). $K_{1,3}$ D_5 M_3 दुर्बुद्धे (sic).

24 G_1 om. 24 (cf. v. l. 10). Before 24, all MSS. (K_4 Da_2 G_1 om.) ins. संजय उ° ($Ś_1$ K_1 D_1 S om. उ°). —^{c}) = 21^{c}; 6. 24. 10^{c}. $Ś_{1,2}$ $K_{0-2,6}$ Cb उभयो: सेनयोर्मध्ये (by transp.); Cl. u as in text.

25 G_1 om. 25 (cf. v. l. 10). —^{b}) = 1. 1. 11^{f}.

26 G_1 om. 26 (cf. v. l. 10). —^{a}) M_3 कुरून्; Cl. u स्थितान् (as in text). —^{d}) = B. 10. 11. 1^{b}.

27 G_1 om. 27 (cf. v. l. 10). —^{a}) Some MSS. श्वसुरान्, स्वसु°. $Ñ_1$ श्यालान् (for चैव). —^{b}) = 21^{c}; 24^{c}; 6. 24. 10^{c}. —^{c}) K_5 D_2 समीक्ष्यार्थ; G_4 समीक्ष्य च; Cl. u समीक्ष्य स (as in text).

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् ॥ २८
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ C. 6. 868 B. 6. 25. 37 K. 6. 25. 37

---

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 10). — ^{a}) = 3. 284. 8^{c} : B. 12. 49. 55^{a}. — ^{b}) Ś (Ś6 om.) K0–2. 6 B Cb. k सीदमानोऽब्रवीदिदं ; Cl. u as in text. — Before 28^{cd}, all MSS. (except D2. 3 ; K4 Da2 G1 om.) ins. अर्जुन उ° (Ś1 K1 D1 T G3–4 M om. उ°). — ^{c}) K3. 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 4. 7 S (G1 om.) Cu दृष्ट्वेमं ; B4 D5. 6 दृष्ट्वैतान् ; D5 दृष्ट्वा सं (sic) ; D3 दृष्ट्वैवं (for दृष्ट्वेमान्). K0–2 सुजनान् ; K3. 5 Ñ1 D (except D2. 8 ; Da2 om.) S (G1 om.). Cn. u स्वजनं (for स्वजनान्). — ^{d}) = (var.) 5. 193. 61^{b}. K3. 5 B1. 2. 4 D (except D2. 3. 6 ; Da2 om.) S (G1 om.) Cu युयुत्सुं ; Ñ1 युद्धाय (for युयुत्सून्). K3. 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 4. 5. 7. 8 S (G1 om.) Cu समुप(K5 G4 M2 °मव)स्थितं ; B D3. 6 समुपस्थितान् (for समव°).

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 10). — ^{a}) = B. 7. 74. 9^{c}. Ś2 सर्वे- ; Cb. u मम (as in text). — ^{b}) = B. 15. 3. 60^{b}. M1. 3. 5 परिशुष्यते ; Cl °शुष्यति (as in text). D6 मुखं चापि विशु°. — With 29^{cd}, cf. B 8. 26. 16^{c}.

30 G1 om. 30 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D3 गांडिवं ; D6 गाजीवं (sic) ; Cu गाण्डीवं (as in text). D2. 3. 6 श्रंसते (sic). Ś1. 2 K0–2 Cb स्रंसते गांडिवं. — ^{b}) K5 D3. 6 परिदह्यति ; Cl. u °दह्यते (as in text).

31 G1 om. 31 (cf. v. l. 10). With 31^{ab}, cf. 5. 73. 16^{ab}. — After 31^{ab}, T1 G4 *repeat* 30^{cd}. — ^{c}) T1 G4 श्रेयो न ; Cu श्रेयोऽनु- (as in text). — ^{d}) K6 हत्वाहवे स्वबांधवान्.

32 G1 om. 32 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D3 न कांक्ष्ये ; G2 नाकांक्षे ; Cu न काङ्क्षे (as in text). — ^{b}) Ś2 K1. 6 न राज्यं न ; Cb. l न च राज्यं (as in text). — ^{d}) = 5. 131. 36^{d}; 133. 3^{d}. G2 (before corr.). 3 च ; Cu वा (as in text).

33 G1 om. 33 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D2 येमाम् ; M1–3. 5 एषाम् ; Cu येषाम् (as in text). Ś1 K0–2 जीवितं मे ; Cl. u काङ्क्षितं नो (as in text). — ^{b}) T2 भोगैः ; Cu भोगाः (as in text). — ^{c}) Ś1. 2 K0–2. 6 Cb त एव (K6 Cb एवे-) मे स्थिता योद्धुं. — ^{d}) = B. 9. 2. 21^{d}. Ś1. 2 K0–2. 6 Cb सुदुस्त्यजान् ; Cu धनानि च (as in text).

34 G1 om. 34 (cf. v. l. 10). — ^{b}) = 3. 81. 23^{d}. K1 प्र- (for च). — ^{c}) MSS. (indiscriminately) श्वसुराः, स्वसुराः, स्वशुराः. K1 पुत्राः ; G3 पौराः (for पौत्राः). — ^{d}) N (except K1 B2 Dn2 D1 ; Ś5 K4 Da2 om.) श्यालाः ; Cn. u स्यालाः (as in text). D3 शालाः संबंधिबांधवाः.

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 10). — ^{d}) Ś1–3 K0. 6 किमु ; Cb. c. l. किं नु (as in text). B4 (m as in text) महीपते ; Cn महीकृते (as in text).

36 G1 om. 36 (cf. v. l. 10). D6 om. 36^{cd}.

37 G1 om. 37 (cf. v. l. 10). — ^{b}) Ś2. 3 K2. 6 Dn2 Cb. l स्व- (for स-). — ^{c}). K6 स्वजनान् ; Dn1 सजनं ; Cn. u स्वजनं (as in text).

. 6. 868
. 6. 25. 38 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
. 6. 25, 38 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६
एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥]

---

38 G_1 om. 38 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D_6 यद्यथा ते (sic). — ^{b}) = 5. 146. 20^d. — ^{c}) = 39^c. D_6 कुलक्षत° (sic). D_3 पापं; Cn. u दोषं (as in text). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{0.1}$ मित्रद्रोहि; Cl °द्रोहे (as in text).

39 G_1 om. 39 (cf. v. l. 10). — ^{c}) = 38^c. D_6 कुलक्षत° (sic). — ^{d}) Ś$_{1.2}$ $K_{1.6}$ सं-; Cb. l. u प्र- (as in text).

40 G_1 om. 40 (cf. v. l. 10). — ^{d}) G_2 °र्मोपि (sic). Ñ$_1$ अधर्मोभिभवाच्युत (sic).

41 G_1 om. 41 (cf. v. l. 10). — ^{b}) T_2 प्रह°; G_2 प्रदूष्यंति (sic).

42 G_1 om. 42 (cf. v. l. 10). — ^{a}) = 5. 70. 33^c.

43 G_1 om. 43 (cf. v. l. 10). — ^{cd}) D_3 ज्ञातिधर्माः; Cu जाति° (as in text). Cb उत्साद्यते जातिधर्मः कुलधर्मश्च शाश्वतः.

44 G_1 om. 44 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K_2 उत्पन्न°. K_3 उत्सिन्न°; $B_{1.3}$ D_6 उच्छन्न°; $D_{1.2}$ उच्छिन्न°; Cu उत्सन्न° (as in text). — ^{d}) = B. 13. 68. 32^b. K_{1-3} Ñ$_1$ Da_1 Dn_1 $D_{1-3.6}$ S (G_1 om.) °शुश्रुमः; Cl. u °शुश्रुम (as in text).

45 G_1 om. 45 (cf. v. l. 10). — ^{a}) = B. 7. 196. 50^a. — ^{b}) M_3 कर्तव्येवसिता वयं (sic). — ^{c}) = B. 7. 196. 50^c. M_1 °भोगेन; Cu °लोभेन (as in text). — ^{d}) K_1 हंतुं सुजनमुद्यताः; K_2 कर्तुं स्वजनमु°; K_6 स्वजनान्हंतुमु°; Cu as in text.

46 G_1 om. 46 (cf. v. l. 10). — ^{c}) Da_1 (marg. *sec. m.*) धार्तराष्ट्रान् (sic).

47 G_1 om. 47 (cf. v. l. 10). Before 47, all MSS. (K_4 Da_2 G_1 om.) ins. संजय उ° (Ś$_1$ K_1 D_7 T G_{2-4} M. om. उ°). — ^{a}) Cf. B. 7. 202. 154^a. S (mostly) संख्ये. — K_6 transp. 47^b and 47^d. — ^{b}) = 3. 71. 29^d : 4. 41. 8^d : B. 7. 40 13^d; 114. 95^b; 166. 38^b; 167. 34^b; 169. 16^d; 200. 69^b. D_1 रथोपस्थम्; Cl. r. u रथोपस्थ (as in text). — ^{c}) = B. 7. 114. 95^c : cf. 4. 36 25^d : B. 7. 200. 68^c. Ś$_{1.2}$ $K_{1.6}$ उत्सृज्य; Cl. r. u विसृज्य (as in text).

Colophon. — *Sub-parvan :* All MSS. (Ś$_1$ K_4 Da_2 G_1 om.) श्री- *or* श्रीमद्- (K_3 G_4 om. श्री- *or* श्रीमद्-) भगवद्गीतासु (K_6 भगवद्गीतायां) उपनिषत्सु (K_6 D_7 om. उपनिषत्सु). $K_{0.3.6}$ Ñ$_1$ B_3 Da_1 Dn $D_{1.2.4.6.8}$ Cv cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K_6 $M_{1.3.5}$ श्री(M_5 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे; T_1 G_4 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T_2 G_2 M_2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (G_2 °शास्त्रनिर्णये) श्री(G_3

२४ [२]

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४

गुरूनहत्वा हि महानुभावा-
　श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
　भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
　यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
　स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
　पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
　शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७　C. 6. 885 B. 6. 26. 7 K. 6. 26. 7

---

om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे . — *Adhy. name :* Ś1 K0-3. 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 5. 8 अर्जुन(D5 om. अर्जुन)विषादः ; D4 T G2. 4 अर्जुनविषादयोगः ; K6 B3 सैन्यदर्शनः ; B2 सैन्योपदर्शनः ; D6 अर्जुनपरिखेदः . — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D5 M2 24 ; T G2. 4 23 (as in text) ; M4 25. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K (K3 om.) Ñ1 B Da1 Dn D1-4. 6-8 G2. 3 M1. 3. 5 1. — *Śloka no. :* K3. 5 Dn D1. 2. 5. 6 G2 47 ; Da1 (erroneously) 48 ; M4 46.

24 [2]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 St. 1-10 are not noticed in Cś. — Ś6 om. up to वाम in 6[c] (cf. note at the beginning of adhy. 23); G1 om. 1-26 (cf. v. l. 6. 23. 10); K1 om. 1. D8 om. the the ref. — [b]) T2 अश्रुपूर्णमुखेक्षणं ; Cu as in text. — [c]) Ś (Ś6 om.) K6 B Cb सीदमानम् ; Cn. u विषीदन्तम् (as in text).

2 Ś6 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). K1 om. the ref. — [a]) K3. 5 D2 T1 G2. 4 Cb. k त्वां ; Cl. u त्वा (as in text). — [c]) = B. 9. 31. 24[c].

3 Ś6 G1 om. 3 (cf. v. l. 1). — [a]) Ś (Ś6 om.) K6 B (B1 m. 3 m as in text) D6 (marg. *sec. m.* as in text). 8 T G1 Cb. cp. k मा क्लैब्यं गच्छ कौंतेय ; Cl. n. u as in text. — [b]) = 3. 240. 23[d] : B. 7. 143. 13[d] ; 183. 24[d] : B. 12. 106. 3[d].

5 Ś6 G1 om. 5 (cf. v. l. 1). — [b]) Ś1-4. 5 (m as in text) K0 Cb श्रेयश्चर्तुं ; K6 श्रेयस्करं ; D2 श्रेयो भुक्तं ; Cl. n. u. v श्रेयो भोक्तुं (as in text). Ś4. 5 K0. 3. 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 भैक्ष्यम् ; Co. l. n. u. v भैक्षम् (as in text). — [c]) D6 °कामांश्च ; G3 °काम्यांस्तु . Ś (Ś6 om.) K0. 1. 6 D3 Cb न त्वर्थकाम(Ś2. 5 K0 D3 °मा)स्तु गुरून्निहत्य ; Cl. n. u as in text. — [d]) D3. 6 भुंजीत ; Cl. n. u भुञ्जीय (as in text). D8 °प्रदग्धान् (sic).

6 G1 om. 6 ; Ś6 om. 6[abc] (cf. v. l. 1). — [a]) Ś3. 5 (marg.) Cg. k नैतद्विद्मः ; G3 न चैतद्विदुः ; Cl. n. u. v न चैतद्विद्मः (as in text). — [b]) Ñ1 (m as in text) उत ; Cn. u यदि (as in text). — [d]) Ś1-3. 5. 6 K6 Cā. k ते नः स्थिताः ; K1 तेनास्थिताः ; Cb. l. u तेऽवस्थिताः (as in text). D2 प्रत्यनीकेषु योधाः ; Cu प्रमुखे धार्त° (as in text).

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 1). — [b]) Ś3. 5 K2. 3. 5 B Da1 Dn1 D1-7 T1 G4 M3 त्वां ; Cā. b. k. l. u

C. 886
B. 6. 26. 6
K. 6. 26. 6

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १०

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

त्वा (as in text). — [d]) K1 D5 M2.3 त्वं; Cā. l. u त्वां (as in text)

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 1). — [b]) Ś2.3.4 m. 5.6 K6 Cā. b यः; Cl. u. v यत् (as in text).

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 1). — [b]) K5 Ñ1 B3.4 Da1 T G2 (orig.).3.4 M4.5 Cl. u परंतपः; Cā. b परंतप (as in text). — [c]) Ś3.6 B1 D1.3.6 T2 Cā न योत्स्यामीति; Cl. u न योत्स्य इति (as in text). — [d]) Dn1 D6 D8 तूष्णी-; Cl. u तूष्णीं (as in text).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 1). — [b]) = 1. 151. 7[b], 14[d]; 211. 16[b]: 5. 179. 1[b]: B. 7. 107. 14[d]; 115. 38[d]; 122. 47[d]; 123. 23[d]; 128. 4[b]: B. 14. 74. 6[b]. — [c]) = 6. 23. 21[c], 24[c], 27[b]. B1.4 D3 उभयोः सेनयोर्मध्ये (by transp.). — [d]) Ś K6 B1-3 D1.3 T2 Cā. b. r सीदमानम्; Cl. u विषीदन्तम् (as in text).

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 1). D3 om. the ref. — After the ref., Ś K6 Cā. b. g. k ins.:

87* त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा
विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः ।
कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धू-
नभिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ।

[(L. 1) Ś1 Cb मानुषे°. — (L. 3) Ś6 Cb समवीक्ष्य.]
— [a]) = (var.) B 12. 17. 20[b]. Ś2-4 K6 Cb. c. k अनुशोचं (Cb. c °च)स्त्वं; T2 G3 अन्वशोच्यस्त्वं; G2 अवशोचस्त्वं; Cā. l. m. n. r. ś. u अन्वशोचस्त्वं (as in text). — [b]) Ś2-6 K6 Cā प्राज्ञव(K6 प्रज्ञावा)च्चाभिभाषसे; Cl. m. n. r. ś. u. v. as in text. Cb. cites प्रज्ञावादांश्च (as in text). — [d]) = 5. 131. 15[b].

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 1). — [a]) Ś1-3.6 K6 Cā. g. न ह्येवाहं; Ś4 न एवाहं; D6 न त्वेनाहं; Cb. c. l. m. n. r. ś. u. v न त्वेवाहं (as in text). — [b]) Ś2.6 K6 Cg नासी; Cl. m. n. r. ś. u. v नेमे (as in text). — [c]) D6 चैवं; Cc. k. l. r. n. ś. u चैव (as in text). — [d]) Ś2-5 K6 वयमितः; Cā. b. c. l. r. ś. u. v वयमतः (as in text).

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 1) — [d]) K1 Da2 D3 वीरस्; Cā c. g. l. m. n. r. ś. u धीरस् (as in text).

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 1). — [b]) M2 पुरुषाः पुरुषर्षभाः; Cl. m. n. ś. u. v. as in text. — [c]) Cf. B. 12. 297. 36[c]. Ś6 समसुखदुःखं; Cc. k. l. m. n. r. ś. u °दुःखसुखं (as in text). G3 धीराः; M5 धीरः; Cc. l. m. n. r. ś. u धीरं (as in text). — [d]) = B. 12. 139. 80[d]; 239. 22[d]; (var.) 328. 50[d]: (var.) B 14. 48. 5[d]. B4 कंपते; Cā. c. k. l. n. r. ś. u कल्पते (as in text).

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 1). — [a]) Cm [अ]भावो. — [c]) D6 reads उभयोरंतरं and om. from दृष्टो up to तद् in 17[a]. — [d]) K1 वस्तु°; Cā. c. l. r. ś. u. v तत्त्व° (as in text).

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ C. 6. 905 B. 6. 26. 27 K. 6. 26. 27

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 1). — a) K3 °नाशी (sic). — b) = Gītā 8. 22[d]; 18. 46[b]: B. 12. 59. 138[d]; 239. 20[d]. — d) D6 किंचित्; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u कश्चित् (as in text). Ko. 2 अर्हसि (sic).

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 1). — a) = B. 12. 224. 6[a]. — c) Ś1. 3. 5. 6 D1 Cb. g विना°; Cm. n. ś. u अना° (as in text). Ś1 (m as in text) विनाशमव्ययस्यास्य (= 17[c]).

19 = (var.) Kaṭhopaniṣad 1. 2. 19. G1 om. 19 (cf. v. l. 1). — a) B1 वेद; Cg. k. l. r. ś. u. v वेत्ति (as in text). — c) = B. 12. 224. 14[a]. Ś3 K1 D7 T2 G3 (before corr.) विजानीतौ; G3 (by corr.) °नीते; Ck. l. n. r. ś. u °नीतो (as in text).

20 = (var.) Kaṭhopaniṣad 1. 2. 18. G1 om. 20 (cf. v. l. 1). — b) Cc. ś [अ]भविता; Cā. g. l. m. n. r. u भविता (as in text). Ñ1 (marg. in Devanāgarī as in text) वा कदाचित्; G3 नावभूयः; Cc. l. r. ś. u वा न भूयः (as in text). — c) Cf. B. 12. 339. 23[c]. — d) M2 शरीरे (with hiatus); Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u शरीरे (as in text).

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 1). — c) Dn1 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषः पार्थ). — d) Ko किं (for कम्). Ś1. 5 (Ś1. 5 marg.) K6 Cg. k हन्यते हंति वा कथं; Cā. b. c. l. m. n. r. ś. u. v as in text.

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 1). — d) D3 गृह्णाति; Cś. u संयाति (as in text).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 1). — c) M2 क्लेश°; Ck. l. n. r. ś. u क्लेद° (as in text).

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 1). — c) Ś1 सततगः; K1. 3 Da1 D3 G2. 3 M3 सर्वगत- (K1 G2 ता-); D3 सर्वत्रगः; Cā. c. l. m. n. ś. u सर्वगतः (as in text).

25 G1 om. 25 (cf. v. l. 1). — c) Ko D6 G3 °देनं; Cā. c. k. l. n. r. ś. u °देवं (as in text). D6 विचिंत्यैनं; G2 विदित्वेह; Cā. g. l. n. r. ś. u °त्वैनं (as in text). — d) Cf. 6. 2. 14[b].

26 Ko. 2 G1 om. 26 (Ko. 2 hapl.; for G1, cf. v. l. 1). K5 reads 26 twice. — a) Ś1–3. 4 (marg.). 5. 6 K6 M1. 3 Cā. b. c. k वैनं; Cl. m. r. ś. v चैनं (as in text). Cg. u. cite एतम्. — d) = B. 12. 6. 4[b]: B. 13. 168. 32[b]. Cf. 1. 1. 183[d]: B. 12. 29. 11[d], 12[d]. K1. 6 Dn D3. 5. 6 T G3. 4 M3 नैवं; Cā. k. l. m. r. ś. u नैनं (as in text).

27 D6 transp. 27 and 28. — a) B1 जातस्यैव; Cā. c. k. l. r. ś. u °स्य हि (as in text). Ś2 K6 ध्रुवं; Cā. k. l. r. ś. u ध्रुवो (as in text). — c) = B. 7. 11. 51[a]. Ko तस्मादपरिहार्यर्थे. — d) = 6. 24. 30[d]; 46. 27[b]: B. 7. 80. 9[d]; 114. 47[d]. B. 11. 2. 9; 9. 11.

. 906
. 6. 26. 28
. 6. 26. 28

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४
भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

---

28 = (var.) B. 11. 2. 6 ; 9. 11. — ^{c}) Cf. B. 12. 211. 1^{a}. — ^{d}) = 2. 44. 4^{d}, 6^{d}, 8^{d} : 3. 78. 9^{d} ; 238. 42^{d}, 46^{d} : B. 12. 29. 15^{b} ; 180. 27^{d} ; 224. 17^{d} ; 226. 20^{d} : B. 14. 3. 2^{d}. D2. 8 (before corr.). 8 T1 °वेदना ; Cā. c. k. l. n. r. ś. u °देवना (as in text).

29 Cf. Kaṭhopaniṣad 1. 2. 7. — ^{b}) Ś1. 8 तथैन-मन्यः ; Ko. 1 Cb तथैवमन्यः ; Cā. l. r. ś. u तथैव चान्यः (as in text).

30 ^{c}) = B. 12. 140. 8^{c} : B. 13. 162. 61^{c}. — ^{d}) = 27^{d} ; 6. 46. 27^{b} : B. 7. 80. 9^{d} ; 114. 47^{d}. Ś1 Cā. b नानु- ; Ś2 K6 नात्र ; Cl. ś. u न त्वं (as in text).

31 ^{b}) Ś1 Ko स्वं ; Ś6 Cā प्र- ; Cc. l. n. r. ś. u वि- (as in text). — 31^{cd} = (var.) 6. 118. 32^{cd} : cf. B. 11. 2. 18^{cd}. — ^{c}) K3 Ñ1 Da1 D6 M3. 5 Cc धर्माद्धि ; Cā. l. n. r. ś. u धर्म्याद्धि (as in text).

32 Cf. B 8. 57. 2. Ś4 om. 32–37. — ^{a}) Ś1 चोपनतं ; Cā. c. l. n. ś. u चोपपन्नं (as in text). — ^{c}) Ś1. 8 सुकृतात् ; Cā. b. l. n. r. ś. u सुखिनः (as in text).

33 Ś4 K1 om. 33 (for Ś4, cf. v. l. 32). — ^{a}) Da1 D8 Cb त्वमिमं धर्मं ; D3. 5 S. Cb त्वं धर्म्यमिमं (G3 M2. 8 इं°) ; Cā. l. r. ś. u. त्वमिमं धर्म्यं (as in text). — ^{c}) K1 सुधर्मं ; Ñ1 स्वधर्म्यं ; Cā l. r. ś. u स्वधर्मं (as in text).

34 Ś4 om. 34 (cf. v. l. 32). — ^{b}) K1 D6 तेऽव्ययं ; Cā. c. l. n. r. ś. u तेऽव्ययाम् (as in text). — ^{c}) T2 साकीर्तिर् ; Cā. l. r. ś. u. चाकीर्तिर् (as in text).

35 Ś4 om. 35 (cf. v. l. 32). — ^{b}) G3 मन्यंते ; Cā. c. l. n. r. ś. u मंस्यंते (as in text). D5 त्वा ; Cl. r. ś त्वां (as in text). — ^{c}) Ś2 K2 G2. 8 M1 एषां ; D6 केषां ; Cā. b. c. l. n. r. ś. u येषां (as in text).

36 Ś4 om. 36 (cf. v. l. 32). — ^{a}) D8 G3 °वाचांश्च ; Cā. c. l. n. r. ś. u °वादांश्च (as in text). — ^{c}) M3. 5 विंदंतस् ; Cā. l. n. r. ś. u निन्दन्तस् (as in text). — ^{d}) = 3. 49. 7^{d} : (var.) 5. 70. 17^{d} ; = 5. 88. 85^{d} ; (var.) 137. 3^{d}.

37 Ś4 om. 37 (cf. v. l. 32). With 37^{ab}, cf. 4. 64. 25^{cd} : B. 9. 30. 12^{ab}. — ^{a}) K1. 8 T1 G प्राप्स्यसे ; Cā. l. r. ś. u प्राप्स्यसि (as in text). — ^{b}) D1 भुवं ; Cā. l. r. ś. u महीम् (as in text). — ^{d}) M4 कृतनिश्चयं.

38 With 38^{ab}, cf. B. 12. 288. 37^{ab}. — ^{b}) = B. 12. 121. 30^{d}. — ^{c}) Ko Ñ1 D2 युध्य(Ñ1 °ध्र)स्व ; Cā. k. l. n. r. ś. u युज्यस्व (as in text). — ^{d}) Ko. 2 Da1 D3 नैनं ; Cā. l. n. r. ś. u नैवं (as in text).

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५
यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७
योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ C. 6. 927 B. 6. 26. 49 K. 6. 26. 4

---

39 ^{a}) K_1 G_3 यथा ; Cā. c. g. k. l. r. ś. u यया (as in text).

40 ^{a}) $Ś_{2.3}$ K_6 Cb. c. g. k नेहाति° ; Cā. l. n. r. ś. u नेहाभि° (as in text). — ^{b}) $Ś_2$ K_6 दृश्यते ; Cā. c. k. l. n. r. ś. u विद्यते (as in text). — ^{d}) = 3. 30. 9^b ; 245. 32^d : (var.) 5. 67. 12^d : B. 7. 195. 18^b : B. 12. 134. 5^d.

41 ^{a}) = 44^c. K_1 G_3 Cv °त्मका ; Cc. °त्तिका ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u °त्मिका (as in text). — ^{b}) Ś $K_{0.6}$ D_2 Cā. b. g. k एकैव ; Cl. m. n. r. ś. u एकेह (as in text).

42 ^{b}) K_1 विपश्चितः ; Cā. c. g. k. l. n. r. ś. u [अ]विपश्चितः (as in text). — ^{c}) $Ś_{1-3.5}$ K_6 Cb. k. °पराः ; Cā. l. m. n. r. ś. n °रताः (as in text).

43 $Ś_4$ om. 43–44. — ^{b}) $Ś_{1-3.5.6}$ K_6 Cā. g. k. °फलेप्सवः ; B_4 M_5 °फलप्रदाः ; Cb. l. n. r. ś. u °फलप्रदाम् (as in text). — ^{c}) $Ś_{1-3.5}$ Kk Ck °बहुला ; K_1 °बहुलो ; Cā. c. l n. r. ś. u °बहुलां (as in text). — ^{d}) $Ś_{1.3.5}$ K_6 Ck °गतीः ; $Ś_2$ °गतिः ; Ko °गतिं ; Cā. b. l. m. n. r. ś. u °गतिं (as in text).

44 $Ś_1$ om. 44 (cf. v. l. 43). — ^{b}) $Ś_1$ D_5 तथापहृत° ; K_6 D_6 तथापहृत° ; D_8 तथा च हृत° ; Cc तयापकृत° ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u तयापहृत° (as in text). — ^{c}) = 41^a. K_1 G_2 (by corr.). 3 °यात्मका ; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u °यात्मिका (as in text).

45 ^{a}) $Ś_1$ त्रैगुण्यो ; $Ś_6$ Cā त्रैगुण- ; Cc त्रिगुण्य- ; Cg. k. l. m. n. r. ś. u. v त्रैगुण्य- (as in text). — ^{b}) K_1 Dn_1 Cv निस्त्रैगुण्ये ; Cā, c. g. k. l. m. n. r. ś. u °गुण्यो (as in text). — ^{c}) Cf. B. 12. 195. 4^a. K_1 निर्द्वंद्वे. — ^{d}) = B. 14. 46 45^d. $B_{3.4}$ निर्योगः ; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u. v निर्योग- (as in text). B_4 आत्मनः ; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u. v आत्मवान् (as in text).

46 = (var.) 5. 45. 23. — ^{a}) D_6 उदकपाने. — ^{b}) = B. 12. 103. 35^b. — ^{c}) $K_{0.2}$ भूतेषु ; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u वेदेषु (as in text). — ^{d}) D_5 ब्राह्मण्यस्य.

47 ^{a}) $Ś_{1-5}$ K_6 Cb. k कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते ; K_2 कर्मणेवाधिकारस्ते ; Cā. c. l. m. n. r. ś. u as in text.

48 ^{a}) Cf. Gītā 18. 26^a. — ^{d}) T_2 समर्थं ; Ck. l. n. r. ś. u समत्वं (as in text). — After 48, Ś K_6 Cā. g. k. ins. :

88* यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ।

[= (var.) 3. 203. 43. — (L. 1) Prior half = Gītā 4. 19^a.]

49 ^{a}) Cv ह्यपरं ; Cā. c. l. m. n. r. ś. u ह्यवरं (as in text). — ^{c}) $Ñ_1$ $D_{2.6.8}$ G_3 अन्विच्छन् ; Cā. c. g. k. l. m. n. r. ś. u. v अन्विच्छ (as in text). — ^{d}) = B. 12. 7. 16^b ; 265. 7^d ; cf. B. 12. 18. 13^d.

6. 928 6. 26. 50 6. 26. 50 बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

---

50 Ś$_{4}$ om. 50. — ^{a}) G$_{4}$ बुद्ध्या (for बुद्धि-). Ś$_{1-8}$ K$_{6}$ जहातीमे ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °तीह (as in text). — ^{d}) K$_{1, 2}$ D$_{8, 8}$ योग- ; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u योगः (as in text).

51 ^{a}) Ś$_{1}$ °युक्तात्मा ; Cā. g. l. m. n. r. ś. u °युक्ता हि (as in text). — ^{c}) Ś$_{2, 4}$ (marg. as in text). $_{6}$ Cā कर्मबंध° ; Cg. l. n. r. ś. u जन्मबन्ध° (as in text).

52 ^{b}) Ś$_{1}$ D$_{3}$ Cā. b. k व्यवतरिष्यति (Cb. k °सि); D$_{6}$ व्यतितरिष्यते ; M$_{3}$ व्यवकरिष्यति ; Cl. n. r. ś. u व्यतितरिष्यति (as in text).

53 ^{b}) Ś$_{6}$ यथा ; Cā. l. m. n. r. ś. u यदा (as in text). Ś$_{1. 3-5}$ Ck निश्चिता ; B$_{3}$ Cc निष्फला ; T$_{2}$ निश्चलं ; Cā. l. m. n. r. ś. u निश्चला (as in text). — ^{d}) B$_{1}$ अवाप्स्यति ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °प्स्यसि (as in text).

54 ^{a}) K$_{6}$ G$_{1}$ स्थिर° ; Cc. g. k. l. m. n. r. ś. u. v स्थित° (as in text). — ^{b}) K$_{3}$ T$_{3}$ G$_{2, 3}$ M$_{5}$ Cc °धिस्तस्य ; Cg. l. m. n. r. ś. u °धिस्तस्य (as in text). — ^{c}) Ś$_{2, 3, 6}$ K$_{8}$ D$_{2}$ T$_{2}$ G$_{1, 2}$ Cg स्थिरधीः ; Cl. n. r. ś. u. v स्थितधीः (as in text). D$_{6}$ विभाषेत ; Cā. c. l. n. r. ś. u. v प्रभा° (as in text). — ^{d}) Ś$_{1-3. 4}$ (*sup. lin.* as in text). $_{6}$ K$_{6}$ Cā व्रजेच ; Cl. n. ś. u व्रजेत (as in text). Cc cites व्रजेत्. G$_{3}$ समासेत व्रजेत कां.

55 K$_{6}$ श्रीकृष्ण उ° ; M$_{1, 3-5}$ भगवान्. — ^{b}) Cc cites मनोहरान्. — ^{c}) Da$_{1}$ तुष्टिः. — ^{d}) K$_{6}$ D$_{2}$ T$_{1}$ Ck स्थिरप्र° ; T$_{2}$ स्थितः प्र° ; Cā. c. g. k. l. n. r. ś. u स्थितप्र° (as in text). T$_{3}$ तथो°.

56 Cb is missing from 56^{cd} up to 6. 25. 3^{d} along with the text. — ^{c}) Cf. Gītā 4. 10^{a} : B. 12. 162. 20^{c}. — ^{d}) Ś$_{2-4, 6}$ K$_{6}$ D$_{2}$ G$_{1}$ Cg स्थिरधीर् ; Ck. l. n. r. ś. u स्थितधीर् (as in text).

57 D$_{5}$ om. 57^{cd}. — ^{d}) = 58^{d} ; 61^{d} ; 68^{d}. K$_{6}$ स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते (cf. 55^{d}) ; Cc. k. l. n. r. ś. u as in text.

58 D$_{2}$ reads 58 after 69. — 58^{ab} = (var.) B. 12. 21. 3^{ab} ; 174. 51^{ab}. — ^{b}) = B. 12. 26. 13^{d} : B. 14. 46. 44^{b}. Da$_{1}$ G$_{3}$ °नि च (for °नीव). Ś$_{3, 4}$ (marg.). $_{5}$ Ck सर्वतः ; Cl. r. ś. u सर्वशः (as in text). — 58^{cd} = 68^{cd}. — ^{c}) = B. 7. 42. 13^{a} ; 54. 18^{c} : B. 12. 306 10^{a} : cf. B. 12. 239. 13^{a} ; 246. 6^{c} : B. 14. 42. 46^{b}. — ^{d}) = 57^{d} ; 61^{d}. Ś K$_{6}$ Ck स्थित(Ś$_{2, 3}$ K$_{6}$ °र)प्रज्ञस्तदोच्यते (cf. 55^{d}) ; Cl r. ś. n as in text).

59 = B. 12. 204. 16. D$_{3}$ reads 59 after 61. — ^{b}) D$_{6}$ M$_{1, 3-5}$ Cv रसवर्ज्यं.

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१
ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ C. 6. 947 B. 6. 26. 69 K. 6. 26. 69

---

60 ^{a}) Ś1 K6 Cā. g. k यतस्यापि हि; B4 D1 यततोपि हि; T2 यतयो ह्यपि; Cl. m n. r. ś. u यततो ह्यपि (as in text). — ^{b}) D8 नरस्य तु; Cl. m. n. r. ś. u पुरुषस्य (as in text). G3 °स्याविपश्चितः. — ^{c}) = B. 12. 250. 3^a.

61 ^{a}) T2 संगम्य. Ś K6 Cā. k तानि संयम्य मनसा; Cl. r. ś. u as in text. Cg cites मनसा. — ^{b}) = Gītā 6. 14^d. D2 यत्त; Cā. k. l. m. n. r. ś. u युक्त (as in text). Ś1. 4 (*sup. lin.* as in text). 5. 6 Cā. k तत्परः; Cg. l. m. n. r. ś. u मत्परः (as in text). — T2 om. 61^{cd}. — ^{d}) = 57^d; 58^d; 68^d. K6 स्थिरप्रज्ञः स उच्यते; Cā. r. ś. u as in text. — After 61, D8 reads 59.

62 B2 om. (hapl.) 62–68. — ^{b}) Ś6 Cā संगस्तेष्वभिजायते; D6 °स्तेष्वप°; Cg. k. l. n. r. ś. u, v as in text. — ^{d}) Ś1 °धोपि; Ck. l. n. r. ś. u °धोऽभि- (as in text).

63 B2 om. 63 (cf. v. l. 62). — ^{b}) G3 विस्मृतिभ्रमः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u स्मृतिविभ्रमः (as in text). — ^{d}) D5 तथा च तत् (corrupt); Cā. k. l. m. r. ś. u बुद्धिनाशात् (as in text). D2 Cm. r विनश्यति; Cā. l. ś. u प्रण° (as in text).

64 B2 om. 64 (cf. v. l. 62). — ^{a}) Ś1. 2 -वियुक्तस्तु; Ś3 Ck विमुक्तैस्तु; K6 -विमुक्तस्तु; B3. 4 D8 -वियुक्तैश्च; Cl. m. n. r. ś. u -वियुक्तैस्तु (as in text). — ^{b}) Ś6 G1. 2 M2 विषयाणींद्रियैश्चरन्; Ck. l. m. n. r. ś. u as in text.

65 B2 om. 65 (cf. v. l. 62). — ^{d}) Ñ1 (marg. as in text) D3–5. 7 T G M2. 4 °तिष्ठति; D6 °तिष्ठत; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °तिष्ठते (as in text).

66. Ś4. 5 Ck om. 66–67. B3 om. 66 (cf. v. l. 62). Ś1 transp. 66–67 and 68–69. — ^{a}) = B. 12. 286. 16^a. — ^{d}) = 3. 222. 12^d.

67 = (var.) 3. 202. 24. K1 om. (hapl.) 67^a–68^b; Ś4. 5 B2 Ck om. 67 (cf. v. l. 66, 62). For sequence in Ś1, cf. v. l. 66. — ^{a}) M1 विचरतां; Cl. n. r. ś. u हि चरतां (as in text). — ^{b}) G1 यन्मयोनु°; Cl. m. r. ś. u. v as in text. — ^{c}) D3 हरते; M2 हरतं; Cl. r. ś. v हरति (as in text).

68 B2 om. 68 (cf. v. l 62); K1 om. 68^{ab} (cf. v. l. 67). — ^{b}) Ś3. 5 Ck सर्वतः; Cl. n. r. ś. u सर्वशः (as in text). — 68^{cd} = 58^{cd}. — ^{d}) = 57^d; 61^d. K6 स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

69 M2 om. (hapl.) 69^c–70^d. — ^{b}) K6 जाग्रति; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u जागर्ति (as in text). — ^{c}) B1 तस्यां. K0 Da1 D5. 6 T2 Cg जागर्ति; G2 जाग्रंति; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v जाग्रति (as in text). — ^{d}) Ś1–3. 5 K6 Cā. g रात्रिः; Ck. l. m. n. r. ś. u. v निशा (as in text). — After 69, D2 reads 58.

6. 948 / 6. 26. 70 / 6. 26. 70

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
[श्रीमद्भगवद्गीतासु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

२५ [३]

अर्जुन उवाच ।
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २
श्रीभगवानुवाच ।
लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

---

70 = (var.) B. 12. 251. 9. M2 om. 70 (cf. v. l. 69). — a) K1 अपूर्वं°; D8 अपूर्यं°. G1 अजलं प्रतिष्ठं; M1.3 अचलप्रतिष्ठितं; Cā. k. l. m. n. ś. u अचलप्रतिष्ठं (as in text).

71 a) K1 transp. कामान् and सर्वान्. — b) Some MSS. निस्पृहः. — c) Gītā 12. 13c : B. 12. 222. 23a : B. 14. 35. 19c ; 38. 5a ; 44. 22c ; 46. 45c ; 47. 9c, 15c : cf. B. 12. 158. 29b, 33c ; 307 37d : B. 13. 108. 5a : B. 14. 40. 7d. — d) Ś1 स शांतम्. T2 अभि- ; Cā. k. m. n. r. ś. u अधि- (as in text).

72 a) K1 D1, 6 G3 (by corr.) M5 ब्रह्मी. — b) Ś1 D8 विमुह्यसि; D6 विमुच्यति; G3 न मुह्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u विमुह्यति (as in text). — c) Ś1 °काले तु; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °कालेऽपि (as in text). — d) D6 °निर्याणम्. Ś1 ऋच्छसि; Ñ1 M2 इच्छति; G3 ऋच्छतु; Ck. l. m. n. r. ś. u. v ऋच्छति (as in text).

Colophon om. in Ś3–6. — *Śub-parvan :* Ś1 Ko. 3. 5 Ñ1 B Da1 Dn D1. 2. 4–6. 8 T G3. 4 M1. 2. 4 (a few of these MSS. with prefixed श्री- or श्रीमद्-) भगवद्गीतासूपनिषत्सु; *K3* श्रीभगवद्गीता; *K6 D3. 7* भगवद्गीतासु (K6 °यां); G1 गीतायां. Ko. 3. 5 Ñ1 B2. 3 Da1 D2. 5. 8 T G4 cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 Dn2 G2 M1 श्री(G2 om. श्री)-कृष्णार्जुनसंवादे; Dn1 ब्रह्मविद्यायां; D6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; G1 योगशास्त्रनिर्णयः; G3 योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* Ś1 Ko. 2. 3. 5 Ñ1 B2–4 Da1 Dn D1. 4. 5. 8 T G2. 4 Cn. r. ś सांख्ययोगः; K1 व्ययोगः; D2 इंद्रियसंयमयोगः; D6 स्मृतिकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 M4 26; D5 M2 25; T G 24 (as in text). — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 Ko–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–3. 6. 8 G2. 3 M1. 3. 5 2. — *Śloka no.:* K3. 6 Da1 73; K4 Dn D2. 5. 6 G2 72 (as in text).

25 [3]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 Before the ref., T1 G1. 4 ins. ॐ तत्सत्. — b) D8 मनोबुद्धिर्; Ck. l. m. n. r. ś. u. v मता बुद्धिर् (as in text).

2 a) Ś3 Ñ1 B D6 Cg. n. ś. u °श्रेणेव (for °श्रेणैव). — b) Da1 D8 G1 M1. 4 बुद्धिर्.

3 M1. 3–5 भगवान्. — a) K1 D6 विविधा; Ca.

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ C. 6. 966 B. 6. 27. 16 K. 6. 27. 16

---

g. k. l. m. n. r. ś. u द्विविधा (as in text). — ^{b}) Ś$_6$ Cā transp. पुरा and मया. — ^{c}) Cf. B. 12. 301. 62^{a}. Ś$_1$ संख्यानां. — ^{d}) Ś$_1$ कर्मिणां; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. योगिनाम् (as in text).

4 ^{c}) D$_3$ नैव; Cā. g. l. m. n. r. ś. u. न च (as in text). — ^{d}) D$_{5.6}$ संसिद्धिमधि°; Cā. k. l. m. r. ś. u. as in text.

5 ^{c}) K$_{1.2}$ स्ववशः; Cā. k. l. n. r. ś. u. as in text. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सर्वैः; Ñ$_1$ Da$_1$ D$_{2.3}$ T$_2$ G$_3$ सर्वः; Cā. k. l. n. r. ś. u. सर्वः (as in text).

6 ^{b}) D$_3$ आस्ते च; Ck तथास्ते; Cg. l. n. r. ś. u य आस्ते (as in text). — ^{d}) Ś$_3$ Cg मूढाचारः; Cb. k. l. m. n. r. ś. u as in text.

7 ^{b}) Ko संयम्य; Ck. l. n. r. ś नियम्य (as in text). D$_6$ नरः; Cn. ś. u [s]र्जुन (as in text).

9 ^{a}) G$_1$ ह्यन्यत्र (hypermetric); Ck. l. n. r. ś. u [s]न्यत्र (as in text). — ^{b}) D$_1$ (marg.) धर्म°; Ck. l. m. n. r. ś. u कर्म° (as in text).

10 ^{d}) K$_2$ एष वोऽस्त्विष्ट कर्मकृत्; Ck. l. n. r. ś. as in text.

11 Ś$_4$ om. om. 11–13. — ^{c}) Cf. B. 14. 23. 24^{b}. K$_1$ भावयंतु; Cl. n. r. ś. u भावयन्तः (as in text). — ^{d}) Cf. 3. 221. 28^{d} : B. 12. 123. 25^{b}. K$_1$ श्रेयात्; Cg. k. l. n. r. ś. u श्रेयः (as in. text). M$_3$ अवाप्स्यसि (sic); Ck. l. r. ś. u अवाप्स्यथ (as in text).

12 Ś$_4$ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś$_{2.5.6}$ Ck कामान्; Cl. r. ś. u भोगान् (as in text). — ^{c}) Ñ$_1$ Da$_1$ D$_3$ G$_{2.3}$ M$_4$ Cv °येभ्यो.

13 Cf. Manu. 3. 118. Ś$_4$ om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś$_6$ °शनाः; Ck. l. n. r. ś. u °शिनः (as in text). — ^{b}) Cf. 3. 81. 149^{c} : B. 12. 35. 17^{d}, 37^{d} : B. 13. 126. 15^{d}. Ko तेपि; Ck. l. n. r. ś. u सर्व- (as in text). — ^{c}) Ś$_6$ K$_{1-3}$ Ñ$_1$ D$_{2.6}$ G$_3$ भुंजंते; Ck. l. n. r. ś. u भुञ्जते (as in text). T G$_{1.2.4}$ ते त्वघं भुंजते पापा[:].

14 ^{c}) G$_3$ धर्माद्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u यज्ञाद् (as in text). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_1$ Da$_1$ यज्ञ-; Cā. k. l. n. r. ś. u यज्ञः (as in text).

15 ^{a}) Ko ब्रह्म कर्मोद्भवं विद्धि; Ck. l. m. n. r. ś. u as in text.

16 Ś$_4$ om. 16. — ^{a}) G$_3$ कर्म; Ck. l. m. n. r. ś. u चक्रं (as in text). — ^{b}) K$_{1.2}$ °यते ह; M$_{1.4}$ °यतीव; Ck. l. m. n. r. ś. u °यतीह (as in text). — ^{c}) Ś$_6$ K$_6$ अल्पायुर्; Ck. l. m. n. r. ś. u अघायुर् (as in text). — ^{d}) G$_1$ मोहं; Ck. l. n. r. ś. u मोघं (as in text).

:. 6. 987
. 6. 27. 17
. 6. 27. 17

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २०
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८

---

17 [a]) Ś1. 3–5 यश्चात्म°; Cb. l. m. n. r. ś. u. v. य-स्त्वात्म° (as in text). — [c]) D8 °न्नैव च; Cl. m. n. r. ś. u. v °न्येव च (as in text).

18 [b]) Ś6 किंचन; Cl. m. n. r. ś. u कश्चन (as in text).

19 Ś3 reads 19 after 24. — [b]) Ñ1 °चरः M3 °चरेत्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °चर (as in text). — [d]) Ś4 (*sup. lin.* as in text). 5 D1 Cā परं प्राप्नोति; Ck. l. n. r. ś. u परमाप्नोति (as in text). Ś1 T2 पूरुषं; Ck. l. r. ś. u पूरुषः (as in text).

20 [a]) D2 °णेव; Ck. l. n. r. ś. u. v °णैव (as in text).

21 [a]) Ś1 आचरते; Ck. l. r. ś. u. v आचरति (as in text).

22 [a]) G3 ते; Cl. r. ś. u मे (as in text). — [b]) = B. 12. 45. 16[b] : B. 13. 14. 31[b]; 147. 8[d]. — [c]) Ś1 नानुवाप्तमवा°; G3 नानावाप्तमवा°; M5 (*inf. lin.* as in text) नानवाप्तमवाप्तं वा; Ck. l. r. ś. u. v as in text. — [d]) Ś1. 3–6 K6 Cā. k प्रवर्तेय; K5 कर्तुरेव; Cb वर्ताम्येव; Cl. n. r. ś. u वर्त एव (as in text).

23 [a]) Ś1 यदि ह्यहं न वर्तेय; D6 Cb यद्यहं न प्रवर्तेयं (Cb °य); D8 यदहं न च वर्तेयं; Ck. l. n. r. ś. u यदि ह्यहं न वर्तेयं (as in text). — 23[cd] = Gītā 4. 11[cd]. — [c]) Ś3. 5 K6 Cb. k °वर्तेरन्; Cl. n. r. ś. u °वर्तन्ते (as in text).

24 With 24[ab], cf. 3. 33. 10[ab]. — [a]) Ś6 अमी; Ck. l. r. ś. u इमे (as in text). — [b]) D1 चेदिह; Cl. r. ś. u चेदहम् (as in text). — [c]) K2 तु; Cā. k. l. r. ś. u, v च (as in text). — [d]) Ś6 अप°; Cā. k. l. r. ś. u उप° (as in text). — After 24, Ś3 reads 19.

25 [b]) D6 यथाकुर्वत; Cā. k. l. n. r. ś. u यथा कुर्वन्ति (as in text).

26 [c]) K6 योजयेत्; B3 जोज°; Cā. k. l. n. r. ś. u जोष° (as in text). — [d]) K2 मुक्तः; Cl. n. r. ś. u युक्तः (as in text).

27 [b]) Ś1. 3–5 K0. 6 Cb. k भागशः; Cl. r. ś सर्वशः (as in text). — [d]) = B. 12. 226. 13[d]; cf. 227. 33[d]. M3. 5 कर्मा°; Cā. g. k. l. n. r. ś. u कर्ता° (as in text).

28 K5 om. 28. — [b]) D2 °विभागशः (Gītā 4. 13[b]); Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v °विभागयोः (as in text). — [c]) Cf. B. 12. 305. 23[c]. Ś3–6 K6 Cā. k गुणार्थे; Cb. l. m. n. r. ś. u. v गुणेषु (as in text). — [d]) K0 मज्जते; K1 संजते; M4 सज्यते; Cā. l. n. r. ś. u सज्जते (as in text).

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ C. 6. 967 B. 6. 27. 37 K. 6. 27. 37

---

29 b) K6 मज्जंते; G3 सज्यंते; Cg सर्जति; Cā. k. l. n. r. ś. u सज्जन्ते (as in text).

30 b) Ś1 संन्यस्याध्यात्म°; D8 विन्यस्याध्यात्म°; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u as in text. — c) = B. 12. 9. 14c.

31 a) D8 (marg. *sec. m.*) यो मे; D6 ये ये; Cā. g. k. l. n. r. ś. u ये मे (as in text). K6 इमं; Cā. l. r. ś. u इदं (as in text). — b) Ś3-6 K6 D8 Cb. k °वर्तंति; Cā. l. n. r. ś. u °तिष्ठन्ति (as in text). — c) Cf. Gītā 18. 71a. — Ś1 om. (hapl.) 31d–32a. — d) Ś3 K6 मुच्यंते सर्वकर्मभिः; Ś4-6 G3 Cā. k मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः (= Gītā 3. 13b); T1 G1 मुच्यंते ते हि कर्मभिः; Cb ते विमुच्यंति कर्मभिः; Cl. m. n. r. ś. u as in text.

32 Ś1 om. 32a (cf. v. l. 31). — b) Ś3-6 K6 D8 °वर्तंति; Ck. l. r. ś. u °तिष्ठन्ति (as in text). — d) D6 अचेतनः; T1 G1 विचेतसः; Cā. l. n. r. ś. u अचेतसः (as in text). K6 Cb. k विनष्टान्विद्धचेतसः.

33 c) = 2. 38. 17c.

34 a) D3 [इं]द्रियार्थेह; Ck. l. n. r. ś. u [इ]न्द्रियस्यार्थे (as in text). — d) G3 परिबंधिनौ; Ck. l. ś. u परिपन्थिनौ (as in text).

35 35ab = Gītā 18. 47ab : cf. Manu. 10. 97ab. — a) Cf. 3. 30. 23c. — c) Cf. B. 12. 95. 17a. — d) Ś1, 3-5 K6 Cb. k परधर्मोदयादपि; Cā. l. n. r. ś. u as in text.

36 c) K3 इव; Da1 नापि; Cā. b. l. r. ś. u अपि (as in text). Ś3-5 K6 Ck अनिच्छमानोपि बलाद्. — d) Ś3-5 K6 आक्रम्येव; T2 बलादपि; Cā. b. l. r. ś. u बलादिव (as in text). — After 36, K6 ins. lines 1–2 of 89*.

37 G3 M1, 3-6 भगवान्. — a) K1 T1 G4 Cā काम एव; Cg. k. l. m. n. r. ś. u काम एष (as in text). — Ś K6 D8 (marg. *sec. m.*) Cā. b. k ins. after 37 (K6 ins. lines 1–2 after 36):

89* अर्जुन उवाच ।

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।

श्रीभगवानुवाच ।

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ।
सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ।
कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।
अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः
हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ।
स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्रप्रेक्षी धनंजय ।
रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः ।

[(L. 2) Ś6 समाचक्ष्व (for ममा°). — Lines 5–8 missing in Cb. — (L. 6) Ś1 दुःसहः; Cā. k दुस्तरः (as above). — (L. 7) Ś1 निवर्त्यैव; D8 निवृत्यैव; Cā. k निवर्त्यैष (as above). Ś2 हर्षं प्रवर्तयत्येष. D8 मोहम्. Cā. k शोकम् (as above). — (L. 8) Ś1 D8 Cā. k करोत्येव. — (L. 10) Ś2, 6 D8 मानुषाणाम्; Ś4 Cā मानुष्याणाम्.]

B. 988
B. 27. 38
6. 27. 38
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥]

२६ [४]

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

---

38 Ś4 om. 38. — a) K3 D6 धूमेनाव्रीयते; T3 विधूमेनावृते; G2 धूमेनावृयते; G3 °नाव्रियते; M1.3 (*inf. lin.* as in text) °नापिहितो; Cg. k. l. m. r. ś. u as in text. K1 om. from वह्नि up to मेते in 39a. — d) Ś3.5.6 K6 Cā. b. g. k तथाने(K6 Cb °था ते)नाय-मावृतः; Cl. m. n. r. ś. u as in text.

40 a) = B. 13. 149. 36a: B. 14. 51. 3c. — c) M3 °त्येषु; Cā. l. r. ś. u °त्येष (as in text). — d) K0.6 Ñ1 B3 Dn1 (before corr.) D5.8 G2.3 देहिनां; M1.3.5 देहिनः; Cā. k. l. n. r. ś. u देहिनम् (as in text).

41 b) = 3. 34. 9d. T3 नियत्य; Ck. n. r. ś. u नियम्य (as in text). — c) Ś1-3.6 Cā. b. k प्रजही-ह्येनं; Cl. n. r. u प्रजहि ह्येनं; Cś प्रजहिह्येनं (as in text).

42 Cf. B. 12. 248. 2: Kaṭhopaniṣad 1. 3. 10. — b) = B. 12. 297. 19d. — c) = B. 12. 246. 3c. — d) K6 D6 बुद्धेर्यः (by transp.). Ś4 (m as in text) बुद्धेः परतरस्तु सः; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text.

43 a) Ś6 D2 Cā मत्वा; D6 बुधः; Ck. l. n. r. ś. u बुद्ध्वा (as in text). — b) = 3. 168. 22b. Ś1 G2 सस्तंभ्य; K0 संस्तुत्य; G1 संयम्य; Cā. k. l. n. r. ś. u. v संस्तभ्य (as in text). — c) Cf. 3. 34. 59c.

Colophon om. in Ś3-6. — *Sub-parvan:* Ś1 K0.3.5.6 Ñ1 B Da1 Dn1 D1-8 T G2.3 M3.4 (a few of these MSS. with prefixed श्री- or श्रीमद्-) भगवद्गीतासु (K6 °यां) उपनिषत्सु (K6 D1.3.7 om. उप°); G1 गीतायां. K3 Ñ1 B1 Da1 Dn1 D2.3 G2 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (G2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये) श्री(G2 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे; K3 ब्रह्मविद्यायां; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; D5.6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे. — *Adhy. name:* Ś1 कर्मप्रतिष्ठायोगः; K0-3.6 Ñ1 B1-3 Da1 Dn D1-4.8 T G1.4 Cr कर्मयोगः; K5 कर्मनिरूपणयोगः; B4 कर्मसंन्यासयोगः; D6 ज्ञानयोगः; G3 कर्मब्रह्मयोगः; Cś कर्मप्रशंसायोगः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): D5 (wrongly) 62; T G 25; M3 26; M4 27. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0-3.5.6 Ñ1 B Da1 Dn1 D1-4.6.8 G2.3 M1.3.5 3. — *Śloka no.:* K1.3.5 Dn D1.2.5 G3 43; K6 48; Da1 42.

26 [4]

☞ K4 Da3 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 a) Ś1.3-5 K6 Ck एवं; Cl. m. n. r. ś. u इमं (as in text). Da1 T1 (before corr.) M3 विव-स्वतो; Ck. l. m. n. r. ś. u विवस्वते (as in text).

2 a) Ś1.4-6 K6 D8 Ck परंपराख्या(D8 °या)तम्;

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३
अर्जुन उवाच ।
अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४
श्रीभगवानुवाच ।
बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । C. 6. 1001 B. 6. 28. K. 6. 28.

K$_{0-2}$ परस्परा(K$_0$ °रं)प्राप्तम्; Cl. n. r. ś. u परंपराप्राप्तम् (as in text). — ^{b}) G$_3$ M$_3$ इदं; Ck. l. r. ś. u इमं (as in text). — ^{c}) Ś$_4$ (*sup. lin.* as in text) Ck कालेनैव; D$_2$ सु कालेन; Cā. l. ś. u कालेनेह (as in text).

3 ^{a}) Cb स एव च; Cl. r. ś. u स एवायं (as in text). — ^{b}) Ś$_{5,6}$ Cb सनातनः; Cā. k. l. r. ś. u पुरातनः (as in text). — ^{c}) Ś$_1$ चासि; Cā. g. l. ś. u चेति (as in text). — ^{d}) Cf. B. 13. 17. 19^d. Ś$_{1,4}$ (*sup. lin.* as in text) °स्यं चैतद्; Ś$_3$ Ck °स्यमेतद्; Dn$_1$ °स्यं ह्येतम्; Cā. b. l. r. ś. u °स्यं ह्येतद् (as in text).

4 ^{a}) D$_4$m T$_1$ G$_{2,3}$ Cr अवरं; Cā. g. k. l. m. n. ś. u. v अपरं (as in text). D$_2$ (marg. *sec. m.* as in text) आर्यं भगवतो जन्म. — ^{c}) = B. 12. 242. 3^c. Ś$_{1,3-5}$ Cb एवं; Ck. l. n. r. ś. u एतद् (as in text). — ^{d}) D$_3$ असि; Ck. l. n. r. ś. u इति (as in text).

5 ^{b}) G$_2$ (by corr.) वा; Cā. k. l. r. ś. u च (as in text). B$_4$ च तव (by transp.). — ^{c}) Ś$_3$ D$_2$ वेद्मि; Ck. l. ś. u वेद (as in text). — ^{d}) B$_2$ Cā वेत्सि; Cl. ś. u वेत्थ (as in text).

6 ^{b}) Cf. B. 7. 202. 115^b. — ^{c}) Cf. Gītā 9. 8^a.

7 = (var.) 3. 187. 26. — ^{d}) Ś$_3$ Cg. k सदा-त्मानं; Cā. b. l. r. ś. u as in text.

8 ^{a}) K$_1$ साध्यानां; Ck. l. m. r. ś. u साधूनां (as in. text). — ^{c}) = 6. 61. 63^a: cf. 6. 57. 87^c: B. 7. 181. 29^a: B. 14. 54. 13^d.

9 ^{d}) D$_3$ T$_1$ G$_{3,4}$ नेति; Ck. l. r. ś. u. v नैति (as in text). K$_2$ पांडव; Cl. ś. u सोऽर्जुन (as in text).

10 ^{a}) Cf. 6. 24. 56^a: B. 12. 162. 20^c. — ^{b}) Ś$_{2,3,4}$ (*sup. lin.*). $_{5,6}$ K$_3$ Cā. b. k मद्व्यपाश्रयाः; K$_1$ M$_{1,4}$ मामपाश्रिताः; Cg. l. ś. u मामुपाश्रिताः (as in text).

11 11^{cd} = Gītā 3. 23^{cd}.

12 ^{a}) K$_2$ कर्मणः; D$_3$ परमां; Cā. k. l. n. r. ś. u कर्मणां (as in text). — ^{b}) M$_2$ इति; Cg. l. n. r. ś. u. इह (as in text).

13 ^{a}) K$_1$ चतुर्वर्ण्यं; Ck. l. m. n. r. ś. u चातुर्वर्ण्यं (as in text). D$_6$ चातुर्वर्णा मया सृष्टाः. — ^{b}) Ś$_{1,3-6}$ K$_{3,6}$ Cā. b. k °विभागतः; Cl. m. n. r. ś. u विभागशः (as in text). — ^{d}) Da$_1$ (before corr.) D$_3$ T$_2$ विद्धि क°; Cā. k. l. n. r. ś. u. v विद्ध्यक° (as in text).

14 ^{a}) K$_3$ D$_2$ लिपंति; Ck. m. n. r. ś. u लिम्पन्ति

6. 1007 6. 28. 14 6. 28. 14 इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २०
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

(as in text). — ^{b}) Ś1 T1 G4 कर्मफलस्पृहा; Ś2. 3. 4 (*sup. lin.*). 5. 6 K6 Cā. k कामः फलेष्वपि; Cb. l. m. n. r. ś. u कर्मफले स्पृहा (as in text). — ^{c}) G1 यो वि°; Cā. k. l. n. r. ś. u योऽभि° (as in text). — ^{d}) K1 पद्यते; Cā. k. l. n. r. ś. u बध्यते (as in text).

15 ^{b}) Ñ1 सर्वैर्; Ck. l. r. ś. u. पूर्वैर् (as in text). — ^{c}) K2 कर्मैव; Ck. l. r. ś. u कर्मैव (as in text). — ^{d}) Cf. 6. 17. 9^{b}. Ś6 पूर्वैः पूर्वतरैः; D6 पूर्वं पूर्वतरैः; Ck. l. m. n. r. ś. u पूर्वैः पूर्वतरं (as in text).

16 ^{c}) K1 Ñ1 Da1 D6 प्रवक्षामि (sic). — ^{d}) = Gītā 9. 1^{d}. K2 Da1 Dn1 D1. 2. 6. 8 मोक्षसे. K2 श्रमात्; Cā. k. l. n. r. ś. u [s]शुभात् (as in text).

17 ^{a}) Ś1. 2. 6 K6 कर्मणोपि हि; Cg. l. r. ś. u. v °णो ह्यपि (as in text). — ^{c}) Ś6 D2 अकर्मणोपि; D1 (by corr.) °णस्तु; Ck. l. m. r. ś. u °णश्च (as in text).

18 D6 reads from 18 up to समग्र in 23^{d} in margin. — ^{ab}) Ś1–3. 5 K6 Cg. k पश्यत्यकर्मणि; Cā. b. l. m. n. r. ś. u. v पश्येद° (as in text). — ^{d}) Ś K6 Cā. b स चोक्तः; K3 संयुक्तः; Cl. m. n. r. ś. u स युक्तः (as in text). Ś1 सर्वकर्मकृत्; B4 कृत्स्नकर्मसु; Cg. k. l. m. r. ś. u कृत्स्नकर्मकृत् (as in text).

19 ^{a}) = 3. 203. 43^{a}: Prior half of line 1, 88* above. — ^{b}) Ko कामक्रोधविवर्जिताः; Cā. g. l. n. r. ś. u as in text.

20 ^{b}) D8 निरामयः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u निराश्रयः (as in text). — ^{c}) Dn1 G2 कर्मण्यपि प्रवृत्तोपि; D2 कर्मभिः संप्रवृत्तोपि; G3 कर्मण्यभिप्रवर्तोपि; Ck. l. n. r. ś. u as in text. Cā cites कर्मणि and प्रवृत्तोपि. — ^{d}) Cf. Gītā 5. 8^{a}. D5 से; Cl. n. r. ś. u सः (as in text).

21 ^{a}) Ñ1 (marg. as in text) यदाशीर्; Cā. g. l. m. n. r. ś. u. v निराशीर् (as in text). — ^{c}) G3 शरीरं. — ^{d}) = Gītā 18. 47^{d}.

22 ^{b}) Cf. B. 12. 174. 35^{b}. — ^{d}) D3 कृत्वा च; Cg. l. n. r. ś. u कृत्वापि (as in text). D1 स बध्यते; Cg. l. n. r. ś. u निबध्यते (as in text).

23 ^{a}) Ñ1 (marg. *sec. m.*) युक्तस्य; Ck. l. m. n. r. ś. u मुक्तस्य (as in text). — ^{c}) Ś K1. 6 Cā. k यज्ञा(Ś1 ज्ञाना)यारभतः; Cl. n. r. ś. u यज्ञायाचरतः (as in text).

24 ^{c}) B2 ब्रह्म तेनैव; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v ब्रह्मैव तेन (as in text).

25 ^{a}) G3 श्रेयं; Cv यज्ञः; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u यज्ञं (as in text). — ^{b}) Ś2. 4. 5 K6 Cb. k समु°; Cā. g. l. n. r. ś. u पर्यु° (as in text).

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकेऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५
अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । C. 6. 1032 B. 6. 28. 39 K. 6. 28. 39

26 M_2 om. (hapl.) 26^{c}–30^{b}; $Ś_1$ K_2 om. (hapl.) 26^{cd}. D_8 (*sec. m.*) writes 26^{cd} in marg.

27 M_2 om. 27 (cf. v. l. 26). M_4 lacuna for 27^{a}. — ^{d}) T_2 °दीपिके; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text.

28 M_2 om. 28 (cf. v. l. 26). — ^{ab}) Da_1 ज्ञान°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u योग° (as in text). Cg द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञयोगयज्ञः. — After 28^{ab}, D_8 reads 35^{cd} (*repeating* it in its proper place). — ^{d}) D_3 मुनयः; Ck. l. n. r. ś. u यतयः (as in text). A few MSS. शंसित°.

29 M_2 om. 29 (cf. v. l. 26). — ^{a}) Cv अपानं; Cvp as in text. K_1 निर्जुहृति (hypermetric !); G_2 जुह्वती; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u जुह्वति (as in text). — K_2 om. (hapl.) 29^{b}–30^{a}.

30 M_2 om. 30^{ab}; K_2 om. 30^{a} (cf. v. l. 26, 29). — ^{d}) $Ś_4$ (m as in text) K_0 $D_{1.8}$ °किल्बिषाः; Cg. k. l. n. r. ś. u °कल्मषाः (as in text).

31 ^{c}) Cf. B. 12. 268. 40^{a}. — ^{d}) G_3 कुतोन्यत्; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

32 ^{b}) D_2 मखे; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u मुखे (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ एतज्; D_6 एनं; Cg. k. l. m. n. r. ś. u एवं (as in text). K_2 $Ñ_1$ Da_1 Dn $D_{1.3.5.6}$ विमोक्षसे.

33 ^{a}) T_1 G_4 द्रव्यमयाद्यज्ञो; M_2 ब्रह्ममयाद्यज्ञाज्; Cā. g. k. l. n. r. ś. u द्रव्यमयाद्यज्ञाज् (as in text). — ^{c}) Du_1 D_8 सर्वकर्मा°; Cā. g. k. n. v सर्वं कर्मा° (as in text).

35 $Ś_8$ om. 35. D_8 reads 35^{cd} (for the first time) after 28^{ab}. — ^{c}) Cv ज्ञान- (for येन). $Ś_{1.2.4}$ (m as in text). $_5$ K_6 $D_{2.3}$ M_2 Cb अशेषाणि; Cl. m. r. ś. u अशेषेण (as in text). — ^{d}) A few MSS. द्रक्षसि.

36 ^{c}) D_6 सर्वं-; Cā. r. ś. u सर्वं (as in text).

37 D_5 om. 37^{cd}. D_8 reads 37^{cd} twice, the repetition being subsequently deleted. — ^{d}) D_8 (before corr.) [ऽ]र्जुन (for तथा).

38 ^{a}) D_8 सज्ञान-; Cg. k. l. r. ś. u ज्ञानेन (as in text). — ^{c}) $Ś_1$ °संसिद्धं; D_3 (before corr.) T_1 G_2 (before corr.). $_4$ °संसिद्धिः; Ck. l. n. r. ś. u °संसिद्धः (as in text). — ^{d}) $Ś_6$ विंदते; Cā. l. r. ś. u विन्दति (as in text).

39 ^{b}) D_2 मत्परः संजितेंद्रियः; Ck. l. r. ś. u as

C. 6. 1032 B. 6. 28. 39 K. 6. 28. 39 ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥]

२७ [५]

अर्जुन उवाच ।
संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

---

in text. — c) K8 G3 परं; Ck. l. n. r. ś. u परां (as in text).

40 c) = B. 12. 133. 14a; 199. 61a.

41 a) T2 वेदं; Cg. k. l. n. r. ś. u योग- (as in text). K3 D8 M3. 5 Cn °संशयः; Ck. l. r. ś. u as in text. — d) = Gītā 9. 9b.

42 b) Ś1 कृत्स्नं; Cā. k. l. n. r. ś. u हृत्स्थं (as in text). — c) Ś2. 3 K6 Ck छित्त्वैवं; Cg. l. r. ś. u छित्त्वैनं (as in text).

Colophon om. in Ś3-6. In D2, after श्रीकृष्णार्जुन, it is lost on a missing fol. — *Sub-parvan :* Ś1 K0-3. 5 Ñ1 B Da1 Dn1 D2-4. 6-8 T G2-4 M2. 4 (a few of these MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्-) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1. 2 D3. 7 om. उप°); K6 G1 भगवद्(G1 om. भगवद्)गीतायां. K0. 3 Ñ1 B1 Da1 Dn D2. 4. 8 cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री(B1 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे ; K5 ब्रह्मविद्यायां ; K6 D5 T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; B2 योगशास्त्रे ; D1 संवादे ; D6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे ; G2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* Ś1 मनःसंयोगः ; K0 Da1 D8 कर्मसंन्यासयोगः ; K3 D1 ब्रह्मार्पणयोगः ; K5 ब्रह्मज्ञानप्रशंसायोगः ; K6 ज्ञानकर्मसंन्यासविविधयज्ञविभागः ; Ñ1 विवस्वतयोगः ; B1. 2 कर्मयोगः ; B3 संन्यासयोगः : Dn (!) यज्ञयोगः ; D4 T2 ज्ञानयोगः ; D5 यज्ञप्रशंसायोगः ; D6 ज्ञानसंशययोगः ; T1 G2. 4 विवस्वज्ज्ञानयोगः ; Cn यज्ञविभागयोगः ; Cś ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 27 ; T G 26 (T2, wrongly, 36); M4 28. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0-3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1. 3. 4. 6. 8 G3. 4 M1. 3. 5 4. — *Śloka no. :* K1. 3. 5 Da1 Dn D2. 5. 6 42.

27 [5]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 Owing to a missing fol. st. 1-26 are lost in D2. — a) A few MSS. सन्यासं. — b) Ñ1 B4 संशासि. — c) Ś3-5 Cā. b यः श्रेयानेतयोरेकस् ; Cl. n. r. ś. u as in text. — d) Ś3 Cā. b. v तं ; Ck. l. n. r. ś. u तन् (as in text). Ś1-5 K6 Cb विनिश्चितं ; Cā. l. n. r. ś. u as in text.

2 D2 missing (cf. v. l. 1). — b) Some MSS. निश्रेय°. — d) Da1 (m as in text) विशां पते (for विशिष्यते).

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ C. 6. 1048 B. 6. 29. 13 K. 6. 29. 13

3 D_2 missing. — a) Da_1 नित्यं; M_3 एव; Ck. l. n. r. ś. u नित्य° (as in text). — c) G_3 निर्बंद्वौ (sic). In G_1, owing to a damaged fol., the portion of the text from हि महा up to 5^b is lost. — d) $Ś_{1-5}$ K_6 M_3 Cb विमुच्यते; Cl. r. ś. u प्रमुच्यते (as in text).

4 D_2 G_1 missing (cf. v. l. 1, 3). — c) D_8 [आ]श्रित:; Cā. k. l. n. r. ś. u [आ]स्थित: (as in text). — d) K_6 उभयो: फलमश्नुते; Cā. k. l. r. ś. u as in text.

5 Cf. B. 12. 305. 19; 316. 4. D_2 missing. $Ś_6$ om. 5. — a) M_3 ज्ञानं; Ck. l. m. n. r. ś. u स्थानं (as in text). — b) $Ś_{1-5}$ $K_{1, 2, 6}$ D_8 तद्योगैरनुगम्य($Ś_1$ °नुगीय-; D_8 °धिगम्य)ते; $Ñ_1$ (before corr.) तद्योगेनाधिगम्यते; Ck. l. m. r. ś. u as in text. — d) = Gītā 13. 27^d.

6 D_2 missing. — a) Cf. Gītā 18. 1^d. — c) K_3 $Ñ_1$ (marg.) D_8 ब्रह्मन्; Cā. k. l. n. r. ś. u ब्रह्म (as in text). — d) $Ñ_1$ अचिरेण; Cā. k. l. n. r. ś. u नचिरेण (as in text).

7 D_2 missing. Owing to a damaged fol. 7^{abc} is lost in G_1. — b) Da_1 D_2 संयतात्मा; Cā. k. l. n. r. ś. u विजि° (as in text). — c) Cf. B. 12. 182. 20^c; 210. 35^c; 214. 3^a; 239. 23^a; 248. 19^c; 262. 32^d; 269. 22^a, 33^c; 339. 33^a. — d) Cb कुर्वन्वापि; Cg कुर्वाणोपि; Cā. l. n. r. ś. u कुर्वन्नपि (as in text).

8 D_2 missing. — a) Cf. Gītā 4. 20^d. — d) $Ś_{1, 3, 6}$ Da_1 Cā श्वसन्स्वपन् (by transp.); $Ś_4$ श्वसञ्जपन्; Cl. r. u स्वपञ्श्वसन् (as in text). Cb भुंजन्गच्छञ्श्वसञ्स्वपन्.

9 D_2 missing. — a) K_6 विलपन्; Cā. k. l. r. u विसृजन् (as in text). — c) Cf. Gītā 2. 58^c, 68^c.

10 D_2 missing. — a) $Ś_{1, 4}$ (*sup. lin.* as in text), $_5$ K_3 आदाय; Cā. k. l. m. n. r. ś. u आधाय (as in text). — M_4 om. (hapl.) 10^b–11^c. — c) Cf. B. 13. 18. 67^b. — d) = B. 12. 351. 15^b.

11 D_2 missing. M_4 om. 11^{abc} (cf. v. l. 10). — d) $Ś_{3, 4}$ (*sup. lin.*), $_{5, 6}$ K_5 Cā. k °सिद्धये; Cb. l. m. n. r. ś. u °शुद्धये (as in text).

12 D_2 missing. — c) D_1 कामचारेण; D_7 कर्मकारेण; Cā. l. n. r. ś. u कामकारेण (as in text). — d) Da_1 निबाध्यते; Cā. l. n. r. ś. u निबध्यते (as in text).

13 D_2 missing. — a) Ko सर्वद्वाराणि मनसा; Cā. k. l. m. n. r. ś. u as in text. — c) = Śvetāśvataropaniṣad 3. 18^a. Cv नवद्वारपुरे. $Ś_{1, 3, 5}$ K_1 T_2 Cl. r. ś देहे; Cā गेहे; Cu [ऽ]देही; Cb. n देही (as in text). — d) Cf. B. 14. 46. 39^d. K_3 (before corr.) $D_{3, 5}$ कारयेत्; Cā. k. l. r. ś. u कारयन् (as in text).

. 1049 . 6. 29. 14 . 6. 29. 14

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३

---

14 D$_2$ missing. —^{a}) Ś$_1$ नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं; Cā. g. k. l. n. r. ś. u as in text. —^{c}) Ñ$_1$ °संयोगः; Cā. g. l. r. ś. u. v °संयोगं (as in text).

15 D$_2$ missing. —^{b}) Da$_1$ चैवं; Cl. n. r. ś चैव (as in text). K$_{0.1}$ B$_2$ प्रभुः; D$_6$ विभो; Cl. n. r. ś. u. v विभुः (as in text).

16 D$_2$ missing. —^{a}) K$_2$ अज्ञानेना-; Da$_1$ ज्ञानेन तु; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v ज्ञानेन तु (as in text). M$_{2.5}$ तदाज्ञानं; Cā. k. l. n. r. ś. u तदज्ञानं (as in text). —^{b}) G$_2$ एषां; Cā. l. n. r. ś. u येषां (as in text). Da$_1$ G$_3$ नाशितुम्; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text.

17 D$_2$ missing. —^{d}) Cf. B. 15. 33. 30^b. Ś$_{1-3.4}$ (*sup. lin.*).$_5$ K$_6$ Ck ज्ञाननिर्धौत°; Cā. b. l. m. n. r. ś. u ज्ञाननिर्धूत° (as in text). — After 17, Ś$_{2.3}$ K$_6$ ins. :

90* स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ।
[(L. 1) Ś$_2$ मुहुस्त्वेवं.]

18 = (var.) B. 12. 239. 19.

19 D$_2$ missing. Ś$_3$ *repeats* 19 after 6. 28. 9. Ś$_{3.5}$ read 19 after 6. 28. 9. Ś$_4$ reads 19 in marg. ❀ Cā : केचिदिमं श्लोकं षष्ठेऽध्याये पठन्ति । संकरेण स्वस्मिन्नध्यायेऽत्रैव विवृतः । संगच्छते चात्रैव । ❀ —^{a}) Da$_1$ निर्जितः; Cb. g. k. l. n. r. ś. u तैर्जितः (as in text). Ś$_1$ D$_{3.6.8}$ G$_{1.3}$ M$_{2.4}$ स्वर्गो; Cā. b. g. k. l. n. r. ś. u सर्गो (as in text). —^{b}) K$_1$ सामे; T$_2$ सांख्यैः; Cā. b. g. k. l. n. r. ś. u. v साम्ये (as in text).

20 D$_2$ missing. With 20^{ab}, cf. 3. 198. 41^{ab}: B. 12. 176. 5^{cd}. —^{a}) K$_1$ om. from श्प्रिय up to स्प in 21^a. —^{b}) K$_6$ नो द्वेष्टि; Cā. l. n. r. ś. u नोद्विजेत् (as in text). D$_6$ विप्रियं; Cā. l. n. r. ś. v चाप्रियम् (as in text). Ś$_6$ नाप्रियं प्राप्य चोद्विजेत्. —^{d}) Ś$_1$ स्थितिः; Ñ$_1$ स्थिताः; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

21 D$_2$ missing. —^{a}) Da$_1$ ब्राह्म-; M$_3$ बाह्य-; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u बाह्य- (as in text). — G$_3$ om. (hapl.) 21^{bc}. —^{b}) Ś$_{1.2.4.5}$ K$_{1.6}$ D$_{1.3}$ G$_3$ M$_{1.3.4}$ Cr यः: Cā. l. m. n. ś. u यत् (as in text). —^{c}) M$_2$ ब्रह्मलोक°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u ब्रह्मयोग° (as in text). —^{d}) Cf. B. 12. 246. 10^d; 251. 16^d: B. 14. 50. 18^d. Ś$_{2-6}$ K$_6$ Cā अव्ययम्; K$_3$ B Dn$_1$ (by corr.) D$_{4.5.8}$ Cn अक्षय्यम्; Cl. m. r. ś. u अक्षयम् (as in text).

22 D$_2$ missing. —^{a}) M$_{1.3.5}$ च; Cg. l. m. r. ś. u हि (as in text). Ś$_2$ K$_6$ संसर्गजा; Ck. l. n. r. ś. u. v संस्पर्शजा (as in text). D$_1$ (m as in text) भावा; Cg. k. l. r. ś. u भोगा (as in text).

23 D$_2$ missing. —^{b}) Ś$_{1.3-6}$ Cb °विमोचनात्; Cl. m. r. ś. u °विमोक्षणात् (as in text). —^{c}) Cf. 2. 58. 13^a. Cb कामोत्थवेगानुरोध: (sic). —^{d}) Ś K$_6$ D$_3$ Cā. k स योगी; G$_{3.8}$ M$_{1.3-5}$ संयुक्तः; Cb. l. n. r. ś. u स युक्तः (as in text). D$_3$ परमो; G$_3$ सुसुखी; Cā. b. l. r. ś. u स सुखी (as in text). Ś$_{1-5}$ K$_6$ D$_3$ मतः; Cb. l. r. ś. u नरः (as in text).

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

C. 6. 1064
B. 6. 29. 29
K. 6. 29. 2[illegible]

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥]

---

24 D_2 missing. — ^{a}) Ś K_6 Cā. g अंतः-; Ko सुखेः; K_2 D_8 योतः-; Cb. g. l. m. n. r. ś. u. v योऽन्तः- (as in text). — ^{c}) Ś K_6 Cb. k स पार्थ परमं योगी; Cl. n. r. ś. u as in text. — K_2 om. (hapl.) 24^{d}–25^{a}.

25 D_2 missing. K_2 om. 25^{a} (cf. v. l. 24). — ^{b}) Ko °किल्बिषाः; Cā. k. l. m. r. ś. u °कल्मषाः (as in text). — ^{c}) D_6 छिन्नद्विधा; Ck. l. m. n. r. ś. u. v छिन्नद्वैधा (as in text). $D_{5.6}$ जितात्मानः; Cl. m. n. r. ś. u यतात्मानः (as in text). $Ś_{1.6}$ Cā. छिन्न($Ś_6$ भिन्न)द्वैता यता($Ś_6$ Cā महा)त्मानः. — ^{d}) = Gītā 12. 4^{d} : B. 12. 229. 15^{b}; 240. 21^{d}; 241. 14^{d}; 270. 7^{d} : cf. 1. 110. 10^{d} : 3. 160. 26^{d}; 244. 9^{b}; 277. 6^{d} : 5. 147. 19^{b} : B. 12. 50. 22^{b}; 153. 115^{b} : B. 13. 29. 7^{d}; 107. 91^{d} : B. 14. 92. 5^{d}.

26 D_2 missing. — ^{a}) $Ś_{3-5}$ K_6 $D_{3.4.5}$ Ck °विमुक्तानां; Cl. r. ś. u °वियुक्तानां (as in text). — ^{c}) $Ś_3$ Cg सर्वतो; Cā. k. l. m. n. r. ś. u अभितो (as in text). — ^{d}) K_2 विदितात्मवान्; T_2 G_1 M_4 Cr विजितात्मनां; Cā. k. l. ś. u विदितात्मनाम् (as in text).

27 ^{a}) K_8 G_8 बाह्यान्; Ck. l. m. n. r. ś. u बाह्यांश्च (as in text).

28 ^{a}) Dn1 $D_{1.2.8}$ जितेन्द्रिय°; Ck. l. n. r. ś. u यतेन्द्रिय° (as in text). — ^{c}) $Ś_2$ K_6 °द्वेषो; Ck. l. n. r. ś. u क्रोधो (as in text).

29 ^{b}) = 5. 67. 1^{b} : B. 13. 149. 6^{b} : cf. 6. 62. 13^{d}. $Ś_6$ Cā सर्वभूतमहेश्वरं; $Ñ_1$ सर्वलोकमहेश्वरः; Cl. r. ś. u as in text. — ^{c}) = B. 12. 227. 109^{c}. — ^{d}) Cb मा; Ck. l. n. r. ś. u मां (as in text). K_1 इच्छति; Cā. l. n. r. ś. u ऋच्छति (as in text).

Colophon om. in $Ś_{3-6}$. K_8 reads it in marg. — *Sub-parvan* : $Ś_1$ $K_{0.5}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn D_{8-7} T G_{2-4} $M_{2.4}$ (a few of these MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ($D_{3.4}$ om. उप°); $K_{2.6}$ श्रीभगवद्गीता (K_6 °तायां); K_3m G_1 गीतायां; $D_{2.8}$ श्रीभग.... Ko $Ñ_1$ B_3 Da_1 Dn D_5 T $G_{2.4}$ cont. : ब्रह्म(T_1 $G_{2.4}$ परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे (G_2 °शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K_5 ब्रह्मविद्यायां; K_6 D_4 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; B_2 D_6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; D_1 योग°. — *Adhy. name* : $Ś_1$ D_7 योगगर्भः; $K_{0-2.5.6}$ $Ñ_1$ Dn D_6 T_2 G_1 Cn संन्यासयोगः; B_8 योगसमुच्चयः; Da_1 ज्ञानयोगः; D_1 T_1 $G_{2.4}$ Cr. ś कर्मसंन्यासयोगः; $D_{2.8}$ प्रकृतियोगः; D_4 सांख्ययोगः; D_5 भक्तियोगः; Csp प्रकृतिगर्भः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D_5 M_2 28; T G 27; M_4 29. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : $K_{0-2.3}$m.$_{5.6}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1-4.6-8}$ $G_{2.8}$ $M_{1.3.5}$ 5. — *Śloka no.* : $K_{1.3.5}$ Da_1 Dn $D_{1.2.5.6}$ G_2 29.

२८ [६]

1065
6. 30. 1
6. 30. 1

श्रीभगवानुवाच ।
अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६
जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

28 [9]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{b}) Ś4 (*sup. lin.* as in text) सः; D2 च; Cā. k. l. n. r. ś. u यः (as in text). — ^{c}) D8 Cb. l स योगी; Cā. g. k. m. r. ś. u च योगी (as in text). — ^{d}) Cg निष्क्रियः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u चाक्रियः (as in text).

2 St. 2–26 are missing in Cb. — ^{a}) Ś1 संन्यास इति; Cā. g. k. l. m. r. ś. u संन्यासमिति (as in text). — ^{c}) M3 ह्यसंनद्ध°; Cā. g. k. l. m. r. ś. u. v as in text. — ^{d}) Ś1 योगो भवति दुःखहा (= 17^{d}); Cā. l. m. r. ś. u as in text.

3 After 3^{a}, G8 (erroneously) *repeats* 6. 27. 21^{bc}. — K1 om. (hapl.) 3^{c}–4^{d}; D8 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{c}) Ś6 आरूढस्य तु; Cā. k. l. m. n. r. ś. u योगारूढस्य (as in text).

4 *K1 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) B D8* °सज्जते; D3 °रज्यते; S °षज्यते; Cl. m. n. r. ś. u °षज्जते (as in text). Śi सर्वकर्मसु षज्जते. — ^{d}) Ś5 K3 Ñ1 तदुच्यते; G8 ततोच्यते; Cl. n. r. ś. u तदोच्यते (as in text).

5 ^{b}) = B. 12. 130. 17^{d}. D2. 8. 8 G1 आत्मानम्; Cā. l. r. ś. u नात्मानम् (as in text). K1 अवसाजयेत्; Ck. l. r. ś. u अवसादयेत् (as in text). — 5^{cd} = 5. 34. 62^{cd} : B. 11. 2. 35^{ab} : B. 13. 6. 27^{ab}. — ^{c}) Cf. 1. 67. 7^{a}. D6 बुद्धिर्; Ck. l. r. ś. u. v बन्धुर् (as in text).

6 ^{b}) K5 परमात्मैवात्मना जितः (hypermetric); K6 Da1 येनैवात्मात्मना जितः; Ck. l. m. n. r. ś. u. v as in text. — D6 om. 6^{cd}. — ^{c}) Ś3. 4 Ck अजितात्मनस्तु (hypermetric); Cl. m. r. ś. u. v अनात्मनस्तु (as in text). — ^{d}) D2 शत्रुजित्; Cl. m. r. ś. u. v शत्रुवत् (as in text).

7 ^{a}) Da1 M5 जितात्मानः; Ck. l. m. n. r. ś. u जितात्मनः (as in text). — ^{b}) Ś1–3 K6 Cg. k. mp परात्मसु समा म(Ś2 ग)तिः; Ś4–6 Cā परमात्म(Ś5 °त्मा)-समा मतिः; Cl. m. r. ś. u as in text. — ^{c}) = Gītā 12. 18^{c}. — ^{d}) = Gītā 12. 18^{b}. K1–3. 5 Ñ1 B D (Da2 om.) Cl. ś. u मानाप°; Ck. r मानाव° (as in text).

8 ^{d}) = Gītā. 14. 24^{b} : 3. 247. 42^{b} : B. 12. 236. 38^{b} ; 240. 33^{b} ; cf. 262. 12^{d} ; 326. 49^{d}.

9 ^{ab}) Ś6 सुहृन्मित्रावुदासीनमध्यस्थौ द्वेष्य° (sic). — ^{c}) Ś1 [अ]थ; *Ck. l.* m. r. ś. u [अ]पि (as in text). — ^{d}) Ś1 समदृष्टिर्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v समबुद्धिर् (as in text). Cśp. up विमुच्यते; Cā. g. l. m. n. r. u विशिष्यते (as in text). — After 9, Ś2 *repeats*, while Ś3. 5 read Gītā 5. 19.

10 ^{a}) D2 (marg. *sec. m.*) ध्यायी; Ck. l. m. n. r. ś. u योगी (as in text). — ^{c}) Ś1 निराशिर्; Da1

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८
यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।   C. 6. 1 B. 6. 30. K. 6. 30

एकाकीर्; Cg. k. l. n. r. ś. u. v एकाकी (as in text). D5 Cv जित°; Cā. k. l. n. r. ś. u यत° (as in text). — [d]) Cf. B. 12. 329. 14[b]. Ś1 चैकाकी निष्परिग्रहः; D1 निराशीर्भीपरि°; Cā. k. l. n. r. ś. u निराशीरपरि° (as in text).

11 [b]) Dn1 (before corr.) D5 स्थिरमानस° (by metathesis); Cā. k. l. n. ś. u स्थिरमासन° (as in text). — [c]) K2 °च्छ्रिते; Ck l. n. r. ś. u °च्छ्रितं (as in text). — [d]) Cf. B. 15. 27. 25[b]. G M Ck. r. चेला°; Cl. n. ś. u चैला° (as in text).

12 [a]) Cf. B. 14. 30. 28[a]. — [b]) Ñ1 यत्तचित्तेंद्रियः क्रियः; Da1 Cg °द्रियक्रियाः; D2. 8 जितचित्तेंद्रियक्रियः; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text. — [c]) K2 Da1 T2 M2. 5 युज्याद् (sic).

13 [a]) Ś2. 6 K3. 5 D2 समकाय°; B2 समः काय°; Cā. k. l. n. r. ś. u समं काय° (as in text). — [b]) Ś1. 2. 4–6 K6 Ck °अचलः स्थितः (Ś4 sup. lin. °रं); K0 M1. 5 (sup. lin. as in text) °अचलं स्थितः; K3 D1. 3 T2 M4 Cr °अचलं स्थिरं; Ñ1 °अचलस्थिरः; D2. 8 °अचलं मनः; G1 °अचलं स्थितं; G3 °अचलस्थितः (by corr. °रः); Cl. n. ś. u °अचलं स्थिरः (as in text). — [c]) Ś K6 D3 Ck संपश्यन्; Cl. n. r. ś. u संप्रेक्ष्य (as in text). Ś1 च; Ck. l. n. r. ś. u स्वं (as in text). — [d]) K3 °लोकयेत्; Ck. l. n. r. ś. u लोकयन् (as in text).

14 [b]) Ñ1 D5 G1–3 M3. 5 ब्रह्मचारी व्रते; Cā. k. l. n. r. ś. u °चारिव्रते (as in text). — [d]) = Gītā 2. 61[b]. Cup [ऽ]युक्त (for युक्त).

15 [a]) = 28[a]. Ñ1 Da1 D7 एवं युञ्जन् (by transp.); T1 G4 युंजन्नेव; Cā. k. l. n. r. ś. u युञ्जन्नेवं (as in text). — [b]) Ś2–5 K6 Ck मद्गतेन(Ś2 K6 ना)न्यमानसः; Cl. n. r. ś. u as in text.

16 [a]) Ś K6 Ck योगोस्ति नैवात्यशतो; Cl. r. ś. u as in text. — [d]) Ś K6 Ck नाति (Ś1 न च) जागरतोर्जुन; Cl. r. ś. u as in text. Cg cites जागरतः. ❀ Ck : विकरणानियमोऽत्र च्छान्दसः । संस्कृतंमन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति । ❀

17 [a]) K3 युक्तः; Ck. l. r. ś. u युक्त- (as in text). G3 °घोरस्य; Ck. r. ś. u °बोधस्य (as in text).

18 Ś1 om. (hapl.) from मात्म up to चित्त in 19[c]. — [b]) Cf. B. 14. 19. 30[b]. T1 G4 °तिष्ठति; Ck. l. m. n. r. ś. u °तिष्ठते (as in text).

19 Ś1 om. up to चित्त in 19[c] (cf. v. l. 18). — [a]) = B. 12. 46. 6[a]; cf. 246. 11[c]. T2 यदा; Cg. k. l. n. r. ś. u यथा (as in text). — [c]) D3. 6 जित-; Ck. l. n. r. ś. u यत- (as in text). — [d]) T2 युंजते; Ck. l. m. n. r. ś. u युञ्जतो (as in text). Ś K6 Cā. k. r आत्मनि; Cl. m. n. ś. u आत्मनः (as in text).

20 [b]) Ś2. 3. 4 (sup. lin.). 5 (marg.). 6 K6 Cā. k °सेवनात्; Cl. n. r. ś. u °सेवया (as in text). — [c]) T1 G4 तत्र; Cā. k. l. m. n. r. ś. u यत्र (as in text). — [d]) Ś1 तिष्ठति; B2 पश्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u तुष्यति (as in text.).

21 [a]) Ś1. 2. 4–6 K1. 2. 6 D3 (before corr.) Cā.

6. 1085 6. 30. 21 6. 30. 21 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६
प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

---

k. v यत्र; $B_{1.3.4}$ यत्तु; Cl. n. r. ś. u यत्तद् (as in text). — ^{d}) G_1 स्थिरश्च; Cā. l. n. r. ś. u स्थितश्च (as in text). $Ś_{2.4-6}$ K_6 Cā. k च्यवति; Cl. n. r. ś. u चलति (as in text).

22 With 22^{ab}, cf. B. 13. 16. 41^{ab}. — ^{a}) M_3 (*inf. lin.*) दृष्ट्वा; Cl. r. ś. u लब्ध्वा (as in text). $Ś_1$ Ck चाधिकं लाभं; $Ś_6$ नैपरं लाभं; Cg चापरो लाभो; Cl. r. ś. u चापरं लाभं (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ Ck चापरं; Cl. ś. u नाधिकं (as in text). — ^{d}) G_3 विमुच्यते; Cā. g. k. l. r. ś. u विचाल्यते (as in text).

23 With 23^{ab}, cf. 3. 203. 44^{cd}. — ^{a}) K_0 Da_1 $D_{2.6.8}$ विंद्याद्; Ck. l. n. r. ś. u. v विद्यात् (as in text). K_2 °संयोगः; $K_{3.5}$ $Ñ_1$ $D_{4.8}$ M_4 °संयोगं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v °संयोग- (as in text). — ^{d}) Cup योगो निर्विण्ण°.

24 ^{b}) T_3 कामान्; G_3 धर्मान्; Ck. l. m. r. ś. u सर्वान् (as in text). — ^{c}) Cf. B. 12. 206. 25^{c}.

25 ^{b}) K_1 T_2 द्विति°; D_5 रति°; Cā. l. n. r. ś. u धृति° (as in text).

26 K_2 om. (hapl.) 26. — ^{a}) $Ś_1$ निश्च*ति; $Ś_6$ $D_{2.6}$ Ca निःसरति; $K_{1.6}$ $B_{2.4}$ D_4m $G_{2.3}$ Cl निश्चलति; Cg निवर्तते; Ck. n. r. ś. u निश्चरति (as in text). — ^{b}) $Ś_6$ मनश्च चलम्; Cā. k. l. r. ś. u मनश्चञ्चलम् (as in text). — ^{d}) $Ś_3$ Cg शर्म; Ck. l. m. n. r. ś. u वशं (as in text).

27 ^{b}) $Ś_6$ योगिनं सुखमुत्तरं; Cb यस्माद्योगिनमुत्तमं; Ck. l. m. n. r. ś. u as in text. — ^{c}) $Ś_1$ अभ्येति; Ck. l. m. n. r. ś. u उपैति (as in text). K_3 $Ñ_1$ D_3 (before corr.).$_8$ शांतिरजसं ($Ñ_1$ °यं); D_2 शांतमनसं; Ck. l. m. n. r. ś. u शान्तरजसं (as in text).

28 ^{a}) = 15^{a}. $K_{0.3}$ Dn_3 D_8 युजन्नेवं; K_5 S Cm. r एवं युंजन् (by transp.); Ck. l. n. ś. u. v युञ्जन्नेवं (as in text). — ^{b}) Ś K_6 Cb. k योगी नियतमानसः; B_1 (m as in text) मद्भक्तो नान्यमानसः (cf. v. l. in $Ś_{2-5}$ K_6 Ck in 15^{b}); Cl. n. r. ś. u योगी विगतकल्मषः (as in text). — ^{c}) $Ś_{2-6}$ K_6 Ck °संयोगम्; Cl. n. r. ś. u. v °संस्पर्शम् (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ अत्यंतसुखमश्नुते; C_{2-6} K_6 Cb. k अत्यंतमधिगच्छति; Cl. n. r. ś. u as in text.

29 $K_{1.2}$ om. 29. — 29^{ab} = (var.) B. 12. 326. 29^{ab}: Manu. 12. 91^{ab}. — ^{a}) = B. 14. 35. 16^{c}; 46. 49^{c}; 47. 6^{c}; cf. Īśāvāsyopaniṣad 6^{c}. — After 29^{ab}, G_2 *repeats* 27^{c}–29^{b}. — ^{c}) $Ś_2$ पश्यते; Da_1 ईक्षेत; Cb पश्यतो; Cā. l. n. r. ś. u ईक्षते (as in text). — ^{d}) Cf. B. 12. 76. 2^{b}; 240. 32^{b}; B. 14. 51. 39^{d}. D_4 (before corr.) G_2 °दर्शिनः; Cā. k. l. n. r. ś. u °दर्शनः (as in text).

30 T_2 om. (hapl.) 30^{b}–32^{a}. — ^{b}) D_5 मयि पश्यति चाप्यहं. — ^{cd}) D_5 न प्रणश्यामि स च मे मा प्रणश्यति तेष्वयम् (corrupt).

31 T_2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{b}) G_3 एकस्थम्; Cā. l. m. n. r. ś. u. v एकत्वम् (as in text). — ^{c}) = Gītā 13. 23^{c}: B. 13. 18. 63^{c}. K_2 Cā सर्वेषां;

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वास्थितिं स्थिराम् ॥ ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१
अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । C. 6. 1106 B. 6. 30. 42 K. 6. 30. 42

Ck. l. m. n. r. ś. u सर्वथा (as in text). Cup [आ]वर्त° (for वर्त°). — ^{d}) D_{3} न नि- ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u मयि (as in text). Cb मय्येवासौ च वर्तते.

32 T_{2} om. 32^{a} (cf. v. l. 30). — ^{b}) G_{3} सो ; Cl. n. r. ś. u यो (as in text). — ^{c}) = B. 12. 25. 26^{a} ; 28. 16^{a} ; cf. 293. 7^{a}.

33 K_{5} transp. 33 and 34. — ^{a}) G_{3} भोगस् ; Ck. l. n. r. ś. u योगस् (as in text). — ^{b}) $Ś_{1}$ G_{2} सौम्येन ; Cl. n. r. ś. u साम्येन (as in text). — ^{d}) G_{3} मन: ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u स्थितिं (as in text). $Ś_{1,3-6}$ Cā. k परां ; Cl. m. n. r. ś. u स्थिराम् (as in text).

34 ^{b}) K_{3} $Ñ_{1}$ D_{3} $G_{1,3}$ M_{5} प्रमाथी ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u प्रमाथि (as in text).

35 D_{3} om. (hapl.) 35^{c}–36^{d}. — ^{a}) = 3. 49. 26^{a}. — ^{b}) = 3. 246. 25^{b}. — ^{d}) $K_{1,2}$ $Ñ_{1}$ D_{3} वैराग्येन (for वैराग्येण).

36 D_{3} om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{a}) $Ś_{1,2}$ $K_{1,3}$ Da1 Cg. l असंयतात्मनो ; D_{4} (also as in text) G_{3} असंशयात्मना ; Cā. b. k. l. m. n. r. ś. u असंयतात्मना (as in text).

37 ^{a}) $Ś_{3-4,6}$ K_{6} Cā. k अयत: ; Cb. l. m. n. ś. u अयतिः (as in text). T_{2} अयं निःसंशयो योगो. — After 37^{ab}, Ś K_{6} D_{3} (line 2 only) Cā. b. k ins. :

91* लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।
अनेकचित्तो विभ्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ।

[(L. 1) With post. half, cf. 38^{d}. — (L. 2) $Ś_{4}$ K_{6} Ck °चित्तोविश्रांतो ; $Ś_{6}$ °चित्तविभ्रांतो.]

38 ^{a}) $Ś_{3-6}$ Cā. k °विभ्रंशाच्च ; K_{2} °विभ्रष्टं ; Cb. l. n. r. ś. u °विभ्रष्टश् (as in text). — ^{b}) $Ś_{2}$ K_{0} D_{3} Cl छिन्नाभ्र ; Cā. k. n. r. ś. u छिन्नाभ्रम् (as in text). — ^{d}) Ś K_{6} Ck विनाशं वाधिगच्छति ; Cb. l. n. r. ś. u as in text.

39 ^{a}) Cf. 3. 29. 3^{c}. $Ś_{1}$ D_{1} Cb. k. r एवं मे ; Cl एनं मे ; Cn. ś. u एतन्मे (as in text). Cup [ऽ]संशयं. — With 39^{cd}, cf. 2. 14. 1^{cd} : B. 14. 35. 12^{ab}.

40 ^{d}) $Ś_{1-3}$ K_{6} जातु ; Cb. l. ś. u तात (as in text).

41 ^{a}) Cf. B. 11. 20. 27^{c} : B. 14. 99. 101^{a}. $Ś_{1-3}$ B $D_{2,3,7}$ $G_{1,2}$ Ck. r. ś. u पुण्यकृतां लो° ; K_{5} पुण्यतमाल्लो° ; Cl पुण्यकृताल्लो° (as in text). — ^{b}) K_{6} D_{2} शाश्वती (sic). — ^{d}) K_{2} योगनष्टोभि- ; $D_{1,5}$ °भ्रष्टो हि ; G_{2} °भ्रष्टोपि ; Ck. l. r. ś. u °भ्रष्टोऽभि- (as in text).

42 ^{b}) K_{0} $Ñ_{1}$ T G_{2-4} महति ; Cl. r. ś. u भवति (as in text). $Ś_{1}$ निर्मले ; Cl. r. ś. u धीमताम् (as

C. 6. 1106
B. 6. 30. 42
K. 6. 30. 42

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥]

---

in text). Ś3–6 K6 D5.6 Cb. g. k जायते धी(Ś4.5 [by corr.] Cg श्री)मतां कुले. — ^{c}) Cf. B. 13. 68. 21^{c}.

43 ^{a}) M3 संबुद्धि°; Ck. l. n. r. ś. u तं बुद्धि° (as in text). — ^{b}) Ś4.6 Ñ1 D6 पूर्वदेहिकं; Ś4 (marg.).5 Ko.1.5 Da1 D4.5 पौर्वदैहिकं; K3 Dn1 (before corr.) D1 (m as in text).2.3.7 (m as in text) पूर्वदेहिकं; Cb. k. l. n. r. ś. u पौर्वदेहिकं (as in text). — ^{c}) Ś K6 Cā. b. k ततो भूयोपि यतते; Cl. n. r. ś. u as in text. — ^{d}) Ś2 K6 सिद्धये; Cā. g. k. l. n. r. ś. u संसिद्धौ (as in text).

44 ^{b}) K3 Ñ1 G2.3 ह्रीयते; K6 क्रियते; Cā. k. l. n. r. ś. u ह्रियते (as in text). Ś6 Cā [s]प्यवशो; Cg. k. l. n. r. ś. u ह्यवशो (as in text). Ś K1.2.6 D3 M3 Cā सन्; Cl. n. r. ś. u सः (as in text). — ^{c}) Ś1 लोकस्य; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u योगस्य (as in text). — ^{d}) D3 °ब्रह्मापि वर्तते; T2 शब्दे ब्रह्मादि वर्तते; G3 शब्दब्रह्मा निव°; M4 °ब्रह्माभिव°; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v as in text.

45 ^{b}) K5 M4 संशुद्धकल्मषः; D3 विगतकिल्बिषः; D3 G3 संसिद्धकिल्बिषः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u संशुद्धकिल्बिषः (as in text). — ^{c}) Ś1 K1 °संशुद्धस; Ś5 °संसिद्धिस; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °संसिद्धस (as in text). — ^{d}) = Gītā 13. 28^{d}; 16. 22^{d} : Cf. Gītā 9. 32^{d} : B. 12. 348. 74^{d} : Maitryupaniṣad 6. 30 (stanza 3^{d}). Ś5 Da1 यांति; Cā. l. m. n. r. ś. u as in text.

46 ^{b}) Ś2 K6 ज्ञानिभ्यश्च; D3 ज्ञानिनोपि; Cn ज्ञानिनश्च; Cā. g. k. l. m. r. ś. ज्ञानिभ्योऽपि (as in text). Ś1.4.6 Ko D1–3 ज्ञानिभ्योप्य(D1.3 °भ्य)धिको मतः. — ^{c}) K1 कर्मभिश्च; K2 कर्मिभिश्च; G4 कर्मभ्यश्च; Cā. g. k. l. m. r. ś. u कर्मिभ्यश्च (as in text). D2 [श्च]त्य धिको; Cā. k. l. n. r. ś. u चाधिको (as in text).

47 ^{a}) K3 Da1 D3 योगीनाम् (sic). K1 मम Cā. l. r. ś. u अपि (as in text). — ^{b}) K3 °त्मनः; Cā. k. l. n. r. ś. u °त्मना (as in text). — ^{c}) T2 G2 लभते; Cā. g. k. l. n. r. ś. u भजते (as in text — After 47, Ś1 ins. :

92* भगवन्नामसंप्राप्तिमात्रात्सर्वमवाप्यते ।
फलिताः शालयः सम्यग्वृष्टिमात्रेऽवलोकिते ।

[This is just the संग्रहश्लोक to adhy. 6. in Cg.]

Colophon om. in Ś4–6. — *Sub-parvan* : Ko.2.3.5 Ñ1 B Da1 Dn D2.4–8 T G2–4 M2.4 (a few of these MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2.3 D2.3 om. उप°); I G1 श्रीभगवद् (G1 om. it) गीतायां; D1 partly damaged. Ko Ñ1 B3 Dn2 D6 G2 cont. : ब्रह्म(G2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे (G2 °शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K1 D4 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; K5 Dn1 ब्रह्मविद्यायां; K6 T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name* Ś1 D6 आत्मसंयोगः; Ko.5 D2.3 Cśp आत्मसंयमयोग K3 D5 T G2.4 Cś अभ्यासयोगः; K6 ध्यानयोगब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकरूपः (?); Ñ1 योगगर्भः; B1.3 D4 संन्यासयोगः; B4 योगाभ्यासः; Da1 आत्मयोगः; Dn Cn आत्मसंयमयोगः; D1 संयमयोगः; D7 ध्यानयोगः; G1 स्वरूपयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) D5 M2 29; T G 28; M4 30. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 Ko–3.5 Ñ1 B Da1 Dn D1–4.6–8 G2.3 M1.3.5 Cv 6. — *Śloka no.* : K3.5 Da1 Dn D1.5 G2 47; D2 48.

२९ [७]

श्रीभगवानुवाच ।
मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । C. 6. 1124 B. 6. 31. 13 K. 6. 31. 13

29 [7]

☞ K_4 Da_2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{b}) $Ś_{2-4,6}$ K_6 $Cā. k$ मदाश्रितः; Cl. m. n. r. ś. u मदाश्रयः (as in text). — ^{d}) $Ś_6$ K_0 Cā ज्ञास्यति; T_2 ज्ञानस्य; Ck. l. n. r. ś. u ज्ञास्यसि (as in text).

2 ^{a}) G_2 देहं; Cg. l. n. r. ś. n तेऽहं (as in text). — ^{b}) K_1 शेषतः; Ck. l. n. r. ś. u अशेषतः (as in text). — T_2 om. (hapl.) 2^{c}–3^{d}. — ^{cd}) $Ś_{1-4,5}$ (marg.)$._6$ K_6 Ck यज्ज्ञात्वा न पुनः किंचिज् ($Ś_2$ पुनश्चान्यज्); Cb. l. r. ś. u as in text. G_6 इह; Cg. k. l. r. ś. u अव- (as in text). Cb चिंतनीयं यदु-त्कृष्टं सत्त्वं तदुपदिश्यते.

4 ^{d}) Cf. 6. 6. 4^{a}. G_6 अनिलो (sic).

5 ^{c}) B_1 बीज°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u जीव° (as in text).

6 Da_1 om. 6. — 6^{a} = B. 12. 224. 17^{c}. — ^{ab}) $Ś_1$ transp. भूतानि and सर्वाणि. G_6 $M_{6,5}$ [अ]व-; Cā. g. k. l. n. r. ś. u [उ]प- (as in text). — ^{c}) $Ś_6$ Cā सर्वस्य; Ck. l. n. r. ś. u. v कृत्स्नस्य (as in text). — ^{d}) Cf. Gītā 9. 18^{c}. $Ś_4$ K_6 transp. प्रभवः and प्रलयः.

7 ^{c}) T_2 $G_{2,3}$ M_6 प्रोक्तं; Cā. k. l. n. r. ś. u प्रोतं (as in text). — ^{d}) = B. 12. 47. 21^{d}.

8 ^{b}) $Ś_{1,3-6}$ Cā. g. k प्रकाशः; Cb. l. ś. u प्रभास्मि (as in text). — ^{c}) T_2 °भूतेषु; Cā. k. l. ś. u °वेदेषु (as in text).

9 ^{a}) Ś K_6 Cā. k पुण्यः पृथिव्यां गंधोस्मि; Cl. m. ś. u as in text.

10 ^{d}) = Gītā 10. 36^{b}.

11 ^{a}) $K_{1,2}$ $Ñ_1$ बलवता; Ck. l. ś. u °वतां (as in text). $Ś_8$ अस्मि; Cb. k. l. r. ś चाहं (as in text).

12 ^{b}) Ś तामसा राजसाश्च (by transp.); Ck. l. n. r. ś. u राजसास्तामसाश्च (as in text). — ^{c}) $Ś_{1,2,4,5}$ K_6 एवेह; Cb. l. n. r. ś. v एवेति (as in text).

13 ^{b}) Cb कृत्स्नम्; Cg. k. l. m. r. ś. u सर्वम् (as

C. 6. 1124
B. 6. 31. 13
K. 6. 31. 13

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

---

in text). — [c]) D8 मोहनं (sic).

14 [a]) K3 D8 देवी; T3 दिवि; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v दैवी (as in text). — [c]) K1 प्रपद्यंति; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °द्यन्ते (as in text). — [d]) Ś1. 3. 5. 6 (marg.) Cg. k मायामति ; Cā. l. n. r. ś. u मायामेतां (as in text).

15 [a]) D3 मे; Cv मा; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u मां (as in text). — [c]) K1 D4 (before corr.) T2 मायया प्रहृत°; D8 °या प्रहृत°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °यापहृत° (as in text). — [d]) Ś6 B4 (m as in text) आस्थिताः; Cā. l. m. n. r. ś. u आश्रिताः (as in text). — After 15, D3 reads (for the first time) Gītā 16. 20.

16 In Cb the text and comm. from st. 16 to the end of the Gītā is missing. — [b]) Ś3–5 सदा; Cl. ś. u ऽर्जुन (as in text).

17 [b]) Ś1 एकभक्तो; Cā. l. m. n. r. ś. u. v °भक्तिर् (as in text). K3 विशिष्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u. v °ष्यते (as in text). — [d]) D8 स मे; Cā. k. l. n. r. ś. u मम (as in text).

18 [b]) Ś. K6 B4 D1. 8 G1 M1. 4. 5 मतः; Cl. n. r. ś. u मतम् (as in text). — [d]) Ś1, 2, 4–6 K6 ममैव; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v मामेव (as in text). Cr cites अनुत्तमं.

19 Ś4 om. 19. — [d]) Da1 मम माहात्म्यदुर्लभः (sic).

20 [a]) Ś6 Cā (by transp.) तैस्तैः कामैर्. — [d]) K2 D6 नियतः; K3 G2. 3 M1. 3. 4 नियता; Cā. k. l. n. r. ś. u नियताः (as in text). Ś5 D5 T1 (marg.) स्वयं; K1. 2 त्वया; Cā. k. l. n. r. ś. u स्वया (as in text).

21 [a]) T1 M4 भक्त्या; Ck. l. n. r. ś. u भक्तः (as in text). — [b]) Ś1 अच्छति (sic). — [d]) K2 व्यद°; Cā. l. n. r. ś. u विद° (as in text). Ś1 तस्यां तस्यां ददाम्यहं.

22 [a]) Cf. 1. 123. 14[a]. — [d]) M3 मयेव; Cā. k. l. n. r. ś. u. v मयैव (as in text). Ś3 K0. 5 Ck. n. śp. up हितान्; Cl. r. ś. u हि तान् (as in text).

23 After 23^{abc}, Ś2 K6 Cā ins. :

93* सिद्धान्यान्ति सिद्धव्रताः ।
भूतान्भूतयजो यान्ति ;

while Ś6 Cā ins. (= Gītā 9. 25^{bc}) :

94* पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या.

24 Ś3–5 om. 24. — [c]) = Gītā 9. 11[c]. — [d]) D3 ममात्ययम्; Cl. n. r. ś. u ममाव्ययम् (as in text). D6 अनन्वयं; Cā. l. n. r. ś. u अनुत्तमम् (as in text).

25 [a]) D2 सर्वश्च; Cg सर्वेषां; Cā. k. l. n. r. ś. u सर्वस्य (as in text). — [cd]) Ś1 transp. मूढो and लोकों. M2 लोके; Cā. k. l. r. ś. u लोको (as in text).

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥]

३० [८]

अर्जुन उवाच ।
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । C. 6. 1143 B. 6. 32. 2 K. 6. 32. 2

D2 अत्ययं; Cā. l. n. r. ś. u अव्ययम् (as in text).

26 [c]) Ś K6 भविष्यन्ति; Cl. r. ś. u भविष्याणि (as in text). — [d]) D2 मा; Ck. l. m. r. ś. u मां (as in text). Ś6 न तु मां वेद कश्चन.

27 [a]) G3 °समूढेन; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °समुत्थेन (as in text). — [c]) Cg cites आमोहं. — [d]) G3 स्वर्गे; Cā. k. l. m. n. r. ś. u सर्गे (as in text). Ś6 यांति सर्गे (by transp.).

28 [a]) Ś1–5 K1 Ck त्वंतं गतं; K2. 5 Ñ1 D3 त्वंतगतं; D3. 8 Cn अंतगतं; T2 द्वंद्वगतं; Cā. l. r. ś. u त्वन्तगतं (as in text). — [b]) Da1 नराणां; Cā. k. l. n. r. ś. u जनानां (as in text). D2 °कर्मिणां; Cā. k. l. n. r. ś. u °कर्मणाम् (as in text).

29 [b]) Ś1 भजंति; Ś4 (sup. lin. as in text) D3 यजंति; Cl. n. r. ś. u यतन्ति (as in text). D1. 6 से; Cg. k. l. n. r. ś. u ये (as in text).

30 [a]) K1. 2 °भूतादिदैवं; D1 (sup. lin. as in text) °भूताधिभूतं; Cl. n. r. ś. u. v °भूताधिदैवं (as in text). — [b]) Ś6 G2. 3 च ते; Ś4 (sup. lin.) यथा; Ś5 तथा; Da1 च तद्; Cl. n. r. ś. u च ये (as in text). — D3 om. 30[cd]. — After 30, Ś1 ins. :

95* स्फुटं भगवतो भक्तिर्विहिता कल्पमञ्जरी ।
साधनेच्छासमुचितां येनाशां परिपूरयेत् ।

[This is (with var.) the संग्रहश्लोक to adhy. 7 in Cg.]

Colophon om. in Ś4–6. — *Sub-parvan :* Ś1 K0. 3. 5 Ñ1 B Da1 Dn D1. 2. 4–6. 8 T G2–4 M2. 4 (a few of these MSS. with the prefix श्री *or* श्रीमद्) भगवद्गीतासु (Ñ1 यां also) उपनिषत्सु; K3 श्रीभगवद्गीता; K6 D3. 7 श्रीभगवद्गीतासु (K6 °यां); G1 गीतायां. K0. 3. 6 Ñ1 B3 Dn D2. 4–6. 8 cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; M2 ब्रह्मविद्याय ! — *Adhy. name :* Ś1 D6 जगत्प्रसूतियोगः; K0 प्रकृतिभेदः; K1. 2 D1. 4. 8 ज्ञानयोगः; K3. 5 Ñ1 D7 T1 G4 विज्ञानयोगः; K6 विज्ञानयोगो ब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकयोगः(?); B2 गुणविज्ञानयोगः समप्रदर्शनः; B3 समप्रदर्शनः; B4 परापरयोगः; Da1 D5 परमहंसयोगः; Dn ज्ञान(Dn1 om. ज्ञान)विज्ञानवर्णनयोगः; D2 ज्ञानयोगकथनं; T2 परमहंसविज्ञानब्रह्मयोगः; G1 परावरप्रकृतियोगः; G2 Cś ज्ञानविज्ञानयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 M2 30; T1 M4 31; T2 G 29 (as in text). — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G2. 3 M1. 3. 5 Cv 7. — *Śloka no.:* K1. 3. 5 Da1 Dn D1. 2. 5 G2 30; K6 31.

30 [8]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 [a]) Ś3 अध्यात्म; G2 अध्यात्मन्; G3 अध्यात्मा; Ck. l. r. u अध्यात्मं (as in text). — [c]) D3 आधिभूतं; Cl. r. u अधि° (as in text). T2 मे; Cl. r. u किं (as in text).

C. 6. 1143
B. 6. 32. 2
K. 6. 32. 2

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २

श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५
यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८
कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९
प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-
क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

---

2 ^{a}) Da$_{1}$ आधि°; Cg. l. n. r. u अधि° (as in text). B$_{1}$ अधियज्ञश्च कस्तत्र. — ^{c}) Ś$_{1,2,6}$ K$_{8}$ T$_{2}$ °काले पि; Cl. r. u °काले च (as in text).

3 ^{a}) Cf. B. 13. 14. 5^{a}; 17. 80^{a}. Ś$_{1,4-6}$ Ñ$_{1}$ B Da$_{1}$ D$_{1,8}$ Cā. n परमं ब्रह्म (by transp.); Ck. l. m. r. ś. u ब्रह्म परमं (as in text). — ^{b}) Da$_{1}$ D$_{2}$ G$_{4}$ M$_{1}$ [ऽ]ध्यात्म; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v ऽध्यात्मम् (as in text). — ^{d}) K$_{6}$ कर्मसंज्ञितं; Da$_{1}$ (marg. as in text) कर्मसंज्ञकः; Cā. k. m. n. r. ś. u. v °संज्ञितः (as in text).

4 ^{a}) Ś$_{1}$ अधिभूतोक्षरो; G$_{8}$ °भूतंकरो; M$_{5}$ °भूताक्षरो; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v °भूतं क्षरो (as in text). — ^{b}) Ś$_{5}$ चादि-; K$_{1}$ चाद्य-; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v चाधि- (as in text). — ^{c}) Ñ$_{1}$ (marg. *sec. m.* as in text) °यज्ञोतम् (sic); T$_{2}$ °यज्ञोयम्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u °यज्ञोऽहम् (as in text). Cv cites अधियज्ञः.

5 ^{a}) Ś$_{1,3-5}$ Cg. k °कालेपि; Cl. n. r. ś. u °काले च (as in text). Ś$_{6}$ Cā प्रयाणकालेपि च मां (= Gītā 7. 30^{c}). — ^{c}) K$_{1}$ या; G$_{8}$ M$_{3,5}$ यद्; M$_{4}$ यं; Cā. g. k. l. n. r. ś. u यः (as in text). — ^{d}) Da$_{1}$ D$_{6}$ यांति; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v याति (as in text).

6 ^{a}) B Da$_{1}$ Cup चापि; D$_{1}$ चांते; Cā. g. k. r. ś. u वापि (as in text). — ^{b}) D$_{1}$ एतद्; Cā. g. k. l. r. ś. u अन्ते (as in text). — ^{c}) Ś$_{1,6}$ Ñ$_{1}$ Da$_{1}$ Dn$_{2}$ D$_{4,6}$ T$_{1}$ G$_{1,2,4}$ °मेवेति; Cā. g. l. r. ś. u °मेवैति (as in text). — ^{d}) Ñ$_{1}$ Da$_{1}$ M$_{4}$ मद्भाव°; D$_{6,8}$ G$_{1}$ सद्भाव°; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u तद्भाव° (as in text).

7 ^{a}) = 27^{c}. — ^{b}) K$_{1}$ युध्य; D$_{3,6}$ बुध्य; Cā. k. l. n. r. ś. u युध्य (as in text). — ^{c}) = Gītā 12. 14^{c}. Ś$_{4}$ (marg.)$_{.5}$ मदर्पित°; Cā. l. n. r. ś. u मय्यर्पित° (as in text). — ^{d}) Ś K$_{1,2,6}$ Ñ$_{1}$ B$_{2}$ Da$_{1}$ Dn$_{2}$ D$_{1-3,5,7}$ G$_{1}$ Cā. k. n [अ]संशयं; Cl. r. ś. u [अ]संशयः (as in text). D$_{6}$ मामेवैश्यस्यसंशयं (sic).

8 ^{b}) Ś$_{1,3-5}$ K$_{0,1}$ Da$_{1}$ D$_{1,2}$ M$_{1-3,5}$ Cā. k °सानन्य-; Cl. n. r. ś. u °सा नान्य- (as in text). — ^{c}) K$_{5}$ परमे; Ck. l. n. r. ś. u परमं (as in text). — ^{d}) K$_{5}$ यांति. Ś$_{5}$ [अ]न्व°; Ko [अ]नुचिंतनं; M$_{4}$ [अ]नुचिंतया; Cā. g. l. n. ś. u [अ]नुचिन्तयन् (as in text). Ck cites चिन्तयन्.

9 ^{a}) D$_{1}$ G$_{1}$ ह्यनु°; Cā. k. n. r. ś. u अनु° (as in text). — ^{b}) M$_{1,3}$ अणोरमणीयांसम्; Cā. k. l. n. r. ś. u °रणीयांसम् (as in text). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{4}$ °शक्तिम्; Cā. n. r. ś. u °रूपम् (as in text). — ^{d}) = Śvetāśvataropaniṣad 3. 8^{b}. Ś$_{1}$ B$_{1}$ °रूपं; Cā. g. k. l. n. r. ś. u °वर्णं (as in text). Ś$_{1,6}$ Ko Cā. k पुरस्तात्; Cl. m. n. r. ś. u परस्तात् (as in text).

10 ^{b}) K$_{6}$ D$_{5}$ युतो; Cā. n. r. ś. u युक्तो (as in text). — ^{d}) G$_{3}$ संतं पारं; Cā. k. l. n. ś. u स तं परं (as in text).

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५
आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९
परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० C. 6. 1161 B. 6. 32. 20 K. 6. 32. 20

---

11 b) M8 विदंति; Ck. l. n. r. ś. u विशन्ति (as in text). Ś1 यद्यातयो (sic). — c) Ckp विदंति (for चरन्ति). — With 11^{cd}, cf. Kaṭhopaniṣad 1. 2. 15^{cd}. — d) K1 ततो; Cg. k. l. n. r. ś. u. v तत्ते (as in text). Ś K6 Cg. k संग्रहेणाभिधास्ये; Da1 °हेणेव वक्षे; D1 (m as in text) °हेण ब्रवीमि; M1. 8 °हणे प्रवक्ष्ये; Cl. n. r. ś. u °हेण प्रवक्ष्ये (as in text). — After 11, D1 ins. (= Kaṭhopaniṣad 1. 2. 15; cf. 11^{cd} above):

96* सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ।

12 a) Ś1 K2 Ck मूर्ध्न्याशायात्मनः; Ś4 °धाय मनः; Da1 D6 °ध्यायात्मनः; Cg. m. r. ś. u मूर्ध्न्याधायात्मनः (as in text). Cn cites मूर्ध्नि आधाय. T1 (by corr.) प्राणान्; Cā. g. k. m. n. r. ś. u प्राणम् (as in text). — d) Da1 D3 G3 °धारणं; T1 °धारणात्; Ck. m. n. r. ś. u °धारणाम् (as in text).

13 a) = B. 7. 192. 52^{a}: B. 14. 26. 8^{c}. — c) Ś1 स मद्भावं; Cg. k. n. r. ś. u त्यजन्देहं (as in text). — d) Ś1 याति नास्त्यत्र संशयः; Ck. l. n. r. ś. u as in text. Cg cites स याति.

14 d) B3 नित्ययोगस्य; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °युक्तस्य (as in text). Ś1. 2 (marg. as in text). 6 K8 M4 देहिनः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u योगिनः (as in text).

15 d) = B. 12. 143. 3^{d}. K1. 2 गतः (sic).

16 a) D4 (by corr.). 7 T2 G1-8 M1. 2. 3 (*inf. lin.*). 4 Cā °भवनाल्; Cāp. g. k. l. m. n. r. ś. u. v °भुवनाल् (as in text). Ñ1 लोकान्; T लोकात्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u लोकाः (as in text). — b) M4 °वृत्तिनो; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v °वर्तिनो (as in text). — c) K2 °मुपेयति; Cā. k. l. r. ś. u °मुपेत्य तु (as in text).

17 Cf. Manu. 1. 73. — b) Ś1-5 K1. 6 Cg. k अहर्ये; Cā. r. ś. n अहर्यद् (as in text). — c) Da1 रात्रिर्; Cg. k. n. r. ś. u रात्रिं (as in text). K3 D6 T2 °सहस्रांते; Ck. n. r. ś. u °सहस्रान्तां (as in text). — d) Ś6 तेहोरात्रि°; D6 T2 अहोरात्र°; Ck. n. r. ś. u तेऽहोरात्र° (as in text).

18 Ś2 breaks off here. — a) K1 G3 अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः; Cā. k. l. r. ś. u. v as in text. — b) Cf. 19^{d}. D4 (m as in text) प्रलयंति; Ck. l. r. ś. u प्रभवन्ति (as in text). — d) K2 D1. 2. 5. 8 G3. 8 °संज्ञिके (D1 °ते); Ck. l. r. ś. u °संज्ञके (as in text).

19 a) K2 एवाहं; Ck. l. n. r. ś. u एवायं (as in text). — b) T2 एवं भूत्वा; Ck. m. n. r. ś. u भूत्वा (as in text). — c) M3 °गमेवशं; Ck. l. n. r. ś. u °गमेऽवशः (as in text). — d) Cf. 18^{b}. K5 D3 T2 M3 प्रभवंति; Ck. r. ś. u प्रभवति (as in text).

20 D6 om. 20^{ab}. — a) Ś1 परात्; Cā. k. l. n. r. ś. u. v परस् (as in text). — b) Ś1. 3-5 K6 T2 [ऽ]व्यक्ताव्यक्तः; Ś6 Cā पुरुषाख्यः; Ck व्यक्ताव्यक्तः; Cr. ś. u. v ऽव्यक्तोऽव्यक्तात् (as in text). Cl. cites अव्यक्तः.

C. 6. 1162
B. 6. 32. 21
K. 6. 32. 21

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥]

Cn cites अव्यक्तात्. M_4 सनातनात्; Cā. k. l. n. r. ś. u °सनः (as in text). —^{c}) $Ś_6$ Cā यः सर्वेष्वपि; K_0 D_1 G_2 यस्तु सर्वेषु; B_4 यः समः सर्व-; D_6 सर्वं एवेषु; Cn. r. ś. u यः स सर्वेषु (as in text). Cl cites सर्वेषु.

21 ^{b}) = (var.) Kaṭhopaniṣad 2. 3. 10^{d}. — 21^{cd} = (var.) Gītā 15. 6^{cd}. —^{c}) $Ś_1$ यत्; $Ś_4$ यः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u यं (as in text). K_8 निवर्तेत; Cā. k. l. m. n. r. ś. u निवर्तन्ते (as in text). —^{d}) = Gītā 15. 6^{d}.

22 ^{a}) $K_{1.2}$ स परा; B_2 परमः; G_8 स परं; Cā. k. l. n. r. ś. u. v स परः (as in text). —^{b}) $Ś_6$ हि; Cā. n. r. ś. u तु (as in text). — After 22^{ab}, $Ś_{3-6}$ K_6 Ck ins.:

97* यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ।
[$Ś_6$ मां (for यं).]

—^{c}) K_5 यस्यांतस्थानि. —^{d}) = Gītā 2. 17^{b}: B. 12. 59. 138^{d}. $Ś_{3-6}$ K_6 Ck यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं; Cl. n. r. ś. u as in text.

23 ^{b}) $Ñ_1$ प्रवृत्तिं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u आवृत्तिं (as in text). —^{c}) $Ś_1$ प्रयांता; D_6 प्रयता; Cā. k. l. r. ś. u प्रयाता (as in text). K_1 Da_1 याति; Cā. k. l. r. ś. u यान्ति (as in text). —^{d}) T_2 पुरुषर्षभ; Cā. ś. u भरतर्षभ (as in text).

24 ^{a}) K_3 $G_{2.3}$ अग्नि-; Ck. l. m. n. r. ś. u अग्निर् (as in text). $Ś_6$ K_1 Cā शुक्ला; Ck. l. m. n. r. ś. u शुक्लः (as in text). —^{b}) G_2 षण्मासाद्; Ck. m. n. r. ś. u षण्मासा (as in text).

25 ^{a}) $Ś_6$ K_1 Cā कृष्णा; Ck. l. r. ś. u कृष्णः (as in text). $Ś_{4.5}$ धूमः कृष्णस्तथा रात्रिः (by transp.). —^{d}) K_0 न मुह्यति; Cā. k. ś. u निवर्तते (as in text).

26 ^{a}) $Ś_{1.4-6}$ K_6 शुक्लकृष्ण-; Cl. n. r. ś. u °कृष्णे (as in text). —^{b}) K_0 M_8 (*sup. lin.* as in text) शाश्वती; Ck. r. ś. u शाश्वते (as in text). $Ś_1$ K_0 समे; Da_1 मतः; Cr. ś मते (as in text). —^{c}) $Ś_{3-6}$ K_6 Cg अनयोर्यात्यनावृत्तिम्; $K_{3.5}$ एकया-न्यात्म(K_5 °या यांत्य)नावृत्तिम्; Ck. r. ś. u as in text. Cn cites एकया. —^{d}) $Ś_{3-6}$ K_6 D_8 Cg. k एक($Ś_3$ Cg आद्य)यावर्ततेऽन्यया (D_8 °ते पुनः); Cr. ś. u as in text. Cn cites अन्यया.

27 ^{a}) $Ś_1$ नैते गती; $Ś_5$ नैते सृते; K_2 नृते सृतीं; M_3 (*inf. lin.*) नैते नृती (sic); Ck. m. n. r. ś. u नैते सृती (as in text). Cg cites एते सृती; Cv नैते सती. D_6 जाने (sic). —^{c}) = 7^{c}.

28 ^{b}) $Ś_1$ K_5 $D_{2.6}$ T_2 M_8 दाने च; Cn. r. ś. u दानेषु (as in text). K_0 पुण्यफल-; Cl. n. r. ś. u पुण्यफलं (as in text). —^{c}) $Ś_{1.8}$ D_7 Cg अभ्येति; K_0 अभ्येत्य; G_4 अन्वेति; Ck. l. n. r. ś. u अत्येति (as in text). —^{d}) $Ś_4$ (*sup. lin.* as in text) दिव्यं; M_5 शांतं; Ck. l. n. r. ś. u चाद्यम् (as in text)

३१ [९]

श्रीभगवानुवाच ।
इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । C. 6. 1175 B. 6. 33. 6 K. 6. 33. 6

— After 28, Ś$_1$ ins. :

98* सर्वतत्त्वगतत्वेन विज्ञाते परमेश्वरे ।
अन्तर्बहिर्न सावस्था न यस्यां भासते विभुः ।
[This is just the संग्रहश्लोक to adhy. 8 in Cg.]

Colophon om. in Ś$_{1-6}$. — *Sub-parvan :* Ś$_1$ K$_{0.3.5}$ Ñ$_1$ B D (Da$_2$ om.) T$_1$ G$_{2-4}$ M$_{2.4}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (D$_7$ om. उप°); K$_2$ श्रीमद्भगवद्गीता ; K$_6$ श्रीमद्भगवद्गीतायां ; G$_1$ गीतायां. K$_{0.3.5}$ Ñ$_1$ Da$_1$ Dn D$_{1.2.6.8}$ cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (K$_3$ om. योग) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; K$_6$ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; D$_5$ ब्रह्मविद्यायां ; G$_2$ परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; M$_2$ परब्रह्मविद्यायां. — *Adhy. name :* Ś$_1$ प्रयाणकालयोगः ; K$_0$ क्षरनिर्देशः ; K$_5$ D$_6$ महापुरुषयोगः ; K$_6$ अक्षरब्रह्मयोगज्ञानेन परमगतिप्राप्तिनिरूपणं (?) ; Ñ$_1$ ब्रह्मयोगः ; B$_2$ अध्यात्मपुरुषदर्शः ; B$_3$ महापुरुषदर्शनः ; B$_4$ धारणायोगः ; Dn पुरुषोत्तमयोगः ; D$_1$ Cś ब्रह्माक्षरनिर्देशः ; D$_{2.8}$ पुरुषयोगः ; D$_5$ आत्मयोगः ; T G$_{1.2}$ अक्षरब्रह्मयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D$_5$ M$_2$ 31 ; T G 30 (as in text) ; M$_2$ 32. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ K$_{0-3.5.6}$ B Da$_1$ Dn D$_{1-4.6-8}$ G$_{2.3}$ M$_{1.3.5}$ Cv 8. — *Śloka no :* K$_{1.3.5}$ Da$_1$ Dn D$_{1.2.5.8}$ G$_2$ 28 ; K$_6$ 29. — *Aggregate śloka no. :* D$_1$ 1103.

31 [9]

☞ K$_4$ Da$_2$ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{b}) = 6. 21. 8^b. Ñ$_1$ °सूयते ; Cg. k. l. n. r. ś °सूयवे (as in text). — ^{c}) K$_{1.3.5}$ Da$_1$ D$_8$ Cg ज्ञान- ; Ck. l. n. r. ś. u ज्ञानं (as in text). — ^{d}) = Gītā 4. 16^d. K$_{1.2}$ Dn$_2$ D$_1$ (m as in text). $_2$ मोक्षसे (sic).

2 ^{b}) Cf. B. 12. 142. 86^d : B. 13. 34. 22^b. B$_2$ अनुत्तं ; B$_4$ (m as in text) अव्ययं ; Ck. n. r. ś. u उत्तमम् (as in text). — ^{c}) K$_1$ D$_1$ प्रत्यक्ष्याव° ; G$_3$ प्रत्यक्षर° ; Ck. l. m. n. r. ś. u. v प्रत्यक्षाव° (as in text). Ñ$_1$ धर्मं ; Ck. l. m. n. r. ś. u धर्म्यं (as in text). — ^{d}) Ś$_{1.5}$ K$_{2.5}$ M$_1$ ससुखं ; Cg. k. l. n. r. ś. u सुसुखं (as in text).

3 ^{b}) Cl ज्ञानस्य ; Ck. lp. r. ś. u धर्मस्य (as in text). — ^{d}) Ñ$_1$ G$_3$ मृत्युः (sic).

4 ^{a}) Ś$_{3-6}$ कृत्स्नं ; Cl. n. r. ś. u सर्वं (as in text). — ^{b}) K$_0$ D$_1$ अव्यय° ; Ck. l. m. n. r. ś. u अव्यक्त° (as in text). — G$_3$ om. (hapl.) 4^d–6^c. D$_6$ om. (hapl.) 4^d–5^a. — ^{d}) Da$_1$ ते व्यवस्थितः ; Cg. n. r. ś. u तेष्ववस्थितः (as in text). Ck न च तेषु व्यवस्थितः.

5 G$_3$ om. 5 ; D$_6$ om. 5^a (cf. v. l. 4). — ^{b}) = Gītā 11. 8^d. — ^{d}) Cf. B. 12. 209. 31^d, 34^b. D$_{1.8}$ M$_{3.5}$ (*inf. lin.* as in text) भूतात्मा ; T$_2$ धर्मात्मा ; Ck. l. m. n. r ś. u ममात्मा (as in text). — After 5, D$_8$ ins. :

99* सर्वगः सर्वदक्षाद्यः सर्वकृत्सर्वदर्शनः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।

6 G$_3$ om. 6^{abc} (cf. v. l. 4). — ^{ab}) Ś$_1$ transp. नित्यं and वायुः. — ^{c}) = B. 13. 79. 4^a. — ^{d}) G$_3$ [अ]व° ; Ck. r. ś. u [उ]प° (as in text). Ñ$_1$ मत्स्थानित्युपधारयन् (sic). — After 6, Ś$_{3-6}$ K$_6$ Ñ$_1$ (marg.) D$_8$ Cā. g. k ins. :

C. 6. 1175
B. 6. 33. 6
K. 6. 33. 6

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८
न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३
सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

100* एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।
भूतप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च ।

[(L. 1) Ś$_{3}$ -सर्वभावेषु; **Ck** सर्वभूतेषु (as above). Ś$_{6}$ एवं सर्वेषु भूतेषु. Ñ$_{1}$ चलाम्यनभि°; D$_{8}$ चराम्यनुप°. — (L. 2) K$_{6}$ Ñ$_{1}$ D$_{8}$ **Ck** सह चै(D$_{8}$ नै)व.]

7 ^{a}) = 3. 33. 22^{c}. — ^{b}) Da$_{1}$ D$_{8}$ याति (sic). Ś$_{1, 4-6}$ K$_{0, 6}$ मामकीं; D$_{3}$ (by corr.) मामकां; **Cl. n. r. ś. u. v** मामिकाम् (as in text). — ^{c}) G$_{3}$ अल्पक्षये; **Cl. n. r. ś. u** कल्प° (as in text).

8 ^{a}) Cf. Gītā 4. 6^{c}. Ś$_{1}$ अधिष्ठाय; M$_{4}$ अपष्टभ्य; **Cg. k. l. m. n. r. ś. u** अवष्टभ्य (as in text). — ^{c}) Ś$_{4, 5}$ K$_{6}$ D$_{8, 8}$ **Ck** इदं; **Cl. n. r. ś. u** इमं (as in text).

9 ^{a}) K$_{2}$ **Cm** तु; **Cg. l. n. r. ś. u** च (as in text). — ^{b}) = Gītā 4. 41^{d}. — ^{c}) Cf. Gītā 14. 23^{a}. — ^{d}) K$_{1}$ तेन; **Ck. l. ś. u** तेषु (as in text).

11 ^{b}) K$_{2}$ मानुषी; **Ck. l. m. n. r. ś. u. v** मानुषीं (as in text). Ś$_{1, 3, 4}$ (*sup. lin.* as in text). $_{5, 6}$ K$_{6}$ *D$_{3}$ M$_{2}$ **Ck** आस्थितं; K$_{2}$ Da$_{1}$ D$_{8}$ M$_{4}$ आश्रिताः;* **Cl. m. n. r. ś. u** आश्रितम् (as in text). — ^{c}) = Gītā 7. 24^{c}. K$_{1}$ परभावम्; **Ck. l. n. r. ś. u. v** परं भावम् (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-6}$ K$_{6}$ **Cā. k** मम(**Ck** तथा)-व्ययमनुत्तमं (= Gītā 7. 24^{c}); K$_{0, 2}$ सर्वभूतमहेश्वरं; **Cl. m. n. r. ś. u** मम भूतमहेश्वरम् (as in text).

12 ^{a}) M$_{4}$ मोघदाशा मोघकाणा (corrupt). — ^{b}) Ñ$_{1}$ D$_{8}$ मोघज्ञान-; M$_{4}$ मोहज्ञाना; **Ck. l. m. n. r. ś. u** मोघज्ञाना (as in text). — ^{c}) Ś$_{3-6}$ K$_{6}$ **Cā. g** transp. राक्षसीं and आसुरीं. D$_{6}$ राक्षसी मामुपाश्रित्य (sic). — ^{d}) Ś$_{3, 4}$ मोहनीं; **Ck. l. n. r. ś** मोहिनीं (as in text). Ś$_{1}$ स्थिताः; **Ck. l. n. r. ś. u** श्रिताः (as in text).

13 ^{a}) K$_{0}$ महात्मनस्तु (sic). Ś$_{1}$ मे; **Ck. l. n. r. ś. u** मां (as in text). — ^{b}) Ś$_{1, 6}$ B$_{3, 4}$ D$_{3}$ (m as in text) आस्थिता; K$_{6}$ आश्रितं; **Ck. l. n. r. ś. u** आश्रिताः (as in text). — ^{c}) Ś$_{6}$ D$_{3}$ **Ck** भजंते; **Cl. n. r. ś. u** भजन्ति (as in text). — ^{d}) D$_{2}$ भूत्वा; **Ck. l. n. r. ś. u** ज्ञात्वा (as in text).

14 ^{a}) Ś$_{1, 3-6}$ K$_{6}$ **Ck** कीर्तयंतश्च; **Cā. r. ś. u** कीर्तयन्तो मां (as in text). — ^{b}) Ś$_{1}$ यतंतो मां; K$_{5, 6}$ D$_{8}$ यजंतश्च; **Ck** यतमाना; **Cā. l. n. r. ś. u** यतन्तश्च (as in text). Ś$_{3-5}$ B$_{1}$ यतव्रताः; **Cā. l. n. r. ś. u** दृढ° (as in text). — ^{d}) = Gītā 12. 2^{b}.

15 ^{a}) K$_{0}$ वाप्यन्ये; **Ck. l. r. ś. u** चाप्यन्ये (as in text). — ^{b}) Ñ$_{1}$ यजंते; **Cg. k. r. ś. u** यजन्तो (as in text). — ^{c}) = B. 12. 270. 37^{a}.

17 ^{a}) K$_{1}$ Ñ$_{1}$ B$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{3, 4, 7}$ (the latter four before corr.). $_{8}$ G$_{1}$ M$_{2, 4}$ पितामहस्य (by metathesis); **Ck. l. r. ś. u** पिताहमस्य (as in text). — ^{b}) M$_{3}$ धाता माता (by transp.). — ^{c}) K$_{0}$ वेदं पवित्रमोंकार; M$_{3}$ वेद्यं पवित्रमोंकारम्; **Ck. l. r. ś. u** as in text. **Cn** cites

वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२
येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४
यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।   C. 1198 B. 6. 33. 28 K. 6. 33. 28

वेद्यं पवित्रं. — ^{d}) Ko–2 Ñ1 transp. साम and यजुः. K6 [अ]थर्वऋक्साम वै यजुः; Ck. l. r. ś. u as in text.

18 Da1 om. 18. — ^{a}) Cf. Gītā 7. 6^{d}. Ś1, 3 K3 D3. 4. 8 G2. 3 M1. 3. 4 प्रलय-; T1 G4 प्रलयं; Ck. l. n. ś. u प्रलयः (as in text). K5 Cr प्रभवप्रलय-स्थानं. — ^{d}) G2 निदानं; Ck. l. m. n. r. ś. u निधानं (as in text).

19 ^{b}) Ñ1 [उ]त्सृजानि; Ck. l. n. r. ś. u [उ]त्सृजामि (as in text).

20 ^{a}) M4 त्रयी विद्या; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v त्रैविद्या (as in text). Ś1 सोमपा; Ck. n. r. ś. u सोमपाः (as in text). Ko Ñ1 D3 G3 धूतपापा; Ck. r. ś. u पूत° (as in text). — ^{b}) Ś6 D8 प्रार्थयंति; Cā. k. l. n. r. ś. u °यन्ते (as in text). — ^{c}) G2 °लोकान्; Ck. l. r. ś. u °लोकम् (as in text). — ^{d}) T2 देह°; Ck. r. ś. u देव° (as in text).

21 ^{b}) Ś1 पुण्ये क्षीणे (by transp.). K3 Da1 Dn1 (before corr.) मर्त्यलोके; Ck. r. ś. u °लोकं (as in text). — ^{c}) M1 एवं हि त्रयी धर्म्यम्; Cśp. up. एवं हि त्रैधर्म्यम्; Cā. k. l. n. r. ś. u एवं त्रयीधर्मम् (as in text). M2 °प्रविष्टा; Cā. k. r. ś. u °प्रपन्ना (as in text). — ^{d}) T1 G2–4 गतागतिं; Cā. g. k. l. n. r. ś. u °गतं (as in text). G3 कामकामं; Ck. l. n. r. ś. u. v °कामा (as in text).

22 ^{a}) K6 Ck अनन्याश्च विरक्ता मां; Cā. g. l. m. n. r. ś. u as in text. — ^{d}) Ś1. 4 (m as in text). 6 ददामि; Ck. l. n. r. ś. u वहामि (as in text).

23 ^{a}) Da1 G3 येप्यन्यदेवता (G3 °न्यदैवता, sic) भक्त्या; T1 G4 Cm ये त्वन्यदेवता भक्ता; Ck. r. ś. u as in text. — ^{b}) = Gītā 17. 1^{b}: Cf. B. 12. 91. 37^{b}. — ^{d}) K1. 3 यजंति विधि°; K6 Ñ1 D6 Ck. l यजंतेविधि°; Cā. g. n. r. ś. u as in text.

24 ^{a}) K1. 2 T1 °भूतानां; Cā. g. k. l. n. ś. u यज्ञानां (as in text). — ^{d}) Ś3 चलंति; K2 च्यवंति; Da1 D6 चवंति; Cg चलंते; Cā. k. l. n. r. ś. u च्यवन्ति (as in text).

26 ^{c}) D2 भक्त्यापहृतं; Ck. n. r. ś. u भक्त्युप° (as in text).

28 ^{a}) Ko D8 G3 -फलैरेव; Ck. l. n. r. ś. u -फलै-रेवं (as in text). — ^{b}) K1 Da1 Dn1 D1. 8 M2 मोक्षसे (sic). — ^{c}) A few MSS. सन्यास°. — ^{d}) Ś1. 6 K1. 2. 6 D2. 6 S (except M1) Cā उपेष्यसि; Ck. l. n. r. ś. u उपै° (as in text).

C. 6. 1198 B. 6. 33. 28 K. 6. 33. 28 संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३०
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥]

---

29 ^{a}) Cf. B. 13. 85. 3^a. $K_{1.2}$ समूहं; Da_1 (before corr.) संमोहं; Cā. k. l. m. n. r. ś. u समोऽहं (as in text). — ^{b}) K_0 द्वेषोस्ति; Ck. r. ś. u द्वेष्योऽस्ति (as in text). T_2 मत्प्रियः; Ck. r. ś. u न प्रियः (as in text). — ^{c}) D_6 च; Cā. l. r. ś. u तु (as in text).

30 ^{a}) = B. 13. 115. 80^c. — ^{d}) T_2 $G_{2.3}$ व्यवहितो; Cā. k. l. n. r. ś. u व्यवसितो (as in text).

31 ^{b}) $Ś_{1.3}$ K_1 B Da_1 $D_{1.6}$ Cā. kp नियच्छति; Ck. n. r. ś. n निगच्छति (as in text). — ^{c}) $Ś_{3.5}$ Cg प्रतिजानेहं; Cl. n. r. ś. u प्रतिजानीहि (as in text). — ^{d}) $Ś_{1.3-6}$ $K_{0.6}$ Cā. k मद्भक्तः; Cl. n. r. ś. u मे भक्तः (as in text). K_1 प्रयच्छति (sic).

32 ^{a}) K_5 व्युपाश्रित्य; Ck. n. r. ś. u व्यपाश्रित्य (as in text). — 32^{bcd} = B. 14. 19. 61^{bcd}. — ^{d}) Cf. Gītā 6. 45^d; 13. 28^d; 16. 22^d: B. 12. 217. 30^b, 31^b. D_3 ते यांति परमां गतिं; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text.

33 ^{a}) Cf. B. 14. 19. 62^a. — ^{d}) D_3 अनुचिंत्य; M_4 इदं प्राप्य; Cā. k. l. n. r. ś. u इमं प्राप्य (as in text). M_3 भजंति; Cā. l. n. r. ś. u भजस्व (as in text).

34 ^{ab}) = Gītā 18. 65^{ab}. — ^{c}) Cf. Gītā 18. 65^c. $Ś_1$ सत्यं ते; D_4 युंक्त्वैव; D_6 मुक्त्वैव; Ck. l. n. r. ś युक्त्वैवम् (as in text). — ^{d}) $D_{5.6}$ T_2 $G_{3.3}$ M_3 मत्परायणं; Ck. l. n. r. ś °यणः (as in text). $Ś_1$ प्रतिजाने प्रियोसि मे (= Gītā 18. 65^d).

Colophon om. in $Ś_{4-6}$. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ $K_{0.2.5}$ $Ñ_1$ B D (Da_2 om.) T_1 G_{2-4} $M_{3.4}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्-) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K_2 $D_{3.7}$ om. उप°); K_6 श्रीमद्भगवद्गीतायां; G_1 गीतायां. $K_{0.5}$ $Ñ_1$ Da_1 Dn D_5 cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K_6 D_6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T_1 G_4 परब्रह्मविद्यायां सहितायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G_2 ब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* $Ś_1$ $D_{2.8}$ भक्तियोगः; $K_{0.6}$ Dn T_1 $G_{2.4}$ Cś राजविद्याराजगुह्ययोगः; K_3 राजगुह्यराजयोगः; K_5 ब्रह्मविद्यायोगः; $Ñ_1$ D_4 T_2 G_1 राजगुह्ययोगः; B_2 प्रकृतियोगः; B_3 प्रकृतिपुरुषयोगः; B_4 D_5 राजविद्याराजगुह्यः (D_5 °योगः); D_1 राजयोगः; D_6 आत्मनिर्णययोगः; M_2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 M_2 32; M_4 33; T G 31 (as in text). — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ $K_{0-3.5.6}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1-4.6-8}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.5}$ Cv 9. — *Śloka no.* : $K_{1.3.5}$ Da_1 Dn $D_{1.2.5.6}$ G_2 34; K_3 35.

३२ [१०]

श्रीभगवानुवाच ।
भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११
अर्जुन उवाच ।
परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ C. 6. 1216 B. 6. 34. 12 K. 6. 34. 12

---

32 [10]

☞ K_4 Da_2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 K_1 om. the ref., but reads ॐ instead. —^{b}) = Gītā 18. 64^b. —^{c}) M_8 तत्ते ; Cā. k. l. r. ś. u यत्ते (as in text). K_1 प्रय° ; K_2 प्रेय° ; $D_{1.2.4}$ (by corr. !).$_3$ T_1 G_4 M_1 प्रियमाणाय ; Ck. l. m. n. r. ś. u प्रीयमाणाय (as in text).

2 ^{b}) $Ś_1$ (before corr.) G_2 M_1 Ckp. vp प्रभावं ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v प्रभवं (as in text). $Ś_8$ Cā च ; B_2 नो ; Cl. n. r. ś. न (as in text). —^{d}) D_6 हि ; Cl. r. ś. u च (as in text).

3 ^{d}) = 3. 81. 80^d, 118^d, 176^d ; 82. 4^d, 45^d, 54^d; 92^d, 135^d, 140^d ; 83. 21^d, 101^d ; 198. 53^d : B. 12. 97. 13^d : B. 13. 26. 44^d.

4 ^{a}) $K_{1.2}$ Da_1 G_3 बुद्धि- ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u बुद्धिर् (as in text). —^{b}) $Ś_1$ transp. दमः and शमः. —^{c}) Cf. B. 12. 227. 73^d.

5 ^{a}) Cf. 3. 298. 8^a. —^{c}) $Ś_1$ भाव- (sic). —^{d}) G_8 एवं ; Cā. k. l. n. r. ś. u एव (as in text).

6 ^{a}) Cf. 1. 114. 40^a. —^{c}) Da_1 (before corr.) G_2 मनसा ; T_2 मानवा ; M_2 मानुषा ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v मानसा (as in text). —^{d}) $G_{2.3}$ Ck एषां ; Cl. m. n. r. ś. u. v येषां (as in text). G_2 Cv लोका ; Ck. l. m. n. r. ś. u लोक (as in text).

7 ^{a}) K_5 M_2 एषां ; Cā. k. l. n. r. ś. u. v एतां (as in text). —^{c}) $Ś_6$ K_1 Cā [ऽ]विकल्पेन ; $G_{1.3}$ Cr [ऽ]विकंप्येन ; G_2 [ऽ]पिकंपेन ; Cu [ऽ]प्रकंपेन ; Ck. n. ś ऽविकम्पेन (as in text).

8 ^{a}) $Ś_{3.4}$ (*sup. lin.* as in text).$_{5.6}$ K_6 Cā. k अयं ; Cl. m. n. r. ś. u अहं (as in text). —^{b}) $Ś_{3.4}$ (marg.).$_{5.6}$ K_5 Cā. k. इतः ; Cn. r. ś. u मत्तः (as in text). —^{d}) D_2 °समस्थिताः ; Cā. l. n. r. ś. u °समन्विताः (as in text).

9 ^{a}) $Ñ_1$ D_8 मद्गत: (sic). —^{b}) $Ñ_1$ D_8 बोधयंत (sic). —^{d}) $Ś_1$ स्तोष्यंति ; D_8 पुष्यंति ; Cā. k. l. n. r. ś. u तुष्यन्ति (as in text). $Ś_{1.3.4}$ (*sup. lin.*).$_5$ Cā. k रमयंति ; Cl. n. r. ś. u च रमन्ति (as in text.)

6. 1217 6. 34. 13 6. 34. 13 आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८

श्रीभगवानुवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

---

12 [a]) M1. 3. 5 transp. ब्रह्म and धाम. — [c]) = 3. 192. 21[c]. — [d]) Cf. 3. 187. 54[c].

13 [c]) Cf. 2. 4. 8[a] : 3. 13. 43[d]; 83. 103[a] : B. 9. 49. 24[a]. — [d]) Ś3-6 K6 D3 Ck मां; Cś मे (as in text).

14 [b]) Ś1 M4 यन्मा; Ś3-5 यन्मे; G3 यं मां; M2 यं तां; Cl. r. ś. u यन्मां (as in text). — [c]) T2 मे; Ck. l. r. ś. u ते (as in text). K1 भक्तिं; G3 Cv व्यक्तं; Ck. l. n. r. ś. u व्यक्तिं (as in text). — [d]) Ś3-6 K6 Ck महर्षयः; Cl. r. ś. u न दानवाः (as in text).

15 Ś6 om. 15. — [a]) Cf. 6. 61. 65[b]. — [b]) D2 वेत्सि; Ck. l. r. ś. u वेत्थ (as in text).

16 [b]) = 19[b]. Ś1 दिव्या आत्मविभूतयः; Ś3-6 K6 Ck विभूतीरात्मनः शुभाः; Cā. l. r. ś. u as in text. — [d]) G2 इमास्त्वं; G3 (by corr.) नित्यं स; Ck. l. r. ś. u इमांस्त्वं (as in text). M4 प्राप्य; Ck. l. r. ś. u व्याप्य (as in text). K3 Ñ1 D8 तिष्ठति; Cl. r. ś. u °सि (as in text).

17 [ab]) Ś1 विंद्यामहा- (sic); Ś3 Ck विद्यां महा-; K3 D1. 2. 4. 8 T1 G4 विंद्यामहं; Cl. n. r. ś. u विद्यामहं (as in text). K1 योगिं त्वां; K3 Da1 D6 Cl. r योगी त्वां; K5 Dn1 D8 योगिस्त्वां; Cā. k. lp. n. ś योगिंस्त्वां (as in text). Ś1. 3-6 K6 Ck त्वामहं; Cr. ś. u त्वां सदा (as in text). — [c]) D6 तेषु लोकेषु भावेषु; Ck. l. r. ś. u as in text.

18 [d]) D6 M4 मे मतं; Ck. n. r. ś. u मेऽमृतम् (as in text).

19 [a]) = 3. 186. 13[a]; 203. 3[a]; B. 7. 12. 1[a] : B. 12. 160. 5[a]; 163. 6[c]; 340. 18[c]; B. 13. 7. 2[a]; 50. 2[a]. — [b]) = 16[b]. Ś1. 3-6 K6 Ck विभूतीरात्मनः शुभाः (cf. v. l. 16[b]); Cl. n. ś. u as in text.

20 [b]) B Da1 D1 Ck सर्वभूताशये (D1 °यः) स्थितः; Cā. l. n. r. ś. u. v as in text. — [c]) K1 आद्यश्च; Ck. l. n. r. ś. u. v आदिश्च (as in text). G2 M2 मध्यश्च; Ck. n. r. ś. u. v मध्यं च (as in text).

21 [b]) Cf. 2. 33. 28[d]. Ś1 अहम्; Ck. l. n. r. ś. u रविर् (as in text). — [d]) Cf. B. 7. 6. 7[a],

22 [a]) Cf. B. 13. 14. 323[a]. Ś1. 3-5 K6 Ck °वेदो-हं; Cl. r. ś. u °वेदोऽस्मि (as in text). — [d]) Ñ1 चेतनां; Cā. k. n. r. ś. u चेतना (as in text).

23 [b]) K3 Dn1 (before corr.) G2 °राक्षसां; Ck r. ś. u °रक्षसाम् (as in text). — [c]) Cf. 4. 2. 19[d] : B. 7. 6. 5[b] : B. 13. 14. 322[b]. — [d]) Cf. 5. 63. 5[b].

24 [a]) G3 पुरोधानां; Ck. n. r. ś. u पुरोधसां (as

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५
द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । C. 6. 12.. B. 6. 34. K. 6. 34.

---

in text). D6 G2.3 मुख्यानां ; M2 मां मुख्यं (by transp.); Ck. r. ś. u मुख्यं मां (as in text). — c) Ś8 Ck सेनान्यामप्यहं ; Cn. r. ś. u सेनानीनामहं (as in text). — d) Cf. B. 14. 43. 7^b. K3 सागरं ; Ck. l. r. ś. u सागरः (as in text).

25 b) Ś8 K6 अपि ; Cā. l. r. ś. u अस्मि (as in text). — c) Ś1. 3–5 K6 Ck °यज्ञोहं ; Cr. ś. u °यज्ञोऽस्मि (as in text). — d) Ś6 K1. 5 D6 Cā हिमाचलः ; M4 हिमालयं ; Ck. r. ś. u हिमालयः (as in text).

27 a) Some MSS. उच्चैश्र°. — c) Cf. 4. 2. 14^b. Ś1 K6 ऐरावणं : Cl. r. ś. u ऐरावतं (as in text). — d) D6 नराधिपः ; T2 नरोत्तमः ; Cr. ś. u नराधिपम् (as in text).

28 a) Cf. 4. 2. 13^a. Ś1 वज्रो ; Cr. ś. u वज्रं (as in text). — c) Ś1 Cā प्रजनस्यास्मि ; M4 प्रजनेष्वपि ; Ck. l. n. r. ś. u प्रजनश्चास्मि (as in text).

29 a) G3 °श्चापि ; Cś. u °श्चास्मि (as in text). — b) Cf. B. 9. 47. 10^d : B. 13. 85. 123^d. — d) Ś1. 4 D3 संयमिनाम् ; Ckp संयच्छताम् ; Cā. k. n. r. ś. u संयमताम् (as in text).

30 a) Some MSS. प्रह्लाद°. — b) G1 कालयताम् ; Cā. k. n. r. ś. u कलयताम् (as in text). — c) Cf. B. 13. 14. 322^c.

31 a) Ś1. 4 K1 D6. 8 Cā पवनः (K1 °नां) प्लवताम् ; M4 °नः पततां ; Cn. r. ś. u पवनः पवताम् (as in text). — d) A few MSS. श्रोतसाम्.

32 a) G1 स्वर्गाणाम् ; Cā. l. n. r. ś. u सर्गाणाम् (as in text). — b) M2 मध्यश् ; Cl. n. r. ś. u मध्यं (as in text).

33 b) K1 D2. 8 द्वंद्व (sic) (for द्वंद्वः). — d) Dn1 °मुखं ; Cn. r. ś. u °मुखः (as in text).

34 a) Ñ1 चास्मि ; Cā. n. r. ś. u चाहम् (as in text). — c) Dn1 कीर्तिः श्री- ; D8 कीर्तिश्री- ; Cl. r. ś. u कीर्तिः श्रीर् (as in text). — d) B1 transp. स्मृतिः and धृतिः. Da1 G2. 3 धृतिक्षमा (G2 °माः); Dn1 D6 धृतिः क्षमाः ; Cr. ś. u धृतिः क्षमा (as in text).

35 a) Ñ1 बृहत्सामस ; Cl. n. r. ś. u °त्साम (as in text). M2 कथा ; Cr. ś. u तथा (as in text). — b) Cf. B. 14. 44. 7^a. — K1. 2 om. (hapl.) 35^c–36^b. — c) Ñ1 °शीर्षोस्मि ; Cā. l. ś. u °शीर्षोऽहम् (as in text). — Ñ1 (*sec. m.* within parenthesis; om. line 2) ins. after 35 : K5 D3 (*marg. sec. m.*; om. line 2, with the remark " त्यक्तं च ") ins. after 38 :

101* ओषधीनां यवश्चास्मि धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
सौरभेयो गवामस्मि स्नेहानां सर्पिरप्यहम् ।
सर्वासां तृणजातीनां दर्भोऽहं पाण्डुनन्दन ।
[(L. 3) Ñ1 सर्वेषां (for सर्वासां).]

6. 1240 6. 34. 36 6. 34. 36 जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ४१
अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥]

---

36 $K_{1.2}$ om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) G_2 चल°; Cā. k. l. r. ś. u छल° (as in text). — $Ś_6$ (but not Cā!) om. (hapl.) 36^{bc}. — ^{b}) = Gītā 7. 10^{d}. — $Ś_1$ reads 36^{cd} in marg.

37 K_2 om. (hapl.) 37^{b}–38^{a}. — ^{c}) $Ś_1$ D_6 अस्म्यहं; Cl. r. ś. u अप्यहं (as in text). — ^{d}) $Ś_{4.5}$ K_1 $D_{2.8}$ उशनाः; Cl. n. r. ś. u उशना (as in text).

38 K_2 om. 38^{a} (cf. v. l. 37). — ^{b}) Dn_1 $D_{6.8}$ नीतिरश्मि (sic). G_2 जिगीषंतां; M_5 जिहीर्षतां; Cā. k. n. r. ś. u जिगीषताम् (as in text). — ^{d}) K_1 ज्ञानमताम्; Cā. r. ś. u °वताम् (as in text). — After 38, K_5 D_8 (*marg. sec. m.*; om. line 2) ins. 101*.

39 ^{a}) M_2 मच्चापि (sic). — ^{b}) $Ś_{4.5}$ Ck तद्बीजमहम्; Cā. r. ś. u बीजं तदहम् (as in text). — ^{c}) T_2 $M_{1.5}$ तदस्मि; Cā. k. l. n. r. ś. u तदस्ति (as in text). K_1 corrupt; D_6 यः स्याद्; $M_{3.5}$ यस्मात्; Cā. m. r. ś. u यत्स्यात् (as in text). — ^{d}) $Ś_6$ Cā मम भूतं; D_6 भावभूतं; Cl. m. n. r. ś. u. v मया भूतं (as in text).

40 ^{a}) K_6 शुभ-; Ck. r. ś. u. मम (as in text). — ^{d}) Da_1 विभूतिर्; D_6 विभूति-; Ck. n. r. ś. v विभूतेर् (as in text).

41 ^{c}) $Ś_{1.4-6}$ $Ko_{.6}$ Ck °गच्छेस्त्वं; Cn. r. ś. u °गच्छ त्वं (as in text).

42 ^{a}) $Ś_{4.5}$ $Ko_{.6}$ G_2 Ck बहुनोक्तेन; D_8 बहुनैकेन; Cā. g. l. m. r. ś. u बहुनैतेन (as in text). — ^{b}) $Ś_{1.3-6}$ $Ko_{.1.6}$ Da_1 Dn $D_{1.2.6}$ T_1 G_{2-4} M_1 Cā. k. r ज्ञानेन; Cl. m. ś. u ज्ञातेन (as in text). — ^{d}) $Ś_3$ Cg जगत्स्थितः (by transp.); Ko स्थितं जगत्; Cā. k. l. r. ś. u स्थितो जगत् (as in text). Cn. cites स्थितः.

Colophon om. in $Ś_{4-6}$. — *Sub-parvan* : $Ś_1$ $Ko_{.3.5}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1-6.8}$ T G_{2-4} $M_{2.4}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K_3 श्रीभगवद्गीता; K_6 श्रीभगवद्गीतायां; D_7 भगवद्गीतासु; G_1 गीतायां. $Ko_{.5}$ $Ñ_1$ B_3 Da_1 Dn D_{4-6} T_2 cont.: ब्रह्म(T_2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K_6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G_2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name* : $Ś_1$ महापुरुषविभूतियोगः; $Ko_{-3.5}$ $Ñ_1$ $B_{3.4}$ Da_1 Dn D_{1-7} T_2 G_1 Cś. v विभूतियोगः; K_6 शुभदिव्यविभूतियोगः; B_2 योगः; D_8 विभूतिपुरुषयोगः; T_1 G_4 विभूतिविस्तरयोगः; G_3 भवद्विभूतियोगः; M_2 विभूतिविस्तरः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 30; T G 32 (as in text); M_3 33; M_4 34. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ $Ko_{-3.5.6}$ B Da_1 Dn $D_{1-4.6-8}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.5}$ Cv 10. — *Śloka no.*: $Ś_1$ (by corr.) $K_{1.3}$ Da_1 Dn $D_{1.2.5.6}$ 42; K_5 G_2 43.

३३ [११]

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५
पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

C. 6. 1254
B. 6. 35. 8
K. 6. 35. 8

33 [11]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{b}) K1 °संज्ञिकं; Ck. l. n. r. ś °संज्ञितम् (as in text). — ^{c}) M4 यस्त्वयोक्तं; Ck. l. n. r. ś. u यत्त्वयोक्तं (as in text).

2 ^{a}) Cf. B. 12. 222. 29^{d}; 250. 19^{b}; 320. 108^{d}. Ś1. 6 भवात्ययौ; G2 M4. 5 °व्ययौ; Ck प्रभवाप्ययौ (hypermetric); Cl. n. r. ś. u भवाप्ययौ (as in text). — ^{b}) K1 M3 श्रुतो (sic). Ś1. 3–6 Da1 D2. 3. 6 M2. 4 Cā. k विस्तरतो; Cl. n. r. ś. u विस्तरशो (as in text). — ^{c}) = 3. 186. 128^{a}. — ^{d}) K1. 3 Ñ1 Dn2 D6 महात्म्यम् (sic). — After 2, K1 *repeats* 1^{cd}.

3 G3 om. (hapl.) 3–4. — ^{a}) = 5. 165. 7^{c} : B. 13. 55. 30^{a}. T2 M1. 5 यथातत्त्वम्; Ck. r. ś. u यथात्थ त्वम् (as in text). — ^{b}) Ś1. 3–5 Ko Dn1 D3. 8 G2 M4 Ck परमेश्वरं; T2 पुरुषोत्तम; Cn. r. ś. u परमेश्वर (as in text). — 3^{cd} = (var.) B. 14. 55. 3^{cd}. — ^{d}) K1. 2 D6 ऐश्वर्यं; Cā. k. l. n. r. ś. u ऐश्वरं (as in text). B2 परमेश्वर; G2 पुरुषोत्तमं; Ck. l. n. r. ś. u °त्तम (as in text).

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) T2 इह; Ck. l. n. r. ś इति (as in text). — ^{c}) Ś1. 3–6 K6 Cā. k योगीश्वर; Cl. n. r. ś. u योगेश्वर (as in text).

5 ^{b}) = 1. 1. 179^{b}; 33. 23^{b} : 2. 9. 4^{d}; 45. 20^{b} : 3. 93. 18^{d}; 170. 34^{d} : 4. 52. 4^{d} : 5. 54. 45^{b}; 149. 76^{d} : 6. 10. 36^{b}; 16. 28^{d} : B. 7. 16. 5^{d}; 26. 33^{b} : B. 8. 19. 5^{d}; 24. 36^{d} : B. 9. 10. 67^{b}; 19. 28^{b} : B. 10. 6. 9^{d}; 7. 27^{d} : B. 11. 24. 25^{b} : B. 12. 284. 36^{d}; 313. 15^{d} : B. 13. 14. 405^{d}; 26. 64^{d} : B. 14. 34. 8^{d}; 56. 17^{d} : etc. ("epic tag"). — ^{d}) Da1 (before corr.) G3 °वर्णकृतीनि; D6 °वर्णाकृतानि; Ck. n. r. ś. u °वर्णाकृतीनि (as in text).

6 ^{a}) G2 रुद्राः (sic). — ^{c}) Ñ1 (before corr.) °पुण्यानि; D6 T2 M4 (also as in text) Cl °रूपाणि; Cā. k. n. r. ś. u °पूर्वाणि (as in text). — ^{d}) Ś1. 3. 4 (*sup. lin.* as in text). 5 K6 पांडव; Cś. u भारत (as in text).

7 ^{a}) Ś1 G3 सर्वं; Ck. l. n. r. ś. u कृत्स्नं (as in text). — ^{b}) K1. 2 [आ]दि (sic). — ^{d}) K2 चान्यं; Cā. k. l. n. r. ś. u चान्यद् (as in text).

8 ^{a}) Ś1 M2 न च; Ko Da1 Dn1 न तु; K1 न त्वं; Cl. r. ś. u न तु (as in text). Ś1. 4 Ck शक्यसि; Ś4 (marg.) K6 शक्ष्यसि; B2 शक्यते; Da1 D5 (by corr.) T1 G1. 3. 4 M1–4 Cr शक्ष्यसे; T2 G3 द्रक्ष्यसे; Cl. n. ś. u शक्यसे (as in text). — ^{b}) D5 एतेनैव; G3 मनोनैव (sic); Cā. k. l. n. s. u अनेनैव (as in text). K1 सुचक्षुषा; Cl. r. s. u स्वचक्षुषा (as in text). — ^{c}) Ś1 ददानि; Ck. l. r. s. u ददामि (as in text). K3 रूपं; Ck. l. r. s. u चक्षुः

C. 6. 1255
B. 6. 35. 9
K. 6. 35. 9

संजय उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४
अर्जुन उवाच ।
पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८

(as in text). — ^{d}) = Gītā 9. 5^{b}. B_1 D_5 Ck रूपम्; Ca. l. n. r. s. u योगम् (as in text).

9 ^{a}) G_3 एवमुक्त्वा महाराज; $M_{3.5}$ एवमुक्त्वाग्रतो राजन्; Cl. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) $Ś_{1.3-6}$ $K_{0.1.6}$ °योगीश्वरो; Cl. m. n. r. s. u °योगेश्वरो (as in text).

10 ^{d}) $Ś_1$ K_2 दिव्यानीको° (sic).

11 With 11^{ab}, cf. B. 13. 107. 104^{ab}, 129^{cd}. — ^{a}) Cf. 1. 114. 43^{a}; 211. 9^{c}: 5. 120. 2^{a}: B. 12. 148. 11^{c}: B. 15. 32. 16^{c}; 33. 23^{c}. $Ś_{1.3-6}$ $K_{0-2.6}$ दिव्यमालांबर°; Cr. ś. u °माल्या° (as in text). Cl cites अम्बरं. — ^{c}) $Ś_1$ विष्णुम्; Ck. r. ś. u देवम् (as in text). — ^{d}) = B. 7. 149. 30^{d}.

12 ^{a}) M_5 दिव्य-; Ck. m. n. ś. u दिवि (as in text). — ^{c}) K_3 D_{1-3} M_2 भा (sic). G_3 सूर्याद्; Ck. ś. u सा स्याद् (as in text).

13 ^{d}) T_2 तथा; Ck. r. ś तदा (as in text).

14 ^{c}) = B. 14. 8. 32^{a}. $Ś_1$ विष्णुं; Cr. ś. u देवं (as in text).

15 ^{b}) $Ś_{4.5}$ भूतविशेषसंगान्; G_3 भूतमशेषसंघान्; Ck. l. n. r. ś. u °विशेषसंघान् (as in text). — ^{d}) $Ś_{1.3-5}$ ($Ś_{4.5}$ *sup. lin.*) $_{.6}$ K_0 G_3 Ck. r दीप्तान्; [illegible] G_4 संघान्; Cn. ś. u दिव्यान् (as in text).

16 ^{b}) $Ś_6$ $K_{0.2.3}$ D (Da_2 om.) M_5 Cr. u त्वां; Cś त्वा (as in text). — ^{c}) K_1 तवाद्यं; Cm. n. r. ś. u तवादिं (as in text). — ^{d}) G_6 सर्वेश्वर; Ca. r. ś. u विश्वेश्वर (as in text). $Ś_{4.5}$ $K_{0-3.5.6}$ $Ñ_1$ Da_1 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_2 G_2 $M_{2.5}$ विश्वरूपं; Ca. r. ś. u विश्वरूप (as in text).

17 ^{a}) Cf. 46^{a}: B. 13. 14. 387^{a}. — ^{c}) $Ś_{4.5}$ K T G_2 $M_{1.3-5}$ त्वा; Cr. ś. u त्वां (as in text). Ś K_1 $Ñ_1$ D_2 T_2 $G_{2.3}$ Cr दुर्निरीक्षं; Cn. ś. u °रीक्ष्यं (as in text). — ^{d}) = (var.) 1. 83. 8^{b}.

18 ^{b}) = 38^{b}. — ^{c}) Cf. B. 12. 335. 5. Ś Ca. g. k सात्वत°; K_1 शश्वत°; Cn. r. ś. u शाश्वत° (as in text). ❈ Cā: सदिति ब्रह्मनाम । तद्विद्यते यस्मिन्निति सत्वान् परमेश्वरः । स देवता येषां ते सात्वताः ब्रह्मविदस्तेषां धर्मस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानस्य गोप्ता । ❈ — ^{d}) I पुरुष (sic).

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६

C. 6. 1272
B. 6. 35. 26
K. 6. 35. 26

---

19 ^{a}) Cf. 5. 69. 6^{b}. — ^{c}) Ś$_{1.4.5}$ K$_{0.3}$ S (except M$_{3}$) त्वा; Ck. l. n. r. ś. u त्वां (as in text). — ^{d}) Ñ$_{1}$ (marg.) विश्वमनंतरूपं; Cn. r. ś. u विश्वमिदं तपन्तम् (as in text).

20 ^{b}) Ś$_{1}$ व्याप्तास्; Ck. m. n. r. ś. u व्याप्तं (as in text). — ^{c}) Ś$_{1.3-5}$ K$_{6}$ Ck रूपमिदं (K$_{6}$ °मुग्रं) तवेदम्; Ś$_{6}$ K$_{1-3.5}$ Da$_{1}$ Dn D$_{1-5.7.8}$ S Cn. r. u रूपमुग्रं तवेदं (G$_{1}$ °देवं); D$_{6}$ रूपमुदग्ररूपं तवेदं (hypermetric); Cś रूपमिदं तवोग्रं (as in text).

21 ^{a}) Ś$_{1.6}$ K$_{1.3.5}$ Ñ$_{1}$ B$_{1-3}$ Da$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{1-3.6}$ Ck. r. u त्वां; Cn. ś त्वा (as in text). Cup त्वा + असुरसंघाः. — ^{b}) Ś$_{4}$ (*sup. lin.* as in text) घृणंति; Ck. n. r. ś. u गृणन्ति (as in text). — ^{c}) Ś$_{5}$ स्वस्तीत्यचोक्त्वा (sic). Ś$_{1.3.4.6}$ K$_{1.2.3}$ Ck स्वस्तीति चोक्त्वैव महर्षिसंघाः; Cr. ś. u as in text. — ^{d}) S (except M$_{2}$) त्वा; Ck. ś. त्वां (as in text).

22 With 22^{ab}, cf. B. 13. 158. 34^{ab}. — ^{a}) Cf. 5. 29. 14^{b}: B. 16. 4. 25^{b}.[1] — ^{b}) K$_{0}$ विश्वे देवाः; Cś. u विश्वेऽश्विनौ (as in text). Cn cites विश्वे. — ^{c}) = B. 7. 163. 34^{a}. D$_{6}$ M$_{5}$ गंधर्वयक्षाः सुर°; Cn. ś. u as in text. — ^{d}) N (Ś$_{2}$ missing; K$_{4}$ Da$_{2}$ om.) G$_{1}$ M$_{3.5}$ Ck. n. r त्वां; Cś. u त्वा (as in text). Cś. cites विस्मिता एव (om. च?).

23 G$_{1}$ om. 23^{c}–24^{b}.

24 G$_{1}$ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Ś$_{1}$ °वक्त्रं; Cr. ś. u °वर्णं (as in text). — ^{c}) Ś$_{1.3.5}$ K$_{2.3.5.6}$ Da$_{1}$ Dn D$_{1.5-8}$ S Ck. n त्वा; Cr. ś. u त्वां (as in text).

25 K$_{3}$ om. (hapl.) 25^{c}–27^{b}. — ^{d}) = 45^{d}. Ś$_{1}$ K$_{1}$ देवीश; Cr. ś. u देवेश (as in text).

26 K$_{2}$ om. 26 (cf. v. l. 25). — ^{a}) Ś$_{1.3-5}$ K$_{6}$ Cr सर्वे; Ś$_{6}$ Da$_{1}$ D$_{4}$ T G$_{1.2}$ M Cu च त्वा; G$_{3}$ हि त्वा; Cś च त्वां (as in text). — ^{b}) Ś$_{1.4.5}$ K$_{5.6}$ G$_{1}$ M$_{1}$ Cr सर्वैः; Cr. ś. u सर्वे (as in text).

C. 6. 1273
B. 6. 35. 27
K. 6. 35. 27

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१
श्रीभगवानुवाच ।
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

---

27 K$_{2}$ om. 27^{ab} (cf. v. l. 25). — After 27^{ab}, Ś$_{1}$ ins. :

102* सहस्रसूर्यातिसंनिभानि
तथा जगद्ग्रासकृतक्षणानि ।

— ^{c}) T$_{2}$ विलग्नो ; G$_{3}$ विमग्ना ; Cr. ś. u विलग्ना (as in text). D$_{6}$ दशनांतराले ; Cr. ś. u °नान्तरेषु (as in text). — After 27, Ś$_{1.3-5}$ K$_{6}$ D$_{3}$ Ck ins. :

103* नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना
विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः
शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ।
त्वत्तेजसा निहता नूनमेते [5]
तथा हीमे त्वच्छरीरं प्रविष्टाः ।

[(L. 1) Ś$_{3.5}$ बाध्य° ; Ś$_{4}$ K$_{6}$ योध्य° (for वध्य°). — (L. 5) Ś$_{1.3}$ निहिता ; K$_{6}$ Ck विहता ; D$_{3}$ [अ]भिहता (for निहता). K$_{6}$ नूनमेव (for °मेते). — (L. 6) Ś$_{3}$ D$_{3}$ त्वच्छरीरे ; K$_{6}$ त्वच्छरीर-.]

28 ^{b}) Ś$_{1}$ विशंति ; Ś$_{3}$ व्रजंति ; Cś. u द्रवन्ति (as in text). — ^{c}) Ś$_{1}$ नरदेवलोका ; Cl. ś. u नरलोकवीरा (as in text). — ^{d}) Ś$_{1.3-6}$ K$_{4.6}$ B °ण्यमितो ज्वलंति ; Ś$_{4.5}$ (both marg.) °ण्यमितो व्रजंति ; D$_{4}$ (m as in text) °णि समृद्धवेगाः ; Cn. r. ś. u °ण्यभिविज्वलन्ति (as in text).

29 ^{a}) T$_{2}$ G$_{2.3}$ प्रदीप्त- ; Cn. r. ś. u प्रदीप्तं (as in text). — ^{b}) Ś$_{1.6}$ समिद्धवेगाः ; Cś. u समृद्ध° (as in text). — ^{d}) Ś$_{1.5}$ (*sup. lin.* as in text) समिद्ध° ; K$_{2}$ समृद्धि° ; Cl. ś. u समृद्ध° (as in text).

30 ^{b}) Ñ$_{1}$ T$_{2}$ G$_{1}$ समस्तान् ; Ck. n. r. ś. u समग्रान् (as in text). — ^{d}) Ś$_{1.4}$ (*sup. lin.* as in text). $_{5.6}$ K$_{0}$ M$_{3.5}$ प्रपतंति (by metathesis) ; Ck. n. r. ś. u प्रतपन्ति (as in text). Ś$_{4.5}$ K$_{0.2.3.6}$ Ñ$_{1}$ M$_{1-3.5}$ विष्णोः ; Cl. n. ś u विष्णो (as in text).

31 ^{a}). D$_{3}$ भग(ग marg.) वान् ; Ck. l. n. r. ś. u भवान् (as in text). — ^{b}) D$_{3}$ देवेश्वर ; Ck. l. r. ś ते देववर (as in text). — ^{c}) K$_{1}$ विज्ञातम् ; Ck. l. n. r. ś. u विज्ञातुम् (as in text). — ^{d}) Dn$_{1}$ च ; Cg. ś. u हि (as in text).

32 ^{a}) Ś$_{1.3-6}$ Cā. k प्रवृत्तान् ; Cm. n. r. ś. u प्रवृद्धो (as in text). — ^{b}) D$_{6}$ इतः ; Ck. l. m. n. r. ś. u इह (as in text). — ^{c}) Ś$_{1}$ ऋते त्वदेते ; Ś$_{5}$ K$_{0}$ B$_{1-3}$ Ck. r ऋतेपि त्वां ; Cā. l. n. ś. u ऋतेऽपि त्वा (as in text). S$_{6}$ भवंति ; Ck. l. m. n. r. ś. u भविष्यन्ति (as in text).

33 ^{a}) Ś$_{4}$ (*sup. lin.*) भजस्व ; Cr. ś. u लभस्व (as

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६
कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-
न्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं C. 6. 1286 B. 6. 35. 40 K. 6. 35. 40

in text). — c) K5 मयैव ते; Da1 G3 मयैवेते; M4 मयैवैता; Cr. ś. u मयैवैते (as in text). Ś1 D3 निहिताः; Cr. ś. u निहताः (as in text). D3 सर्वमेव; Ck. r. ś. u पूर्व° (as in text).

34 b) Ś3-6 Ck लोकवीरान्; K0 वीरमुख्यान्; K1.3 G3 Cu योधमुख्यान् (for योधवीरान्). — c) Da1 हत्यास्त्वं; Cl. r. ś. u हतांस्त्वं (as in text). G2.3 (before corr.) व्यतिष्ठा; Cn. r. ś. u व्यथिष्ठा (as in text).

35 c) Cup cites एव + आह.

36 c) Ś4 (*sup. lin.* as in text).6 भूतानि; Ck. l. n. r. ś भीतानि (as in text).

37 a) Ś3 Ck कस्माच्चैते; Cl. m. n. r. ś. u कस्माच्च ते (as in text). Ś3.4 (by corr. *sec. m.*).5 K6 Ck नमेयुर्; Cn. r. ś. u नमेरन् (as in text). — b) D6 T3 M2 ह्यादि°; Ck. n. r. ś. u ऽप्यादि° (as in text). — d) Ś4.5 M2 सदसत्तः परं; Ś6 सदसतोः परं; Ck. l. m. n. r. ś. u सदसत्तत्परं (as in text).

38 b) = 18b. — c) Ś4 परमं; Cl. n. r. ś. u च परं (as in text). — d) Ś1 इदं समस्तं; Ś2-6 B4 Da1 D4-6.8 T2 G1.2 M2.5 अनंतरूपं; B1 °मार्थ; Cn. r. ś. u °रूप (as in text).

39 After 39ab, Ś1.3-6 K6 D3 Cā ins.:

104* अनादिमानप्रतिमप्रभावः
सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ।

[(L. 2) D3 °विभूतिः; Cā °विभूते (as above).]

40 a) Ś6 च; Cn. ś. u ते (as in text). — b) K3 M4 सर्वे; Ñ1 सर्वः; Cl. n. ś. u सर्व (as in text). — After 40ab, Ś1.3-6 K6 D3 Ck ins.:

105* न हि त्वदन्यः कश्चिदपीह देव
लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

[(L. 1) Ś4 (orig.).6 K6 D3 कश्चिदस्तीह.]

— c) Ś1.3.4 °वीर्यौमित°; Ś6 °वीर्यामृत°; Cn. r. ś. u °वीर्यामित° (as in text). — d) K6 व्याप्नोषि सर्वं च;

6. 1286 6. 35. 40 6. 35. 40 सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२
पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

Cl. n. r. ś. u सर्वं समाप्नोषि (as in text). D8. 8 सर्वं; Ck. n. r. ś. u सर्वः (as in text].

41 a) Ś1. 3 यदुक्तो; D8 यथोक्तं; Cl. n. r. ś. u यदुक्तं (as in text). — b) Ś1. 4 (sup. lin.) Cā सखेति च; Ś3–6 सखे च; Ck. l. n. r. ś. u सखेति (as in text). — c) K2 Ck अजानतो; Cl. n. r. ś. u अजानता (as in text). Ś1. 3–5 K0. 6 B4 D8 Cśp. up तवेमं; Cn. r. ś. u तवेदं (as in text). — d) K1 प्रणवेन (sic). D8 T2 Cn चापि; Cr. ś. u वापि (as in text).

42 a) D1. 6 S (except M3. 5) यच्चापहा°; Cr. n. ś. u यच्चावहा° (as in text). M4 [s]पि; Cl. n. r. ś. u ऽसि (as in text). K1 यश्चावहासार्थेनमस्कृतोसि. — c) Ś4 (sup. lin.). 6 Cā सत्समक्षं; Ck मत्समक्षं; Cn. r. ś. u तत्समक्षं (as in text). — d) D8 कामये (sic). Ś1 ईशमीड्यं (cf. 44b); D2 M3. 4 अप्रमेय; Cn अप्रमेयः; Cr. ś. u अप्रमेयम् (as in text).

43 a) K1 पितास्य; G3 पिता हि; Cl. n. r. ś. u पितासि (as in text). — b) M2 त्वमथ; Cr. ś. u त्वमस्य (as in text). Ś3. 4 K0. 3 Ck विश्वस्य; Cr. ś. u पूज्यश्च (as in text). — c) Ś6 [अ]धिकः (submetric); B4 D2 [अ]प्यधिकः; M4 [अ]भ्यधिकं; Ck. r. ś. u [अ]भ्यधिकः (as in text). Ś1. 6 कुतो नु; Ck. r. ś. u कुतोऽन्यो (as in text). — d) Ś1. 3. 4 (sup. lin.). 5. 6 K0. 2. 3. 5. 6 B2 Da1 Dn D1–3. 5 T G3. 4 °प्रभावः; Ś4 (orig.) °स्वभावः; Cr. ś. u °प्रभाव (as in text).

44 a) G3 कामं; Cn. r. ś. n कायं (as in text). — b) Ś1 T1 G4 अप्रमेयं; Ś3 ईशमीड्यं; Da1 ईड्यमीशं (by transp.); Cn. r. ś. u ईशमीड्यम् (as in text). Cl cites ईशं. — d) Ś1. 3–6 K6 प्रियस्यार्हसि; D8 (m as in text) प्रियाया इव; Cl. r. ś. u प्रियायार्हसि (as in text). Ś8 सोढुमर्हन्; Cl. r. ś. u देव सोढुम् (as in text). Cl cites सोढुं. — After 44, Ś1. 3–6 K6 D8 Cā. k ins. :

106* दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि
पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषयः स्मरन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको
धाता विधाता च विभुर्भवश्च ।
तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं
किं वाशक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै
विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ।
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते
कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः ।

[(L. 2) Ś8 पूर्वे ऋषयः; K6 पूर्वा ऋषयः; Ck पूर्वेऽप्यृषयः (as above), D8 वदंति; Ck स्मरन्ति (as above). — (L. 4) Cā. k cite धाता and विधाता. — (L. 5) Ś4 न (for नु). — (L. 6) Ś6 पुरतः; Ck परतः (as above). — (L. 8) D8 ततो जगत्कृत्स्नमिदं त्वमेव. — (L. 12) Ś4 तेजसां (for तेजसो). Ś1 नत्स्ने (sic); Ś6 ऋद्धेः (for नर्द्धेः).]

On the other hand, Ñ1 ins. after 44 :

107* इमानि कर्माणि तवाद्भुतानि
कृतानि पूर्वे मुनयो वदन्ति ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसश्चापि बलस्य विष्णो ।

[Cf. lines 1, 2, 11, 12 of 106*.]

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८
मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५०

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । C. 6. 1299 B. 6. 35. 53 K. 6. 35. 5

---

45 c) B1 दिव्यरूपं; Cup देवरूपं; Cl. n. r. ś. u देव रूपं (as in text). — d) = 25d.

46 With 46a, cf. 17a. — b) Ś1. 6 T2 G3. 8 M3–5 त्वा; Cl. r. ś. u त्वां (as in text). — c) K6 भुजद्वयेन; Cl. n. r. ś. u चतुर्भुजेन (as in text). — d) K0 विश्वमूर्तेः (sic).

48 a) Ś1. 3. 4 (sup. lin.). 5. 6 Ck °ज्ञाधिगमैर्; Cn. ś. u °ज्ञाध्ययनैर् (as in text). — c) Ś1. 3. 4 (also as in text). 5 K0. 6 B3 Ck. l एवंरूपं: Cn. r. ś. u °रूपः (as in text). Ś1 शक्यते मां; Ś3. 4 (marg.). 5 K0. 3 Ñ1 B3 D6. 8 T2 G1 M3. 4 शक्यमहं; B1 द्रष्टुमहं; B3 शक्योहं; B4 शक्यस्त्वहं; D2 शक्यतेहं; Cā. l. n. r. ś. u शक्य अहं (as in text). Ś1. 6 त्रिलोके; M4 न लोके; Cl. n. r. ś नृलोके (as in text). — d) K1 D6 G3 Ck दृष्टं; B1 शक्यं; Cl. n. r. ś. u द्रष्टुं (as in text).

49 a) K1 न च; Cn. r. ś. u मा च (as in text). Ś1. 3. 4 (marg.; orig. deleted). 5. 6 विमूढता भूद्; Cn. r. ś. u विमूढभावो (as in text). — b) Ś3. 4 (marg.; orig. deleted). 5. 6 Ck घोरमुग्रं; Cn. r. ś. u °मीदृङ् (as in text). — c) G3 व्यपेतभीतः; Cn. ś. u व्यपेतभीः (as in text).

50 d) M4 कास्य°; Cl. n. r. ś. u सौम्य° (as in text).

51 a) Da1 दृष्ट्वैव; Cr. ś. u दृष्ट्वेदं (as in text). — b) D8 G3 सौम्य; Cl. r. ś. u सौम्यं (as in text). — d) Ś5 Da1 (by corr.) D8 G3 गताः (sic).

52 a) Ś1 (before corr.) G3 सुदर्शनम्; Ś1 (after corr. !) दुर्दशनम्; Ck. l. r. ś. u सुदुर्दर्शम् (as in text). — d) G3 नित्यं वंदनकांक्षिणः; M8 नित्यदर्शन°; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

53 Ś6 om. 53. — b) D8 दानैर् (submetric !);

C. 6. 1299 B. 6. 35. 53 K. 6. 35. 53 शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥]

३४ [१२]

अर्जुन उवाच ।
एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

Cr. ś. u दानेन (as in text). — c) K1.3 दृष्टं (sic). — d) K1 ये यथा; B4 मां तथा; Ck. r. ś. u मां यथा (as in text). Cl cites मां.

54 a) Ñ1 शक्यम्; Ck. l. n. r. ś शक्य[:] (as in text). — b) Ś1. 3–5 K6 ह्यहम्; D1. 3 त्वहम्; Ck l. n. r. ś अहम् (as in text).

Colophon om. in Ś4–6 K3. — *Sub-parvan :* Ś1 K0. 5 Ñ1 B1–3 Da1 Dn D1. 2. 4. 8 T G2–4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K2. 5 D3 श्रीभगवद्गीतासु (K5 °यां); G1 गीतायां. K0. 5 Ñ1 Da1 Dn D4–6 T2 cont. : ब्रह्म(T2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे (D5 om. श्रीकृष्णा°); K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* Ś1 K0. 2. 5. 6 B2–4 Dn D2. 3. 6–8 Cś विश्वरूपदर्शनं (some MSS. °नः); Ñ1 D4 T G1. 4 विश्वरूपदर्शनयोगः; Da1 विभूतियोगविश्वरूपं; D3 विश्वरूपीयः; D5 श्रीकृष्णविश्वरूपदर्शनः; G2 भगवद्विश्वरूपदर्शनयोगः; M2 विश्वरूपदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M3 34; T G2–4 33 (as in text); M4 35. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0–2. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G1–3 M1. 3. 5 Cv 11. — *Śloka no :* K1. 3. 5 Da1 Dn D1. 2. 5 G2 55.

34 [12]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 b) Ś1 Da1 भक्त्या; Ck. l. m. n. r. ś. u भक्तास् (as in text). — c) K1 चापि क्षरम् (sic). — d) G3. 8 तेषां को योगवित्तमः; Ck. n. r. ś. u as in text. Cl cites तेषां के युक्ततमाः.

2 b) = Gītā 9. 14d. — d) K0 युक्ततमो (sic). D6 ते मे युक्ताः समा मताः; Ck. n. r. ś. u as in text.
3 b) K6 Ck मामुपासते; Cl. m. n. r. ś. u पर्यु° (as in text). — c) K2 सर्वत्रागमचित्यं (sic).

4 a) = B. 14. 19. 36a : B. 15. 19. 16a : cf. 1. 110. 27a : B. 15. 37. 31a. — d) = Gītā 5. 25c (q. v.).

5 b) Ś4 (*sup. lin.* as in text). K5 सर्वत्राव्यक्तचेतसां; Ck. l. m. n. r. ś. u as in text. — d) Ś1. 3–6 Cā. k देहभृद्भिर्; Cn. r. ś. u °वद्भिर् (as in tetx).

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । C. 6. 1317 B. 6. 36. 16
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ K. 6. 36. 16

---

6 ^{a}) Ś1 transp. सर्वाणि and कर्माणि. — ^{b}) Cf. Gītā 18. 57^{b}.

7 ^{b}) T2 G3 मृत्युः संसार° (sic).

8 Ś1 reads 8^{cd} in marg. — ^{c}) Ś1, 3, 4 (marg.). 5, 6 Cā. k नि(Ś3 वि)वत्स्यसि त्वं; Cl. n. r. ś. u निवसिष्यसि (as in text). — ^{d}) D1 धनंजय; Cn. ś. u न संशयः (as in text). Ś1. 3–6 K3 D3 Cā. k योगयुक्तमास्थितः.

9 ^{a}) Ś1 (marg.). 3–6 K6 D3 Ck अथावेशयितुं चित्तं; Cl. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) T2 अशक्नोषि (sic). D2 स्थितं; Ck. l. r. ś स्थिरम् (as in text). D3 (by transp.) मयि शक्नोषि न स्थिरं. — ^{d}) M2 मामिहाप्तुं; Cā. k. l. n. r. ś. u मामिच्छाप्तुं (as in text).

10 ^{a}) Ś1. 3. 5 Ck सन्; Ś6 Cā त्वं; M5 हि; Cl. r. ś. u ऽसि (as in text). — ^{d}) Ś1 मुक्तिम्; Cā. k. n. r. ś. u सिद्धिम् (as in text).

11 ^{b}) Ñ1 T2 M3. 5 ऽद्योगम्; Cā. k. l. n. r. ś. u मद्योगम् (as in text). Ś1. 3. 4. 6 K3 Da1 D3 Cā. k आस्थितः; Cl. r. ś. u आश्रितः (as in text). — ^{c}) = Gītā 18. 2^{c}. — ^{d}) Ś1 K0 यतात्मवाक्; D1 जितात्मवान्; Ck. n. r. ś यतात्मवान् (as in text).

12 ^{a}) G3 श्रेयोभि-; Cg. k. m. n. r. ś. u. y श्रेयो हि (as in text). — ^{d}) Ś3–6 Cā. k अनंतरा; D8 निरंतरा; Ckp. l. m. n. r. ś. u अनन्तरम् (as in text).

13 ^{a}) T2 अचेष्टा (sic). — ^{b}) K0 D3 वरुण (sic). D2 आत्मवान्; Ck. r. ś एव च (as in text). — ^{c}) = Gītā 2. 71^{c} (q. v.). — ^{d}) Cf. B. 12. 297. 36^{c}. D6 क्षमः (sic).

14 ^{b}) D3 जितात्मा; Ck. l. n. r. ś. u यतात्मा (as in text). — ^{c}) = Gītā 8. 7^{c}. — ^{d}) = 16^{d}. K2. 6 B Da1 Dn D1. 3 मे भक्तः; Ck. l. n. r. ś. u मद्भक्तः (as in text). D3 यो भक्तः स च मे प्रियः.

15 With 15^{ab}, cf. B. 14. 46, 41^{ab}. — ^{a}) Cf. 3. 29 22^{a}: B. 12. 262. 24^{a}, 30^{a}, 31^{a}. — ^{b}) Ś5 लोकादुद्विजते; Cl. n. r. ś. u लोकान्नोद्विजते (as in text). Ś5 न यः; Dn1 D2. 3 तु यः; D6 हि सः; Cl. n. r. ś. u च यः (as in text). — ^{c}) Ś1. 4 (m as in text) हर्षामर्षभयक्रोधैर्; Ś6 हर्षामर्शभयोद्वेगैर्; K6 हर्षमन्युभयक्रोधैर्; Ñ1 मर्षामर्षभयोद्वेगैर्; D6 हर्षाद्धर्षम°; Cl. n. r. ś. u as in text. — ^{d}) Ś6 स हि; Cl. n. r. ś. u स च (as in text).

16 D6 om. (hapl.) 16. — ^{b}) M3 दृढव्यथः; Cup न च क्षमी; Cl. n. r. ś. u. v गतव्यथः (as in text). — ^{c}) = Gītā 14. 25^{c}: B. 12. 329. 14^{a}. Ś1, 3–6 K0. 6 फल°; Cl. m. n. r. ś. u. v परि° (as in text). — ^{d}) = 14^{d}. Dn1 D7 यो मे भक्तः स; D3 M8 भक्तिमान्यः स; D5 मद्भक्तः स च; Ck. l. m. n. r. ś. u यो मद्भक्तः स (as in text).

C. 6. 1318 B. 6. 36. 17 K. 6. 36. 17 यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥]

३५ [१३]

श्रीभगवानुवाच ।
इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

---

17 $M_{2,3}$ om. (hapl.) 17. — ^{b}) = Gītā 18. 54^b. — ^{c}) $Ś_{1,3-6}$ K_6 -फल° ; Cl. n. r. ś. u -परि° (as in text). — ^{d}) Cf. 19^d. D_6 यो मद्गतः ; Cl. n. r. ś. u भक्तिमान्यः (as in text).

18 ^{a}) = B. 13. 18. 31^c. K_1 D_6 G_3 सम- (sic). K_1 Dn_1 (before corr.) G_3 मित्रौ (sic). — ^{b}) — Gītā 6. 7^d. $K_{1-3,6}$ $Ñ_1$ B D (Da_2 om.) T_2 Cl. r. ś. u मानाप° (for मानाव°). — ^{c}) = Gītā 6. 7^c.

19 ^{a}) Cf. 3. 247. 42^a : B. 12. 222. 5^a. G_3 निंदा-तुल्य° ; Cl. n. ś. u तुल्यनिन्दा° (as in text). — ^{d}) Cf. 17^d. D_7 भक्तिमान्यः स मे प्रियः ; Cn. r. ś. u as in text.

20 ^{a}) $Ś_{1,3-5}$ K_6 B Da_1 Dn_1 $D_{1-3,5-6}$ Ck. l. n. धर्मा° ; Cā. m. r. ś. धर्म्या° (as in text). — ^{d}) T_2 मत्प्रियाः ; Ck. l. n. r. ś. u मे प्रियाः (as in text).

Colophon om. in $Ś_{4-5}$. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ $K_{0,2,5}$ $Ñ_1$ B D (except D_3 ; Da_2 om.) T G_{2-4} $M_{2,4}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ; $K_{2,6}$ श्रीभगवद्गीतासु (K_6 °यां) ; G_1 गीतायां. $K_{0,3}$ $Ñ_1$ Da_1 Dn $D_{5,8}$ cont. : ब्रह्म-विद्यायां (D_5 om.) योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; K_6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; T_2 G_3 परमब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्री-योगशास्त्रनिर्णये (T_2 om. परम° श्रीयोग°) श्रीकृष्णार्जुन-संवादे. — *Adhy. name :* $Ś_1$ भक्तिसंन्यासयोगः ; $K_{0-2,5}$ $Ñ_1$ $B_{2,4}$ Da_1 Dn $D_{2,4}$ T $G_{1,2,4}$ Cś. v भक्तियोग (to it B_2 adds ज्ञानविज्ञानदर्शनः) ; K_6 योगविषम-विवरणपूर्वकं कर्मफलत्यागरूपधर्मामृतोपदेशः (?) ; D_1 भक्ति संज्ञायोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) D_5 M_2 35 ; T G 34 (as in text) ; M_4 36. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : $Ś_1$ $K_{0-3,5,6}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1-4,6-8}$ G_2, $M_{1,3,5}$ Cv 12. — *Śloka no. :* $K_{1,3,5}$ Da_1 Dn $D_{2,5}$ G_2 20.

35 [13]

☞ K_4 Da_2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

Before 6. 35. 1, $Ś_{1,3}$ $K_{0-3,5,6}$ $Ñ_1$ $B_{1,3,4}$ Da Dn_1 $D_{1-4,6}$ T G M_2 Cg. v ins. (cf. 109*) :

108* अर्जुन उवाच ।
प्रकृतिं पुरुषं चैवं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ।

[(L. 1) Prior half = Gītā 13. 19^a. K_2 B_4 D क्षेत्रज्ञ (for क्षेत्रज्ञम्). B_1 (by transp.) क्षेत्रज्ञं क्षेत्रमेव च. — (L. 2) K_2 om. the line from मिच्छामि up to वेत्ति in 6. 35. 1^c. T_2 ज्ञानाज् (for ज्ञानं). K erroneously) भारत (for केशव).]

1 K_2 om. up to वेत्ति in 1^c (cf. v. l. 108*). — After the ref., K_6 ins. (cf. 108*) :

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६
अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १०
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२
सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । C. 6. 1335 B. 6. 37. 13 K. 6. 37. 14

109* प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतत्ते कथयिष्यामि ज्ञानं ज्ञेयं च भारत ।

— ^{b}) D$_{6}$ क्षेत्र ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u क्षेत्रम् (as in text). D$_{5}$ om. 1^{cd}. — ^{c}) Ś1. 3. 4 (*sup. lin.*). 5. Cā. g. k. v वेद ; Cl. n. r. ś. u वेत्ति (as in text). — ^{d}) Ś1. 4–6 K$_{0. 3. 5}$ D$_{1. 2}$ M$_{2}$ Cā क्षेत्रज्ञम् ; Ck. l. n. r. ś. u क्षेत्रज्ञ (as in text). K$_{2}$ तद्विधाः (sic).

2 ^{a}) Ś1. 6 क्षेत्रज्ञमपि ; Ñ$_{1}$ क्षेत्रज्ञ इति ; Da$_{1}$ क्षेत्रज्ञं वापि ; Cl. n. r. ś. u क्षेत्रज्ञं चापि (as in text). — ^{c}) T$_{2}$ (by transp.) क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्ज्ञानं.

3 ^{a}) B$_{1}$ D$_{2}$ यत्क्षेत्रं ; Ck. l. n. r. ś. u तत्क्षेत्रं (as in text). K$_{1. 2}$ यश्च ; Cā. k. l. n. r. ś. u यच्च (as in text). — ^{c}) Ś1. 3–5 Cā. k °स्वभावश्च ; Cl. n. r. ś. u °प्रभावश्च (as in text). — ^{d}) = 5. 66. 3^{d}.

4 ^{a}) Ś$_{1}$ बहुभिर् ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u बहुधा (as in text). — ^{d}) Ś1. 3–6 K$_{0. 6}$ Ck विनिश्चितं ; Cl. n. r. ś. u विनिश्चितैः (as in text).

5 ^{c}) = B. 14. 35. 47^{c}. — ^{d}) G$_{3}$ सेंद्रिय° ; Ck. l. n. r. ś. u चेन्द्रिय° (as in text).

6 ^{a}) K$_{1}$ M$_{3. 5}$ -द्वेषाः ; K$_{3}$ -द्वेषं ; Ck. l. n. r. ś. u द्वेषः (as in text). D$_{5}$ सुखं चैव ; Ck. l. n. r. ś. u सुखं दुःखं (as in text). — ^{b}) Cr [आ]धृतिः.

7 ^{a}) D$_{6}$ अदानित्वम् ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u अमानित्वम् (as in text). Ś$_{1}$ K$_{0}$ अदंभित्वम् ; some MSS. अडंभित्वम् ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u अदम्भित्वम् (as in text). — ^{b}) Cf. B. 12. 270. 39^{b}. — ^{d}) K$_{0}$ मौनम् ; Cā. k. n. r. ś. u स्थैर्यम् (as in text).

8 ^{b}) K$_{0}$ T$_{2}$ M$_{3. 5}$ अनहंकारम् ; Cā. k. l. n. r. ś. u °कार (as in text). — ^{c}) = B. 12. 9. 33^{a}, 37^{c} : B. 13. 149. 131^{c} : cf. Gitā 14. 20^{c}.

9 ^{a}) D$_{6}$ असक्तिर् ; T$_{2}$ आसक्तिर् ; G$_{3}$ अनक्तिर् ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u असक्तिर् (as in text). — Ś$_{1}$ om. (hapl.) 9^{d}–11^{a}.

10 Ś$_{1}$ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{b}) = B. 13. 17. 166^{d}.

11 Ś$_{1}$ om. 11^{a} (cf. v. l. 9). — ^{a}) Ś3–5 K$_{5}$ Ck. r °ज्ञाननिष्ठत्वं ; M$_{4}$ °ध्याननित्यत्वं ; Cā. l. n. ś. u °ज्ञाननित्यत्वं (as in text). — ^{b}) Cr °चिंतनं ; Cā. k. l. m. n. ś. u °दर्शनम् (as in text). — ^{d}) Ś$_{6}$ G$_{2}$ Cā यत्ततो ; Cn यदितो ; Ck. l. r. ś यदतो (as in text).

12 ^{b}) Cf. B. 13. 16. 28^{d}. — ^{c}) Cl. r. śp. up अनादि मत्परं ; Cā. g. k. m. n. r. ś. u. v अनादिमत्परं (as in text). — ^{d}) Ś$_{5}$ (by transp.) न सन्नासत्तदुच्यते ; Cā. k. l. n. r. ś. u v as in text.

13 = B. 12. 239. 29 ; 302. 17 ; cf. 284. 75^{c}–76^{b} ; 312. 14 : B. 13. 14. 418^{c}–419^{b} : B. 14. 19. 49 ; 40. 4 : Śvetāśvataropaniṣad 3. 16. — ^{a}) Ś1. 4. 6 K1–3. 6 D$_{6. 8}$ Cb °पादांतं ; Da$_{1}$ °पादं च ; Ck.

C. 6. 1335 B. 6. 37. 13 K. 6. 37. 14 सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८
प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

---

r. ś. u °पादं तत् (as in text). Cn cites पाणिपादं. — ^{b}) Cf. B. 12. 61. 17^{d}. Ñ1 °मुखः ; Cl. n. r. ś. u °मुखम् (as in text).

14 14^{ab} = Śvetāśvataropaniṣad 3. 17^{ab}. — ^{c}) Ś1 सर्वतश्चैव ; Da1 सर्वभृत्त्वेव ; M8 °हृच्चैव ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °भृच्चैव (as in text).

15 ^{a}) K2 हविर् ; Ck. l. n. r. ś. u बहिर् (as in text). — ^{d}) Ś4. 5 (both *sup. lin.*) D5. 6 T2 च यत् ; Ck. l. n. r. ś. u च तत् (as in text).

16 ^{a}) Ś1. 3–5 Ck विभक्तेषु ; Cu तु भूतेषु ; Cl. n. r. ś. u. v च भूतेषु (as in text). — ^{b}) Ś5 Da1 संस्थितं ; Ck. l. n. r. ś. u च स्थितम् (as in text). — ^{c}) T1 (after corr.) भूतभृच्च च ; Ck. l. n. r. ś. u °भर्तृ च (as in text). Ko विज्ञेयं ; Ñ1 तं ज्ञेयं ; Cr. ś. u तज्ज्ञेयं (as in text).

17 T2 om. (hapl.) 17^{c}–20^{d}. — ^{a}) D8 तथोनिस् ; Cā. k. l. n. r. ś. u तज्ज्योतिस् (as in text). — ^{b}) K1 तमसा (sic). — ^{c}) Ś1. 3–6 Ko Ck ज्ञानज्ञेयं ; Cl. n. r. ś. u ज्ञानं ज्ञेयं (as in text). ❀ Cā : ज्ञानेनोक्तेनादम्भादिना ज्ञेयं साक्षात्करणीयम् । ❀ — ^{d}) Ś1. 6 K8 Cā. k सर्वस्य हृदि (by transp.) ; T1 G4 हृदि सर्वत्र ; Cl. n. r. ś. u हृदि सर्वस्य (as in text). Ś1 मध्यगं ; Ś4 Ko. 6 वेष्टितं ; K5. 8 Ñ1 D (Da2 om. ; D4 m as in text) Cl. n. up धिष्ठितं ; Cā. k. r. ś. u विष्ठितम् (as in text).

18 T2 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś8 Cg एतत् ; Ck. l. n. r. ś. u इति (as in text).

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 17). ^{a}) = B. 13. 14. 6^{a}. — ^{b}) D6. 7 ह्युभा° ; Cl. n. r. ś. u उभा° (as in text). — ^{c}) Ś1 Cg विकाराश्च ; Cl. m. n. r. ś. u. v °रांश्च (as in taxt).

20 T2 om. 20 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Cā. np. ś. u कार्यकरण° ; Cg. k. l. m. n. r. śp. up °कारण° (as in text). — Ś1 om. 20^{cd}.

21 ^{a}) Ś6 Ko [ऽ]पि ; Cn. ś. u हि (as in text) T1 G4 पुरुषः सुखदुःखो हि. — ^{c}) Ś1 Ko गुणसंगस्य ; Ck. l. n. r. ś. u. v °सङ्गोऽस्य (as in text).

22 ^{a}) K6 उपदेष्टा ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °द्रष्टा (as in text). — ^{b}) Ś1 K6 T2 कर्ता ; K1 G1 भक्ता ; Cā. k. l. n. r. ś. u भर्ता (as in text). — ^{d}) D परं ; Cā. l. n. r. ś. u परः (as in text).

23 ^{a}) D2 T2 G1–4 M1 Cr एनं ; Cā. g. k. n. ś. u एवं (as in text). — ^{c}) = Gītā 6. 31^{c}. Ś8 यथा ; Cā. g. k. n. r. ś. u सर्वथा (as in text). Cup [आ]वर्त°. — ^{d}) Ko Ñ1 B1. 2 Da1 T2 G3 M8 [ऽ]पि ; G3 हि ; Cā. k. n. r. ś. u ऽभि- (as in text). D5 पुनर्नाभिजायते.

24 ^{a}) D1 ज्ञानेन ; Cā. k. l. n. r. ś. u ध्यानेन (as in text). — ^{c}) Ko Dn अन्येन (D1 °न्ये तु) सांख्ययोगेन ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u as in text.

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५
यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७
समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८
प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ C. 6. 1355 B. 6. 37. 34 K. 6. 37. 35

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥]

---

25 ^{a}) Ś1.5 चैवम्; D3 स्विदम्; Cā. l. n. ś. u त्वेवम् (as in text). Cr cites तु. Ck cites एवम्. T2 अजायंत (sic). — ^{c}) Ś6 Cā [ए]वं; Ck. l. n. r. ś. u [ए]व (as in text).

26 ^{a}) Ś5 Cg संभवति; D8 संभवते; Cl. r. ś. u संजायते (as in text). Ś1.3.4 (marg.).6 Ck यावत्किंचित्संभवति. — ^{d}) = 2. 45. 4^{d}.

27 ^{a}) = B. 14. 1. 17^{a}. B8 समौ; Cā. k. l. n. r. ś. u समं ((as in text). — K2 om. (hapl.) 27^{c}–28^{b}. — ^{d}) = Gītā 5. 5^{d}.

28 K2 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{d}) = Gītā 6. 45^{d} (q. v.); 16. 22^{d}. K3 यांति (sic).

29 With 29^{ab}, cf. Gītā 3. 27^{ab}. — ^{a}) Ś1.3–6 K5 Cā. g हि; Cl. n. ś. u. v च (as in text). — ^{c}) T2 सदात्मानम्; G2 वदात्मानम्; Cl. n. r. ś. u. v तथात्मानम् (as in text).

30 = B. 12. 17. 23. — ^{a}) T2 G3 यथा; Ck. l. n. r. ś. u. v यदा (as in text). — ^{b}) D8 एकत्वम्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v °स्थम् (as in text). — ^{d}) = 3. 30. 41^{d}: B. 12. 7. 39^{b}; 21. 5^{d}; 26. 14^{d}, 15^{d}; 174. 52^{d}, 54^{d}; 239. 21^{d}; 251. 6^{d}; 262. 15^{d}, 16^{d}; 326. 33^{d}, 34^{d}, 36^{d}, 38^{d}; etc. D8 सदा; Cā. k. l. n. r. ś. u तदा (as in text).

31 Da1 om. 31–32; D7 om. (? halp.) 31. — ^{a}) M2 अनंतत्वात्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v अनादि° (as in text). K6 निर्मलत्वात्; Ck. l. m. n. r. ś. u निर्गुण° (as in text). — ^{b}) G3 M2 परमात्मानम्; Cl. n. r. ś. u परमात्मायम् (as in text).

32 Da1 om. 32 (cf. v. l. 31). D2 om. 32^{cd}. — ^{c}) D3 M1.5 देही; Cā. k. l. r. ś. u देहे (as in text).

33 Ś1 transp. 33 and 34. — ^{a}) M4 एकं; Ck. n. r. ś. u एकः (as in text).

34 For sequence in Ś1, cf. v. l. 33.

Colophon om. in Ś4–6. — *Sub-parvan* : Ś1 K0.2.3.5 Ñ1 B Da1 Dn D1.4–6.8 T G2.3 M2.4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K6 D2.3.7 श्रीभगवद्गीतासु (K6 °यां); G1 गीतायां. K0.5 Ñ1 Dn2 D2.6 T2 cont.: ब्रह्म(T2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name* : Ś1 K2 B4 G2.4 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः; K0 क्षेत्रनिर्देशः; K3 क्षेत्रक्षेत्रज्ञदर्शनः; K5 Ñ1 T2 प्रकृतिपुरुषविवेकयोगः; K6 प्रकृतिपुरुषक्षेत्रक्षेत्रज्ञादिवर्णनं (?); B2 क्षेत्रप्रकृतियोगः;

३६ [१४]

. 6. 1356 श्रीभगवानुवाच ।
. 6. 38. 1 परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
. 6. 38. 1 यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

Da_1 D_5 क्षेत्रनिर्देशयोगः Dn $D_{6.8}$ क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशः; D_8 क्षेत्राभिदर्शनः; T_1 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः; G_1 Cś. v क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 M_2 36; T G 35 (as in text); M_4 37. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : $Ś_1$ $K_{0-3.5.6}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1-4,6-8}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.5}$ Cv 13 — *Śloka no.* : $K_{1.5}$ $D_{1.2.5}$ 34; K_6 Dn D_6 G_2 35; Da_1 32.

36 [14]

☞ K_4 Da_2 om. this adhy. (cf. nots at the beginning of adhy. 23).

1 $M_{3.5}$ om. the ref. — [d]) $Ś_6$ उपागताः; $Ñ_1$ उदागताः; D_3 अतो गताः; Ck. l. m. n. r. ś. u इतो गताः (as in text).

2 [a]) K_3 D_7 G_3 अपाश्रित्य; Cn. r. ś. u उपाश्रित्य (as in text). Ck cites आश्रित्य. — [b]) G_3 आस्थिताः; Ck. l. n. r. ś. u आगताः (as in text). — [c]) D_2 स्वर्गे; Ck. l. n. r. ś. u सर्गे (as in text). $Ś_4$ $G_{2.5}$ नोपि; $Ś_6$ न प्र-; Cl. r. ś. u नोप- (as in text). Cn cites न जायंते. — [d]) D_6 च; Ck. l. n. r. ś. u न (as in text). $Ś_5$ व्ययंति च; $Ś_6$ व्यथंति ते; K_1 विशंति च; B_1 कथंति च; Cg. l. n. r. ś. u व्यथन्ति च (as in text).

3 [b]) $Ś_{1.3}$ $Ñ_1$ Ck ददामि; Cl. m. n. r. ś. u दधामि (as in text).

4 [c]) $Ñ_1$ (by transp.) तासां योनिर्महद्ब्रह्म; Ck. l. n. r. ś. u. v as in text.

5 [a]) = B. 12. 16. 13[a] : (var.) B. 14. 12. 4[c]. — [b]) = B. 12. 269. 55[f].

6 [a]) M_4 निर्ममत्वात्; Ck. l. n. r. ś. u निर्मलत्वात् (as in text). — [c]) K_1 सुखसंगेन; T_2 सुखदुःखेन; G_3 $M_{3.5}$ सुखसंगे नि-; Ck. l. n. r. ś. u. v सुखसङ्गेन (as in text). K_2 ज्ञानसंवेन; K_6 °संखेन; Ck. l. n. r. ś. u. v °सङ्गेन (as in text).

7 [b]) M_1 °द्भवा (sic). — [d]) $Ś_1$ $Ñ_1$ $D_{1-3.7.8}$ G_3 देहिनां; Cn. r. ś. u देहिनम् (as in text).

8 [a]) M_2 ततस् (sic.). — [b]) $Ś_5$ D_2 मोहिनं; Ck. n. r. ś. u मोहनं (as in text).

9 D_2 om. (hapl.) 9[ab]. — [b]) Dn_1 D_8 T_2 कर्माणि (sic). — [c]) $Ś_5$ तु तमं; $Ñ_1$ तु मतः (by metathesis); Da_1 मनुजं; Ck. r. ś. u तु तमः (as in text).

10 [a]) M_3 (*sup. lin.* as in text) चापि भूयः; Cg. k. l. n. r. ś. u. v चाभिभूय (as in text). — [b]) $Ś_{3-6}$ K_6 Cg. k सत्त्वं भारत वर्धते; Cl. n. ś. u as in text. Cr cites सत्त्वं वर्तते. — [c]) Cf. B. 14. 39. 1[c]. Da_1 दमश्च; Cg. n. r. ś. u. v तमश्च (as in text). — [d]) Cf. B. 14. 39. 12[c].

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६
सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९
गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् । C. 6. 1375 B. 6. 38. 20 K. 6. 38. 20

11 ^{b}) Ś$_3$ D$_2$ Cv प्रकाशम्; Cr प्रकाशे; Cā. k. l. n. ś. u प्रकाश (as in text). —^{c}) K$_5$ Ñ$_1$ D$_{1.5.7.8}$ विंद्याद्; M$_3$ विद्या; Ck. l. n. r. ś. u. विद्याद् (as in text). —^{d}) Ś$_1$ D$_1$ सत्त्वमात्मनः; G$_2$ सत्यमित्युत; Cl. n. r. ś. u सत्त्वमित्युत (as in text).

12 ^{a}) K$_3$ D$_2$ M$_{1.4}$ लोभ-; Cā. k. l. n. r. ś. u लोभः (as in text). —^{b}) Ś$_1$ कर्मणो मनसः स्पृहा; Ś$_{3.4}$ (marg.)$_{.5}$ Ck कर्मणामशमश्च तृट्; Cn. r. ś. u as in text. Cl. cites कर्मणाम्. —^{d}) D$_6$ T$_2$ प्रवृद्धे; Cn. r. ś. u विवृद्धे (as in text). Ś$_4$ (*sup. lin.* as in text) K$_6$ कुरुनंदनः; Cn. ś. u भरतर्षभ (as in text).

13 K$_2$ reads 13 twice. Ś$_4$ D$_7$ read 13 on marg. —^{a}) K$_1$ अंप्रकाशोप्रविश्च (sic); Da$_1$ अप्रकाशं प्रवृत्तिश्च; D$_8$ अप्रकाशाप्रवृ°; Cā. k. n. r. ś. u as in text. —^{b}) K$_8$ मोहम् (sic). —^{c}) G$_2$ (also as in text) जायंति; Ck. r. ś. u जायन्ते (as in text). —^{d}) D$_{1.8}$ प्रवृद्धे; Ck. r. ś. u विवृद्धे (as in text). K$_2$ (first time) G$_3$ भरतर्षभ; Cś. u कुरुनन्दन (as in text).

14 ^{a}) Ś$_{3.4}$ (*sup. lin.*)$_{.5.6}$ Cg. k. u विवृद्धे; D$_2$ प्रवृत्ते; Cl. r. ś. प्रवृद्धे (as in text). —^{b}) Ñ$_1$ Da$_1$ Dn$_1$ (before corr.) D$_6$ यांति; Ck. l. r. ś. u याति (as in text). —^{c}) Ś$_{4.5}$ Ko Dn$_1$ D$_6$ तदोत्तमविदाल्लोकान्; Da$_1$ तत्रोत्तमविदां लोकान्; G$_3$ ततोत्तमविदां लोकान्; Cā. k. l. n. r. ś. u. v as in text. —^{d}) Da$_1$ नमलान्; D$_1$ निर्मलान्; M$_{1.3}$ अचलान्; Ck. n. r. ś. u अमलान् (as in text).

15 ^{b}) Ś$_8$ जायते कर्मसंगिषु (by transp.); D$_6$ G$_2$ कर्मसंगीषु जायते; T$_2$ Cā कर्मसंगेषु जा°; M$_{3.5}$ कर्मसंधिषु जा°; Ck. l. n. r. ś. u as in text. —^{c}) Ś$_4$ (m as in text) तदा तमसि लीने तु; K$_6$ तथा तमसि लीनास्तु; G$_3$ तथा प्रलीने तमसि; Ck. r. ś. u as in text. —^{d}) G$_2$ मूढा; Cā. k. l. n. r. ś. u मूढ- (as in text).

16 D$_5$ om. 16. —^{a}) K$_1$ Da$_1$ कर्मणा; Cā. k. l. r. ś. u कर्मणः (as in text). —^{b}) Ś$_1$ transp. सात्त्विकं and निर्मलं. —^{c}) T$_2$ परं; Cā. k. l. m. n. r. ś. u फलं (as in text).

17 ^{b}) Ś$_4$ (m as in text) मोह; Cl. r. ś. u लोभ (as in text). —^{cd}) Ś$_1$ जायेतां तमसो; Ś$_{3-6}$ K$_6$ Ñ$_1$ जायेते तमसो; Ko$_{.1}$ Da$_1$ तमसौ जायेते; G$_1$ तपसो जायेते; Cr. ś. u तमसो भवतो (as in text). Cl cites तमसः. — After 17, Ś$_1$ reads 20 for the first time, *repeating* it in its proper place.

18 = (var.) B. 14. 39. 10. —^{a}) K$_6$ सत्त्वेन; Cr. ś. u सत्त्वस्था (as in text). —^{c}) Ś$_3$ Ko$_{.1.3.5.6}$ Da$_1$ D$_{1-3.5.6.8}$ T$_2$ G$_{2.3}$ Cl °वृत्तिस्था; Cn. r. ś. u °वृत्तस्था (as in text).

19 Ś$_6$ transp. 19 and 20. —^{b}) K$_2$ द्रष्ट्वा; Cā. l. n. r. ś. u. v द्रष्टा (as in text). Ko न पश्यति (sic). —^{d}) M$_3$ सोपि; Cā. l. n. r. ś सोऽधि- (as in text).

20 Ś$_1$ reads (for the first time) 20 after 17. Ś$_6$ transp. 19 and 20. —^{b}) Ś$_6$ Ko$_{.1}$ देहे; Cg. k. r. ś. u देही (as in text). —^{c}) = B. 12. 215. 2^a: (var.) 3. 200. 33^a: cf. Gītā 13. 8^c. —^{d}) Ś$_5$ G$_2$ °कोमृत्युम्; Cl. n. r. ś. u °कोऽमृतम् (as in text).

C. 6. 1375 B. 6. 38. 20 K. 6. 38. 20 जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४
मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥]

---

21 ^{a}) T_2 त्रिगुणानेतान्; Ck. l. n. r. ś. u श्रीन्गुणोन-तार्म् (as in text).

22 After the ref., Ko reads 6. 37. 1–2, *repeating* them in their proper place. — ^{b}) T_2 मोह; Ck. l. n. r. ś. u मोहम् (as in text). — ^{c}) Dn_1 संनिवृत्तानि; Ck. l. n. r. ś. u. v संप्र° (as in text). — ^{d}) $Ś_6$ transp. न and निवृत्तानि.

23 ^{a}) Cf. Gītā 9. 9^{c}. — ^{c}) $Ñ_1$ $D_{2.4.7}$ $M_{1.3.5}$ Cu इत्येवं; Cā. k. l. n. r. ś इत्येव (as in text). — ^{d}) $Ś_{3-6}$ K_6 Cā. g यो ह्यतिष्ठति; G_2 नोनुतिष्ठति; Cśp. up योनुतिष्ठति; Ck. l. n. ś. r. u योऽवतिष्ठति (as in text).

24 = (var.) B. 12. 236. 38. — ^{a}) Cf. B. 12. 297. 36^{c}. $Ś_{3.4}$ (*sup. lin.*). $_{5.6}$ K_6 Ck समदुःखसुखः ($Ś_3$ K_6 °ख-) स्वस्थः; K_3 Da_1 D_3 G_2 समदुःख(Da_1 °खः)सुखस्वस्थः; Cl. m. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) = Gītā 6, 8^{d} : 3. 247. 42^{b} : Cf. B. 12. 192. 3 (line 4); 262. 12^{d}; 326. 49^{d}. — ^{c}) Cf. 3. 297. 64^{a}. — ^{d}) = 1. 110. 9^{b} : B. 9. 50. 3^{b} : B. 12. 9. 14^{b}.

25 ^{a}) $K_{1-3.5}$ $Ñ_1$ B D (Da_2 om.) $M_{2.4.5}$ Cl. n. ś. u मानापमानयोस्; Cā. r मानाव° (as in text). — ^{c}) = Gītā 12. 16^{c} : B. 12. 329. 14^{a}. $Ś_{1.3-6}$ K_6 Cā. g सर्वारंभफलत्यागी; K_1 °परित्यागे: Cl. r. ś. u as in text.

26 ^{b}) $Ñ_1$ सेव्यते (sic). — ^{c}) $Ś_6$ °त्यैनान्; $D_{2.3}$ G_2 °त्येतान्; M_5 °त्यैता; Ck. l. n. r. ś. u °त्यैतान् (as in text). — ^{d}) Gītā 18. 53^{d} : B. 12. 160. 25^{d}; 215. 20^{d}; 251. 7^{d} : B. 13. 141. 31^{d}; 142. 33^{d}; 143. 57^{d} : B. 14. 35. 18^{d}; 42. 51^{d}; 47. 8^{d}. B_3 कल्प्यते; Cā. k. l. n. r. s. u. v कल्पते (as in text).

Colophon om. in $Ś_{4-6}$. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ $Ko_{.2.3.5}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1.2.4-6.8}$ T $G_{3.4}$ $M_{2.4}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K_6 $D_{3.7}$ Cv श्रीभगवद्गीतासु (K_6 °यां); G_1 गीतायां. Ko $Ñ_1$ Da_1 Dn $D_{1.5.6}$ cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K_6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T G_4 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (T_2 om. योग°) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G_2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* $Ś_1$ गुणविमर्दनः; Ko गुणत्रयनिर्देशः; K_2 B_2 D_4 T $G_{1.2}$ Cś गुणत्रयविभागयोगः; K_5 त्रिगुणविवेकः; K_6 सत्त्वरजस्तमोगुणमयजगद्वर्णनपूर्वकं गुणातीतस्थितिप्राप्तिसाधनज्ञाननिदर्शनं (?); $Ñ_3$ D_7 गुणातीतयोगः; B_4 ज्ञानविज्ञानयोगः; Dn $D_{6.8}$ प्रकृतिगुणभेदः; D_1 प्रकृतिपुरुषगुणभेदः; D_5 Cv गुणत्रयविचारः (Cv °भागः); T_1 G_4 गुणत्रयगुणातीतलक्षणविभागयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D_5 M_2 37; T G 36 (as in text); M_4 38. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ $Ko_{-3.5.6}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1-4.6-8}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.5}$ Cv 14. — *Śloka no.* : $K_{1.3.5}$ Da_1 Dn $D_{1.5.6}$ G_3 27.

३७ [१५]

श्रीभगवानुवाच ।
ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४
निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । C. 6. 139 B. 6. 39. 8 K. 6. 39. 1

37 [15]

☞ K$_4$ Da$_3$ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 M$_1$ om. the ref. K$_0$ reads st. 1–2 (for the first time) after the ref. of 6. 36. 22. With 1^{ab}, cf. Kaṭhopaniṣad 2. 3. 1^{ab}. — ^{a}) Ñ$_1$ °शाखाम् ; Cv °शाखाः ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °शाखम् (as in text). — ^{c}) Ś$_1$ तस्य ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v यस्य (as in text). — ^{d}) = B. 14. 51. 26^d : Maitryupaniṣad 6. 15 (stanza 1^d).

2 ^{a}) Cf. Muṇḍakopaniṣad 2. 2. 11^c. D$_4$ S Ck. n °श्चोर्ध्वं च ; Cā. l. m. n. r. ś. u. v °श्चोर्ध्वं (as in text). Ś$_{3.4}$ (*sup. lin.*). $_5$ K$_6$ Cu यस्य ; Cā. l. m. n. r. ś तस्य (as in text). — ^{d}) K$_2$ कर्मानुबंधेन ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v °बन्धीनि (as in text).

3 ^{a}) B$_1$ तथोपपद्यते ; D$_7$ G$_3$ M$_2$ ततोपलभ्यते ; Cā. l. m. r. ś. u तथोप° (as in text). — ^{b}) M$_4$ संप्रस्थिता ; Cā. k. l. n. ś. u संप्रतिष्ठा (as in text). — ^{c}) Ś$_1$ प्रविरूढ° ; Ś$_6$ स्वविरूढ ; D$_1$ स्वविमूढ° ; Cā. k. l. n. r. ś. u सुविरूढ° (as in text). — ^{d}) Ś$_{1, 3-5}$ K$_5$ D$_3$ Cā. k शितेन ; Cr. n. ś. u दृढेन (as in text). M$_1$ (*inf. lin.* as in text). $_{3-5}$ हित्वा ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u छित्त्वा (as in text).

4 ^{a}) Ś$_{1, 4, 6}$ K$_6$ D$_8$ Cā परं ; Ck. n. r. ś. u पदं (as in text). B$_2$ यत् ; Cā. n. r. ś. u तत् (as in text). Ś$_4$ K$_6$ पदं मा° ; Cv परमा° ; Cā. k. l. n. r. ś. u परिमा° (as in text). — ^{b}) Ś$_{1, 3-6}$ K$_6$ Cā. k यस्मिन्गतो (K$_6$ °ते) न निवर्तेत भूयः ; Cl. n. r. ś. u as in text. — K$_0$ om. 4^{cd}. — ^{cd}) Ś$_{3-5}$ D$_3$ M$_4$ Ck. r प्रपद्येद् ; Clp तं प्रपद्य ; Cā. l. m. n. ś. u प्रपद्ये (as in text). ❀ Cr : प्रपद्य इयत इति वा पाठः । ❀

5 ^{a}) Ś$_{1.5}$ Ñ$_1$ D$_{6.7}$ Ck निर्माण° ; Cl. m. n. r. ś. u निर्मान° (as in text). — ^{b}) Ś$_4$ (*sup. lin.*) D$_3$ (before corr.) G$_{1.2}$ अध्यात्मविद्या ; K$_2$ °योगा ; K$_6$ °निष्ठा ; B$_1$ °चित्ता ; Cā. k. l. n. r. ś. u °नित्या (as in text). Da$_1$ विनिवर्त° ; Cā. k. l. n. r. ś. u विनिवृत्त° (as in text).

6 ^{a}) Ś$_1$ यद् ; Cg. k. l. m. n. r. ś. u तद् (as in text). — ^{b}) D$_5$ न शशी न च पावकः ; Cn. r. ś. u as in text. — 6^{cd} = (var.) Gītā 8. 21^{cd}. — ^{c}) D$_8$ निवर्तेत ; Ck. l. n. r. ś. u निवर्तन्ते (as in text).

7 ^{c}) = B. 13. 54. 34^c.

C. 6. 1390 B. 6. 39. 8 K. 6. 39. 8 गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९
उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४
सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

---

8 b) Ś6 °त्क्रमतेश्वरः ; K0 °त्क्रमतीश्वरः ; Cg. k. l. m. r. ś. n. v °त्क्रामतीश्वरः (as in text). — c) K6 गृहीत्वा तानि ; Ck. l. m. n. r. ś. u. v °त्वैतानि (as in text). — d) D2 गंधम् ; Cg. k. l. m. n. r. ś. u. v गन्धान् (as in text).

9 a) K3 transp. श्रोत्रं and चक्षुः. D8 स्पर्शनञ्च ; Cr. ś. u °नं च (as in text). — b) K0 रसनां ; Cś. u रसनं (as in text). — c) K3 मनश्चैव ; M1 मनश्चैनं ; Cn. r. ś. u °श्चायं (as in text).

10 a) Ś1. 3. 5 K6 Cg. k तिष्ठंतमुत्क्रामंतं वा ; Ś4 (marg. ; orig. as in text being deleted). 6 Cā तिष्ठंतमुत्क्रमंतं वा ; K2 उत्क्रामंतं स्थितं चापि ; Cl. m. n. r. ś. u as in text. — b) K0. 1 च ; Cg. l. n. r. ś. u. v वा (as in text). — d) Cf. 3. 181. 31[d]. D8 G1. 2 (before corr.) M1. 3. 5 °चक्षुषा ; Cā. k. l. n. r. ś. u °चक्षुषः (as in text).

11 G3 om. (hapl.) 11[ab]. Ś1 transp. 11[ab] and 11[cd]. — a) Ś1 चैव ; D3 M3. 5 चैवं ; Ck [s]प्येनं ; Cā. n. r. ś. u चैनं (as in text). — c) K2 यततोपि कृता° ; G3 यततोप्यकृता° ; M1. 3. 5 यतंतोन्यकृता° ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u as in text. — d) D3. 6 नैवं ; Ck. l. n. r. ś. u नैनं (as in text).

12 a) B2 ज्योतिर् ; Cā. k. l. n. r. ś. u तेजो (as in text). — b) G2 भाव° ; Cn. r. ś. u भास° (as in text). — c) K1. 2 यच्चंद्र° ; Ck. n. r. ś. u यच्चन्द्र° (as in text).

13 a) K6 माम् ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v गाम् (as in text). D6 योगमाविश्य (orig. गमाविश्य च) भूतानि. — c) K0 T2 G2 चोषधीः ; D2 चौषधीः ; Cā. g. l. n. r. ś. u चौषधीः (as in text).

14 a) K5 विश्वानरो ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u वैश्वानरो (as in text). — b) Ś3-6 K6 D3 Cā आस्थितः ; Cn. r. ś. u आश्रितः (as in text). Ck cites आविष्टः. — c) M3 प्राणापानः समा° ; Cā प्राणापानसखो भूत्वा. Ck. u. r. ś. u as in text.

15 b) K1 मत्तस्स्मृतिज्ञानम् (sic) ; Da1 M1. 3. 4 मत्तः स्मृतिज्ञानम् ; G2. 3 मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानम् ; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text. D6 अमोहनं ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u अपो° (as in text). — d) Ś4 (marg.). 5 K6 D8 वेदकृदेव ; Cā. g. k. l. n. r. ś वेदविदेव (as in text).

16 b) = B. 12. 280. 20[b]. — d) K1. 2 एव च ; Cā. k. l. r. ś. u. v उच्यते (as in text).

17 b) = B. 12. 187. 23[d]. — d) Ś5. 6 Ck [अ]व्ययम् Cā. l. n. r. ś. u [अ]व्यय (as in text).

18 a) M2 तस्मात् ; Ck. l. n. r. ś. u यस्मात् (as in text). Ś4. 5 Ck अक्षरस्यापि ; Cā. g. l. d. ś. u अक्षरादपि (as in text). — c) Ś6 D8 अतोस्मिन्. Cr. ś अतोऽस्मि (as in text). Cl cites अतः.

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥]

३८ [१६]

श्रीभगवानुवाच ।
अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३
दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । C. 6. 1407 B. 6. 40. 5 K. 6. 40. 5

---

19 a) = Gītā 18. 62b.

20 a) D6 गुह्य°; Cā. g. k. l. n. r. ś. u गुह्य° (as in text). — b) Ś1.4 (m. as in text) K6 मया प्रोक्तं तवानघ; Cā. l. n. r. ś. u as in text. — d) M2 °कृत्यं च; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v °कृत्यश्च (as in text).

Colophon om. in Ś4–6. — *Sub-parvan :* Ś1 Ko.3.5 Ñ1 B Dn D3.4–6.8 T G2–4 M2.4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K3 गीतासु; K6 Da1 D3.7 श्रीभगवद्गीतायां (D3.7 °सु); G1 गीतायां; Cv भगवद्गीतासु. Ś1 K6 D4 cont.: श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; Ko.5 Ñ1 Dn D5.6 T1 G4 ब्रह्म(T1 G4 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T2 G3 परमब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां योगशास्त्रे (G2 श्रीयोगशास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* Ś1 अक्षरनिर्देशः; Ko.3.5 B2.3 Dn D1.4–6.8 T G4 Cś पुरुषोत्तमयोगः; K6 गुह्यशास्त्रविवर्णनपूर्वकं पुरुषोत्तमयोगात्मकः (?); Ñ1 पुरुषोत्तमप्रकृतियोगः; B4 बुद्धियोगः; G1 संसारविषवृक्षच्छेदकुठारयोगः; G2 संसारवृक्षच्छेदनयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 38; T G 37 (as in text); M4 39. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Ko–3.5.8 Ñ1 B Da1 Dn D1–4.6–8 G2.3 M1.3.5 Cv 15. — *Śloka. no.:* K1.3.5 Da1 Dn D5.6 G3 20.

38 [16]

K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 a) D2 सत्त्वसंसिद्धिर्; Cā. k. n. r. ś. u. v °संशुद्धिर् (as in text). — b) Dn1 G2 °स्थितः (sic.). — d) Cf. 3. 196. 38b.

2 a) = B. 12. 36. 10c; 65. 20a; 191. 15c: B. 13. 22. 19a; 162. 23a. — b) Ś3–6 Cā. k त्यागोऽसक्तिर्; Cn. r. ś. u त्यागः शान्तिर् (as in text). — c) Cf. B. 14. 38. 6d. Ś3.4.6 Ck [अ]लौल्यं च; Ś5 Ko Dn2 D2 (before corr.).4.6 T1 G1.3.4 M3.4.5 Crp [अ]लोलुत्वं; K6 [अ]लौल्यं च; D2 (after corr.).8 T2 M1.2 [अ]लोलत्वं; Cm. n. r. ś. u [अ]लोलुप्त्वं (as in text). — d) = B. 12. 21. 12b; 160. 15d; 313. 18d. D6 G1 M5 आर्जवं; Ck. n. r. ś. u मार्दवं (as in text).

3 a) Ś3–6 K6 Cā. k तुष्टिर्; Cn. r. ś. u शौचम् (as in text). — b) Cf. 3. 198. 87c. Ś4 (*sup. lin.* as in text).6 Ko–2.6 Ñ1 Ck नाभिमानि(K2 Ñ1 °न)ता; Ś6 नातिमानता; Cn. r. ś. u नातिमानिता (as in text). — d) B1.4 पांडव; Cn. r. ś u भारत (as in text).

4 a) Ś1.3–6 Ko–3.6 Ñ1 B D (except D2.8; Da2 om.) M4 Ck. l. n. u दर्पोऽभिमानश्च; Cr. ś दर्पोऽति° (as in text). — b) D6 पारुष्य; Ck. n. r. ś. u.

C. 6. 1407 B. 6. 40. 5 K. 6. 40. 5 मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १०
चिन्तापरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

पारुष्यम् (as in text).

5 ^{d}) Ś$_6$ M$_{2.3.6}$ भारत; Cl. r. ś. u पाण्डव (as in text).

6 ^{a}) K$_2$ °संघौ; Cā. k. l. n. r. ś. u °सर्गौ (as in text). M$_1$ भूतेस्मिन्; Cl. r. ś. u लोकेऽस्मिन् (as in text). Ś$_1$ दैवी; Ck. l. r. ś. u दैव (as in text). — ^{c}) Ś$_{3-5}$ Dn$_1$ (*sup. lin.* as in text). D$_{3.6}$ G$_4$ विस्तरतः; Cl. r. ś. u विस्तरशः (as in text).

7 ^{a}) = Gītā 18. 30^{a}. — ^{c}) Ś$_1$ नाशौचं वापि; Ck. l. r. ś. u न शौचं नापि (as in text). K$_1$ D$_6$ वाचारो; Ck. l. r. ś. u चाचारो (as in text).

8 ^{a}) Ś$_4$ K$_6$ D$_1$ Ck च; Cś ते (as in text). — ^{d}) Ś$_{3.4}$ (marg.).$_5$ K$_{1.6}$ Ck आकिंचित्कमहेतुकम्; Ś$_4$ (orig.) K$_5$ Da$_1$ D$_3$ G$_{2.3}$ M$_{1.4}$ Cr किमन्यत्कामहेतुकम्; Ś$_6$ K$_2$ अकिंचित्कामहै(K$_2$ °हे)तुकम्; Cl. n. ś. u. v. as in text. Ck cites अकिंचित्कं.

9 ^{a}) Ś$_6$ बुद्धिम्; Ck. l. n. r. ś. u दृष्टिम् (as in text). — K$_5$ om. 9^{cd}. — ^{c}) Ś$_6$ प्रवर्तंति; Ck प्रवर्तंते; Cl. r. ś. u प्रभवन्ति (as in text). — ^{d}) Ś$_{3.4}$ (marg., but deleted).$_{5.9}$ B$_1$ T$_2$ G$_{1.3}$ M$_{1.3-5}$ Ck [ऽ]शुभाः; Cn. ś. u ऽहिताः (as in text).

10 M$_2$ om. (hapl.) 10^{a}–11^{b}. — ^{b}) Ś$_1$ दंभमानमदान्वितः; Ś$_{3-6}$ Ck दंभलोभमदान्वि(Ś$_6$ °श्रि)ताः; Cl. r. ś. u. as in text. — ^{c}) Ś$_{3-6}$ K$_6$ Cā. k असद्ग्राहाश्रिताः क्रूराः; Cl. n. r. ś. u as in text. — ^{d}) Ś$_1$ प्रभवंतः शुचिव्रताः; Ś$_{3-6}$ K$_6$ Ck प्रचरंत्यशुचि°; Cl. n. r. ś. u as in text.

11 M$_2$ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś$_1$ अपरिमेये; K$_1$ अपरिमीयां; K$_2$ Da$_1$ अपरमेयां; Ck. r. ś. u अपरिमेयां (as in text). Cu तां; Cr. ś च (as in text). — ^{b}) D$_2$ G$_3$ M (M$_2$ om.) अपाश्रिताः; Ck. r. ś. u उपा° (as in text). — Da$_1$ om. (hapl.) 11^{cd}.

12 ^{c}) K$_1$ M$_2$ रोहंते; D$_3$ G$_3$ ईहते; Cā. n. r. ś. u ईहन्ते (as in text). Ś$_{3-6}$ कामभोगार्थान्; K$_6$ कामलोभार्थम्; Cl. r. ś. u °भोगार्थम् (as in text). — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ °संचयं; K$_1$ G$_2$ °संजयान्; Cn. r. ś. u °संचयान् (as in text).

13 ^{b}) K$_{0.2.6}$ Ñ$_1$ (before corr.) B Dn$_1$ (marg.).n$_3$ D$_4$ m.$_{5.7}$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ Cr इमं; Ck. ś. u इदं (as in text). Ś$_6$ मनोगतं; Ck. r. ś. u मनोरथं (as in text).

14 ^{c}) K$_{0.6}$ योगी; K$_1$ भागी; Ck. n. r. ś. u भोगी (as in text). — ^{d}) D$_6$ बलवत्; Ck. n. ś. u बलवान् (as in text).

15 ^{a}) K$_1$ अद्याभि-; G$_3$ आढ्योपि; Cā. k. n. r. ś. u आढ्योऽभि- (as in text). — ^{b}) T$_2$ [अ]पि वा; Ck. r. ś. u मया (as in text). — ^{c}) Ś$_{1.3.6}$ K$_{3.8}$ Dn$_2$ D$_{3.6}$ G$_{1.3}$ M$_5$ Ck मो(Ś$_1$ म)दिष्ये; Cl. r. ś. u मोदिष्य (as in text). — ^{d}) K$_1$ इति ज्ञान-; Cl. n. ś. u इत्यज्ञान- (as in text).

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८
तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ C. 6. 1426 B. 6. 40. 24 K. 6. 40. 24

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥]

16 ^{a}) Ś$_{3-6}$ D$_{2}$ अनेकचित्ता वि(D$_{2}$ °संसं)भ्रांता; Ck. l. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) Ś$_{3-6}$ K$_{6}$ मोहस्यैव वशं गताः; T$_{2}$ मोहजालविमोहिताः; Cn. r. ś. u as in text. — ^{c}) D$_{5}$ कामलोभेषु; Cr. ś. °भोगेषु (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-6}$ K$_{6}$ B$_{3.4}$ D$_{2.8}$ Cā. g निरये; Cl. r. ś. u नरके (as in text). K$_{1}$ [ऽ]शुभौ, Cg. l. n. r. ś. u ऽशुचौ (as in text).

17 ^{b}) D$_{5}$ °समन्विताः; Ck. n. r. ś. u °मदान्विताः (as in text). — ^{c}) D$_{1}$ कामयज्ञैस्; D$_{3}$ मानयज्ञैस्; Cg. l. n. r. ś. u नाम° (as in text). ❀ Cā : यजन्ते नाम । नामेत्यलीकार्थमव्ययम् । ❀ — After 17, M$_{4}$ reads 6. 39. 5–6.

18 With 18^{ab}, cf. Gitā 18. 53^{ab}. — ^{b}) Da$_{1}$ कामक्रोधे; Cn. r. ś. u कामं क्रोधं (as in text). Ś$_{6}$ समाश्रिताः; K$_{1}$ च संस्थिताः; Cn. r. ś. u च संश्रिताः (as in text). — ^{c}) K$_{0}$ T$_{2}$ ममात्मा परदेहेषु; Cā. m. n. r. ś. u. v as in text. — ^{d}) K$_{1}$ °भिसूर्यकः (sic); G$_{3}$ ह्यसूयकाः; M$_{3}$ [ऽ]भ्यसूयया; Ck. n. r. ś. u ऽभ्यसूयकाः (as in text).

19 ^{cd}) Ś$_{1.3-5}$ K$_{0-2.6}$ अशुभास्त्वासुरी(Ś$_{1}$ °रे)ष्वेव; Ś$_{6}$ अशुभामासुरी°; Cr. ś. u. v अशुभानासुरी° (as in text). Ck cites अशुभासु; Cg. l. आसुरीषु.

20 ^{a}) K$_{3.5}$ Ñ$_{1}$ आसुरी-; Ck. l. n. ś. u आसुरीं (as in text). — ^{c}) G$_{3}$ अप्राप्य च; M$_{3}$ अप्राप्येव; Cl. r. ś. u. v अप्राप्यैव (as in text). — ^{d}) Da$_{1}$ D$_{8}$ याति (sic).

21 G$_{1}$ om. (hapl.) 21–22. — ^{a}) G$_{2.3}$ M$_{3.4}$ °स्यैतद्; Cg. k. r. ś °स्येदं (as in text). — ^{b}) D$_{7}$ नाशकम्; Cr. ś. u नाशनम् (as in text). — ^{c}) K$_{1.3}$ D$_{8}$ G$_{2.3}$ कामक्रोधस्; Ck. l. r. ś. u कामः क्रोधस् (as in text). — ^{d}) Ś$_{4-6}$ त्यज; Cl. r. ś. u त्यजेत् (as in text).

22 G$_{1}$ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ विमुक्ताः; Ś$_{3}$ Ck वियुक्तः; Cn. ś. u विमुक्तः (as in text). — ^{d}) = Gitā 6. 45^{d} (q. v.); 13. 28^{d}; cf. Gitā 9. 32^{d}. K$_{8}$ यांति (sic).

23 K$_{2}$ M$_{4}$ om. (hapl.) 23. — ^{b}) B$_{1.3}$ कामचारतः; D$_{2.6}$ °कातरः; D$_{8}$ °कारकः; T$_{2}$ कारकं; Cā. k. l. n. r. ś. u. v °कारतः (as in text). — ^{d}) B$_{2}$ परमां; Ck. l. n. r. ś. u न परां (as in text).

24 ^{b}) Cf. B. 8. 69. 20^{b}. G$_{3}$ कार्यं कार्यं°; Cā. g. k. n. r. ś. u कार्याकार्य° (as in text). — ^{c}) Ś$_{5.6}$ Ck कृत्वा; Cn. r. ś ज्ञात्वा (as in text).

Colophon om. in Ś$_{4-6}$. — *Sub-parvan :* Ś$_{1}$ K$_{0.5}$ Ñ$_{1}$ B Da$_{1}$ Dn D$_{4-6.8}$ T$_{1}$ G$_{2-4}$ M$_{3.4}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K$_{2.3.6}$ D$_{2.3.7}$ श्रीभगवद्गीतासु (K$_{6}$ °यां); T$_{2}$ श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु; G$_{1}$ गीतायां; Cv भगवद्गी-

३९ [१७]

:. 6. 1427
ı. 6. 41. 1
C. 6. 41. 1

अर्जुन उवाच ।
ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३
यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८

तासु. K0 Ñ1 Da1 Dn D4-8 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (D4 om. योग°) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T G4 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name*: Ś1 damaged; K0 दैवासुरीसंपद्विभागः; K1.2 प्रकृतिविभागयोगः (K2 om. योगः); K5 D6.8 दै-(D8 दे)वासुरसंपत्तियोगः; K6 दैव्यासुरसंपद्दैवासुरभूतसर्गवर्णनपूर्वकमासुरभावापन्नजंतूनां दशानिरूपणं (?); Ñ1 दैवासुरसंपद्विवेकयोगः; B2 Dn2 D1.5 दे(Dn2 दै)वासुरसंपद्विभागः (B2 cont. अविवेकदर्शनः); B4 Dn1 T G1.2.4 Cś दैवा(B4 दैत्या-; T G1.2.4 Cś देवा)सुरसंपद्विभागयोगः; Cv संपद्विभागः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 39; T G 38 (as in text); M4 40. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 damaged; K0-3.5.6 Ñ1 B Da1 Dn D1-4.6-8 G3.8 M1.3.5 Cv 16. — *Śloka no.*: K1.3.5.6 Da1 Dn D1.5.6 G2 24.

39 [17]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 b) = Gītā 9. 23b. Ś3-5 K6 Ck. l. वर्तंते; Cu यजंति; Cn. r. ś यजन्ते (as in text). — d) Ś1 D1 सत्वं मोहो (sic).

2 With 2cd, cf. B. 12. 194. 30ab; 348. 68cd. — d) Ś3-5 K6 D8 Cā ताः; G2 ताम्; Cl. n. r. ś. u तां (as in text).

3 a) K8 सत्त्वस्य; Ck. r. ś. u. v सर्वस्य (as in text). — b) B1 देहिनां; Cś. u भारत (as in text). — 3cd = B. 12. 264. 17cd. — d) K1.2 G3.8 M3.4 यः श्रद्धः; Cm. n. r. ś. u यच्छ्रद्धः (as in text).

4 a) Da1 सात्त्विकान् (sic). — b) D6 M3.5 राक्षसाः; Cā. r. ś. u राजसाः (as in text). — c) Ś2-6 K6 Ck भूतप्रेतपि(Ś6 °तान्प्रेतान्पि)शाचांश्च; B1 भूतान्प्रेतगणांश्चान्ये; Cr. ś. u as in text.

5 M4 reads 5-6 after 6. 38. 17. — b) Ś3-6 D3 तपस्तप्यं(Ś6 °प्स्यं)ति ये जनाः; Ck. l. n. r. ś. u as in text. — c) Da1 दंभोहंकार° (sic).

6 For sequence in M4, cf. v. l. 5. — a) Ś3-6 K0.1.3.6 Ñ1 B Da1 Dn1 D1.2.4 (before corr.).5-8 M3.8.5 Cg. k. l. v कर्षयंत; Cm. n. r. ś. u कर्श° (as in text). — b) Ś3-6 K6 Cg. k अचेतनं (Ś5 नाः); M4 अचेतसं; Cl. n. r. ś. u अचेतसः (as in text).

7 a) D6 m °श्चापि; Cg. l. n. r. ś °स्त्वपि (as in text). — d) G2 इदं; Cl. r. ś. u इमं (as in text).

8 ab) G3 °रोग्यः (sic). Ś6 K2 D8 °विवर्धनः; Ck. l. n. r. ś. u as in text. Cm cites प्रीतिविवर्धनाः. — cd) K1 रस्याः स्निग्धा; Da1 Dn1 Cv रस्यास्निग्धाः (sic); D2.7 G2.3 रस्यास्निग्धा; D8 सत्याः स्निग्धाः; Cl. n. r. ś. u रस्याः स्निग्धाः (as in text). Ś6 Cā रस्यः स्निग्धः स्थिरो हृद्य आहारः सात्त्विकप्रियः.

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११
अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ C. 6. 1445 B. 6. 41. 19 K. 6. 41. 19

9 [a]) K_2 कटुस्वलवणात्युष्ण- ; Da_1 M_5 कट्वाम्ललवणा-त्युष्ण- ; M_4 कट्वम्ललवणात्युष्ण- ; Ck. l. n. r. ś. u as in text. — [b]) K_0 -रूक्षविभाविनः ; Cn. r. ś. u as in text. — [c]) Da_1 आहार- ; $M_{3.5}$ आहारो ; Cr. ś. u आहारा (as in text). D_3 राजसश्रेष्ठा (sic). — [d]) G_3 दुःखं शोकमय° ; Ck. n. r. ś. u as in text.

11 [a]) $Ś_3$ °कांक्षिणा ; Ck. r. ś. u °काङ्क्षिभिर् (as in text). — [b]) K_0 न युज्यते ; Ck. n. r. ś. u य इज्यते (as in text). — [c]) M_2 यष्टव्य ; Ck. n. r. ś. u यष्टव्यम् (as in text). $Ś_{3-6}$ इत्येव ; Ck. r. ś. u एवेति (as in text). D_1 ततः ; Cg. k. n. r. ś. u मनः (as in text). — [d]) M_4 सात्त्विकं ; Cn. r. ś. u सात्त्विकः (as in text).

12 [a]) D_6 अभिसंध्येय (sic). — [b]) D_5 दंभोर्थम् (sic). $Ś_{3-6}$ D_1 चैव यः ; Cr. ś. u चैव यत् (as in text). — [c]) Da_1 इज्येत ; Ck. r. ś. u इज्यते (as in text). $Ś_{3-6}$ K_6 D_3 (before corr.) विद्धि तं यज्ञं ; T_2 भारतश्रेष्ठ ; Cś. u भरतश्रेष्ठ (as in text). — [d]) $Ś_{3-6}$ K_6 D_3 (before corr.) Cā. k राजसं च(D_3 व)-लमध्रुवं (= 18[d]); Cr. ś. u as in text.

13 [a]) K_1 Ck असृष्टान्नं ; B_1 असृष्टार्थं ; M_4 अनु-ष्ठानं ; Cg. n. r. ś. u असृष्टान्नं (as in text). ❀ Cā : असृष्टान्नं पाकादिसंस्कारहीनान्नम् । ❀ — [c]) $Ś_1$ °विव-र्जितं ; Ck. r. ś. u °विरहितं (as in text). $Ś_6$ यज्ञ ; Ck. r. ś. u यज्ञं (as in text).

14 [cd]) = B. 12. 217. 17[ab].

15 K_2 om. (hapl.) 15. G_2 transp. 15 and 16. — [c]) = B. 12. 60. 9[c]. $Ś_1$ $Ñ_1$ Da_1 (by corr.) °भ्यासनं ; Cr. ś. u °भ्यसनं (as in text).

16 G_2 transp. 15 and 16. — [a]) $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ $G_{2.3}$ $M_{3.5}$ मनःप्रसादसौम्यत्वं ; Ck. n. r. ś. u as in text). — [c]) Da_1 °संशुद्धिर् ; Cg. k. n. r. ś. u °संशुद्धिर् (as in text). — [d]) $Ś_5$ $K_{1-3,5}$ Da_1 Dn_1 (before corr.) $D_{5.6.8}$ M_4 मानस ; G_2 दानं स ; Ck. n. r. ś. u मानसम् (as in text).

17 [a]) $Ś_3$ Cg. k परयोपेतं ; Cr. ś. u परया तप्तं (as in text). — M_2 om. (hapl.) 17[b]–18[a]. — [b]) $Ś_8$ transp. तपस् and तत्. K_0 तपस्तु ; Cr. ś. u तपस्तत् (as in text). — D_8 om. 17[cd]. — [c]) M_3 मुक्तैः ; Cā. k. n. r. ś. u युक्तैः (as in text). — [d]) K_2 °रक्षते (sic).

18 M_2 om. 18[a] (cf. v. l. 17). — [c]) T_2 यदिह ; Ck. r. ś. u तदिह (as in text).

19 [a]) $Ś_{3-5}$ K_1 Cā. k मूढग्रहेण ; K_3 व्यूढग्राहेण ; Da_1 गूढग्राहेण ; G_2 मूढाग्राहेण ; Cn. r. ś. u. v मूढग्राहेण (as in text). — [b]) K_3 नरैः ; Ck. r. ś तपः (as in text). — [c]) K_1 $Ñ_1$ °स्योच्छादनार्थं ; Cg. k. n. r. ś. u °स्योत्सादनार्थं (as in text). $Ś_8$ D_8 Cr च ; Cś. u वा (as in text). — [d]) = 22[d]; Gītā 18. 22[d], 39[d]. Da_1 तामस ; Cg. k. r. ś. u तामसम् (as in text).

6. 1446
6. 41. 20
6. 41. 20

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २०
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥]

---

20 G_8 om. (hapl.) 20–21. G_1 om. (hapl.) 20^{b}–22^{a}. — ^{c}) $B_{1.2}$ transp. देशे and काले. — ^{d}) B_2 D_4 (m. as in text). $_8$ विदुः; Cr. ś. u स्मृतम् (as in text).

21 $G_{1.8}$ om. 21 (cf. v. l. 20). K_1 om. 21^{c}–22^{d}. — ^{c}) M_4 परिकुष्टं; Cā. n. r. ś. u. v परिक्लिष्टं (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-5}$ K_6 तद्राजसमिति स्मृतं; Ś$_6$ $Ko_{.2.3}$ Ñ$_1$ Da_1 $D_{6.7}$ T $G_{2.4}$ M_2 तद्राजसमुदाहृतं; Cr. ś. u as in text.

22 $K_{1.5}$ om. 22 (for K_1, cf. v. l. 21). G_1 om. 22^{a} (cf. v. l. 20). — ^{b}) T_1 °भ्यः प्र-; Ck. n. r. ś. u °भ्यश्च (as in text). — ^{c}) = B. 13. 135. 17^{a}. Ś$_1$ D_3 अविज्ञातं; $M_{1.3.5}$ अवज्ञातुं; Ck. n. r. ś. u अवज्ञातं (as in text). — ^{d}) = 19^{d}; Gītā 18. 22^{d}, 39^{d}, B_1 तद्दानं तामसं स्मृतं; Da_1 तत्तामस उदाहृतं; Cś. u as in text. Ck cites तत्तामसं.

23 ^{a}) K_2 निर्दिष्टो; Ck. l. n. r. ś. u. v निर्देशो (as in text). — ^{b}) Ś$_1$ Dn_1 (before corr.) ब्राह्मणस्; Cā. g. k. l. r. ś. u. v ब्रह्मणस् (as in text). — ^{c}) Ś$_{4-6}$ $Ko_{.1.6}$ Ck. l ब्रह्मणा; Cl. m. n. r. ś. u. v ब्राह्मणास् (as in text),

24 ^{b}) Cf. Gītā 18. 3^{c}, 5^{a}. — K_2 om. (hapl.) 24^{c}–25^{b}. — ^{d}) Cf. B. 13. 22. 7^{b}.

25 K_2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{b}) Da_1 यज्ञस्; D_3 यज्ञास्; Cā. k. l. n. r. ś. u यज्ञ- (as in text). — ^{c}) K_2 दानः (sic). — ^{d}) K_5 क्रियंतां; Cā. k. l. n. r. ś. u क्रियन्ते (as in text).

26 In Da_1, the portion from 26 up to 6. 40. 2 is lost on a missing fol. B_1 om. (hapl.) 26^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ M_2 प्रशस्त-; Ck. l. n. r. ś. u प्रशस्ते (as in text). — ^{d}) K_2 सछंदः (sic); G_8 स शब्दः; Ck. n. r. ś. u सच्छब्दः (as in text). Ś$_{3-5}$ K_5 Ck पार्थ गीयते; Ś$_6$ परिपठ्यते; Ñ$_1$ पार्थ उच्यते; Cl. n. r. ś पार्थ युज्यते (as in text).

27 Da_1 missing (cf. v. l. 26). — ^{a}) D_6 यत्ते; Ck. l. n. r. ś. u यज्ञे (as in text). K_1 दानं; Cl. r. ś. u दाने (as in text). — ^{b}) K_1 चोद्यते; G_3 चोद्यते; Ck. l. n. r. ś. u चोच्यते (as in text). — ^{d}) K_1 °वाभिदध्यते; Ck. l. n. r. ś. u °वाभिधीयते (as in text).

28 Da_1 missing (cf. v. l. 26). D_6 reads 28^{ab} in marg. *sec. m.* — ^{a}) G_2 दानं; Ck. n. ś. u दत्तं (as in text). — ^{c}) T_2 असती° (sic). — ^{d}) G_3 चैतत्; Ck. l. n. r. ś. u च तत् (as in text).

Colophon om. in Ś$_{4-6}$. Da_1 missing. — *Sub-parvan :* Ś$_1$ $Ko_{.2.3.5}$ Ñ$_1$ B Dn D_{2-8} T_1 G_{2-4} $M_{2.4}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ($K_{2.3}$ $D_{2.8}$ om. उप°);

४० [१८]

अर्जुन उवाच ।
संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ C. 6. 1462 B. 6. 42. 8 K. 6. 42. 1

K6 श्रीभगवद्गीतायां; G1 गीतायां; Cv गीतासु- K0 Ñ1 Dn D4–6 cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (D n1 om. योगशास्त्रे) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* K0 श्रद्धागुणनिर्देशः; K1. 2 Dn G1 श्रद्धाविवकेयोगः; K5 श्रद्धागुणभेदः; K6 श्रद्धामयपुरुषवर्णनपूर्वकं त्रिगुणरूपतपआहारयज्ञत्रिविधतपोदानब्रह्मनिर्देशोंतत्सदसत्प्रयोगवर्णनं (?); Ñ1 गुणकर्मश्रद्धाविवेकयोगः; B2 श्रद्धात्रिविधयोगः; B4 गुणयोगः; D1 संवादे श्रद्धात्रययोगः; D4 G2 Cś श्रद्धात्रयविभागयोगः; D5 सिद्धांतयोगः; D6 प्रकृतिगुणसंयोगः; D8 कर्मगुणविभागयोगः; T1 G4 शास्त्रयोगः; T2 श्रद्धाविभागयोगः; Cv गुणनिर्देशयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 40; T1 G 39 (as in text). M4 41. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0–3. 5. 6 Ñ1 B Dn D1–4. 6–8 T2 G2. 3 M1. 3. 5 Cv 17. — *Śloka no. :* K1. 3. 5 Dn D1. 5 G2 28.

40 [18]

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 Da1 missing (cf. v. l. 6. 39. 26). — ^{a}) Cf. Gītā 5. 6^a. M2 संन्यासस्तु; Cg. k. l. m. n. r. ś. u संन्यासस्य (as in text). — ^{b}) = B. 12. 124. 59^d : cf. 2. 11. 51^b. — ^{d}) Ś1. 4–6 K1. 2 Ñ1 B M पृथक्केशिनिसूदन; T2 पृथक्कर्मनिषूदन; Cl. m. n. ś. u as in text. Ck cites पृथक्.

2 Da1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś5 Ck त्यागं; Cl. m. r. ś. u. v न्यासं (as in text). — ^{c}) = Gītā 12. 11^c.

3 ^{a}) Ś1 त्यागं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v त्याज्यं (as in text). T2 मोक्षवद्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u दोष° (as in text). G1 [ए]ते; Cā. l. m. n. r. ś. u. v [ए]के (as in text). — ^{b}) D6 विचक्षणः; Ck. l. m. n. r. ś. u मनीषिणः (as in text). — ^{c}) = 5^a; cf. Gītā 17. 24^b. — T1 om. (hapl.) 3^d–5^a.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) Ś8 निश्चयः; Cg. k. l. m. n. r. ś. u निश्चयं (as in text). — ^{b}) D2 T2 भारतसत्तम; Cś. u भरत° (as in text). — ^{d}) Ś4. 5 T2 Ck संप्रदर्शितः; B1 Cn परिकीर्तितः; Cl. r. ś. u संप्रकीर्तितः (as in text).

5 T1 om. 5^a (cf. v. l. 3). — ^{a}) = 3^c; cf. Gītā 17. 24^b. K3. 5 B D8 Cl. u यज्ञो दानं; Cm. n. r. ś यज्ञदान- (as in text). — ^{c}) Cf. 3. 198. 57^a: 5. 130. 22^a.

6 ^{a}) = (var.) B. 12. 34. 16^a. Ś3–6 K3. 5 D6 T2 G2 M4 Ck च; Cl. n. r. ś तु (as in text). — ^{b}) Cf. 9^c. Ś4. 6 B2 त्यक्त्वा सर्वं (by transp.).

7 ^{a}) Ś3–6 K6 Ck च; Cg. l. n. r. ś. u तु (as in text). — ^{c}) M2 मोहार्तस्य; Ck. l. n. r. ś. u मोहात्तस्य (as in text). — ^{d}) Ś4. 5. परिकीर्त्यते; Cl. n. r. ś. u °कीर्तितः (as in text).

8 ^{a}) Ś3–5 K6 Ck. r यः कर्म; Da1 यत्कार्यं; Cn ś. u यत्कर्म (as in text). — ^{b}) Da1 कार्यं; M2

C. 6. 1346 B. 6. 42. 9 K. 6. 42. 9 कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२
पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८

काल-; Cn. r. ś. u काय- (as in text). — [c]) M$_2$ राजसात्; Cg. k. l. n. r. ś. u राजसं (as in text). — [d]) Ś$_8$ तत्र; Da$_1$ त्यागं; Cg. k. l. n. r. ś. u त्याग- (as in text). T$_2$ भवेत्; Cl. n. r. ś. u लभेत् (as in text).

9 [b]) K$_5$ Ñ$_1$ D$_2$ कुरुते; Ck. l. n. r. ś. u क्रियते (as in text). — [c]) Cf. 6[b]. — [d]) D$_2$ त्यागी; Ck. l. n. r. ś. u त्यागः (as in text). B$_1$ D$_7$ स्मृतः; Cl. n. r. ś. u मतः (as in text).

10 [a]) K$_{1,2}$ कुशलं; Cā. l. n. r. ś. u [अ]कुशलं (as in text). — [b]) Ś$_{1,6}$ G$_{1,2}$ M °षज्यते; Ś$_8$ Ck. °षज्जति; B$_{1-3}$ °सज्जते; Cl. n. r. ś. u °षज्जते (as in text). — [c]) Ś$_1$ सत्य°; Ck. l. n. r. ś. u सत्त्व° (as in text).

11 [a]) K$_{2,3}$ D$_{2,3,5}$ T$_2$ देहभृतां; M$_{3,5}$ °कृता; Cā. l. m. n. r. ś. u °भृता (as in text). — [c]) Da$_1$ यत्तु; Cā. l. n. r. ś. u यस्तु (as in text).

12 [a]) K$_{3,5}$ इष्टमिश्रं; Cā. k. l. r. ś. u इष्टं मिश्रं (as in text). — [c]) K$_3$ भवत्यसंगिनां; D$_3$ भवंत्य-त्यागिनां; Cā. g. l. n. r. ś. u भवत्य° (as in text).

13 [a]) Ś$_{3-6}$ K$_{1,5,6}$ Ñ$_1$ B D$_{2,3,5,7}$ M Ck पञ्चे-मानि; Cl. r. ś. u पञ्चैतानि (as in text). D$_6$ महा-भाग; Cn. ś. u महाबाहो (as in text).

14 = (var.) B. 12. 347. 89. — [b]) K$_2$ D$_6$ Cv कारणं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u करणं (as in text). — [c]) Ś$_{3,6}$ D$_4$ T$_1$ G$_{2,4}$ Cr. विविधा च; Cā. l. n. ś. u विविधाश्च (as in text). — [d]) Ś$_{3,5,6}$ Ko Ck. u एव; Cl. r. ś चैव (as in text).

15 [a]) Ś$_{3-6}$ K$_6$ हि; Ck. r. ś. u यत् (as in text). — [b]) Ś$_{3-6}$ K$_3$ Ck यत्कर्मारभते; Cr. ś. u कर्म प्रारभते (as in text). Ś$_{3-6}$ K$_6$ T$_1$ G$_4$ [ऽ]र्जुन; Cś. u नरः (as in text). Ko कर्म प्रारभ्यते नरैः. — [c]) Ś$_{4-6}$ Ko. $_{1,2}$ M$_{1,3,5}$ न्यायं (sic). K$_1$ वापि परीतं च (sic). — [d]) K$_3$ पंच ते; Cś. u पञ्चैते (as in text).

16 [a]) D$_3$ तत्रैव; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v तत्रैवं (as in text). K$_1$ सत्यकर्तारम्; Cā. k. l. n. r. ś. u सति कर्तारम् (as in text). — [b]) K$_{1,2}$ स्वयः (sic); M$_{3,5}$ तु यत्; Cā. k. l. n. r. ś तु यः (as in text). — [c]) Ñ$_1$ (before corr.) पश्यतेकृत°; Ck. l. n. r. ś. u पश्यत्यकृत° (as in text). — [d]) Dn$_1$ (before corr.) M$_5$ संपश्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u स प° (as in text).

17 [a]) K$_1$ नाहंकृते; Cā. k. l. n. r. ś. u नाहंकृतो (as in text). — [b]) Ś$_6$ यस्य बुद्धिर् (by transp.). — [c]) K$_5$ कृत्वा; D$_2$ T$_2$ हित्वा; Cā. k. l. n. r. ś. u हत्वा (as in text). — [d]) Ś$_6$ न निहंति न बध्यते; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

18 [b]) Ś$_1$ कर्मवेदना; D$_2$ Cā °नोदना; Cg. k. l. m. n. r. ś. u °चोदना (as in text). — [c]) Cf. B. 14. 25. 3[a]. K$_2$ Dn$_1$ D$_3$ (before corr.) कारणं; M$_2$ त्रिविधं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u करणं (as in text). — [d]) Ś$_6$ कर्मसंश्रयः; G$_2$ °संग्रहं; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °संग्रहः (as in text).

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ C. 6. 1493 B. 6. 42. 29 K. 6. 42. 29

---

19 ^{b}) M$_3$ त्रिधेव; Ck. l. n. r. ś. u. त्रिधैव (as in text). Ñ$_1$ (before corr.) कर्म°; Cā. k. l. n. r. ś. u. v गुण° (as in text). — ^{c}) Ś$_6$ प्रोच्यंते; M$_3$ प्राप्यते; Cl. u उच्यते; Ck. r. ś. प्रोच्यते (as in text).

20 ^{b}) Ñ$_1$ अव्ययकम्; Cl. n. r. ś अव्ययम् (as in text). Ś$_1$ Da$_1$ D$_{2,3,6}$ ईक्ष्यते; Ck. l. n. r. ś ईक्षते (as in text). — ^{d}) M$_{3.5}$ यज्ज्ञानं; Cl. n. r. ś. u तज्ज्ञानं (as in text).

21 ^{a}) D$_2$ च; Cl. r. ś. u तु (as in text). D$_2$ तज्ज्ञानं; M$_4$ यज्ज्ञानात्; Cn. r. ś. u यज्ज्ञानं (as in text). — ^{c}) D$_{7.8}$ भावेषु; Cn. r. ś. u भूतेषु (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-6}$ K$_{0.6}$ तद्राजसमिति स्मृतं; Ck. n. r. ś. u as in text.

22 ^{a}) Ś$_{4.5}$ K$_6$ यत्तु (K$_5$ °द-) कृत्स्नविद्; Ś$_6$ Cā. k यस्त्वकृत्स्नविद्; D$_2$ यत्तु कृत्स्नसद्; Cl. n. r. ś. u. v यत्तु कृत्स्नवद् (as in text). — ^{b}) Da$_1$ कार्यसक्तम्; Cā. r. ś. u कार्ये सक्तम् (as in text). Ck cites कार्ये. Cl. n cite सक्तं. Ś$_{1.3-6}$ K$_{1.2.5.6}$ B$_3$ Cg. l. r. ś. u अहेतुकं; Ck. n. v as in text. K$_0$ कार्यमेवमहेतुकं. — ^{c}) T$_2$ °र्थविद्; Cā. k. n. r. ś. u °र्थवद् (as in text). — ^{d}) = 39^{d}; Gītā 17. 19^{d}, 22^{d}. B$_1$ तज्ज्ञानं विद्धि तामसं; Cn. r. ś. u. v as in text. Cl cites तत्तामसं.

23 T$_1$ om. (hapl.) 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) K$_1$ सत्यकम्; B$_3$ तामसम्; Cl. n. r. ś. u सात्त्विकम् (as in text). K$_0$ तत्सात्त्विकमुदाहृतं.

24 T$_1$ om. 24^{a} (cf. v. l. 23). — ^{b}) T$_2$ साहंकूरेण (sic). D$_6$ वै; Cl. n. r. ś. u वा (as in text). — ^{c}) Ś$_{3-6}$ K$_6$ D$_3$ Cā. g. k क्लेशबहुलं; Cl. n. r. ś. u बहुलायासं (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-6}$ D$_3$ तद्राजसमि- (D$_3$ °स इ)ति स्मृतं; Cn. ś. u as in text. Cl cites तद्राजसम्.

25 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ D$_2$ Ck अनुबंध-; Cā. l. n. r. ś. u. v अनुबन्धं (as in text). — ^{b}) Ś$_{3-6}$ K$_{0.3.5}$ Dn$_1$ D$_{2.3.5}$ T$_2$ M$_{1.3}$ Cā. k. n. r. u अनवेक्ष्य (Ś$_5$ °वीक्ष्य; D$_5$ °वेक्ष); K$_1$ Ñ$_1$ अनपेक्ष; Cś. v अनपेक्ष्य (as in text). — ^{c}) D$_3$ आरभते; Cl. u प्रारभ्यते; Cā. k. n. r. ś आरभ्यते (as in text). — ^{d}) K$_{1-3}$ Da$_1$ D$_{2.5}$ Cl. n. u तत्तामसमुदाहृतं; Cā. r. ś. as in text.

26 ^{c}) Cf. Gītā 2. 48^{c}. D$_2$ निराकारं; Cā. l. n. r. ś. u निर्विकारः (as in text).

27 ^{a}) K$_{1.2}$ रागो; Cā. k. n. r. ś. u रागी (as in text). D$_3$ कर्मफले; Ck. l. n. r. ś. u कर्मफल- (as in text). — ^{b}) K$_{1.2}$ लब्धो; Cā. k. l. n. r. ś. u लुब्धो (as in text). K$_1$ हिंसात्मके; Ck. l. n. r. ś. u °त्मको (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-5}$ परिकीर्त्यते; Cn. r. ś. u °कीर्तितः (as in text).

28 ^{b}) Ś$_5$ K$_{2.6}$ Dn$_1$ Ck. r. ś नैष्कृतिको; D$_{6.7}$ नैःकृतिको; Cā. g. n. u. v नैकृतिको (as in text). — ^{c}) Ś$_{1.3-6}$ K$_6$ Cā. k दीर्घसूत्रश्च; Cl. m. n. r. ś. u °सूत्री (as in text).

29 ^{a}) G$_2$ धृतिश्च (sic). — ^{b}) Ś$_6$ त्रैविध्यं गुणतः शृणु; D$_2$ गुणतस्तु विधिं शृणु; Ck. l. ś. u v as in text.

C. 1484
B. 6. 42. 30
K. 6. 42. 30

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३
यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

---

30 [a]) = Gītā 16. 7[a]. — [b]) D2 कार्याकार्यौ; Ck. n. ś. u कार्याकार्ये (as in text). — [c]) Dn1 (before corr.) D2.6.8 M5 यो; Ck. l. n. r. ś. u या (as in text). Ś3–6 K0 Ck बुद्धिर्; Cl. n. r. ś. u वेत्ति (as in text). — [d]) Ś3–6 K0 Ck वेद सा सात्त्विकी मता; Cl. n. r. ś. u as in text.

31 D8 om. 31. — [a]) Ś1 K2 T2 यथा; Ck. l. m. r. ś. u यया (as in text). — [b]) K1–3 Ñ1 (by corr.) Da1 वाकार्यम्; Cl. r. ś. u चाकार्यम् (as in text). — [c]) D2 अथ यावत्; Cā. g. l. m. n. r. ś. u अयथावत् (as in text). K8 यथावच्चाभिजानाति.

32 [a]) Cf. B. 12. 123. 14[a]: B. 13. 145. 62[a]. D5 G4 M1.3.5 अधर्म्यं; Cl. n. r. ś. u अधर्मं (as in text). G4 M1.3.5 धर्म्यम्; Cr. ś. u धर्मम् (as in text). — [b]) Ś3–6 Ck बुध्यते; Cn. r. ś. u मन्यते (as in text). Ś3–6 K6 तमसा(K6 °सो)न्विता; Ck. n. r. ś. u तमसावृता (as in text). — [c]) Da1 Dn1 D2 तु; Ck. r. ś. u च (as in text). K1 सर्वार्थरूपतां श्च (sic). — [d]) Ś3–6 K6 Ck तामसी मता; Cr. ś. u पार्थ तामसी (as in text). Cl. n. cite तामसी.

33 G1 om. 33. — [a]) Cg. k. u धारयति; Cā. n. r. ś. धारयते (as in text). — [c]) D2 [अ]व्यभिचारिण्यो; D5 (marg. by corr.) [अ]व्यभिचारेण; M1.3.5 व्यभिचारिण्या; Cā. k. l. n. r. ś. u [अ]व्यभिचारिण्या (as in text). — [d]) K0 बुद्धिः (sic). Ś3–5 D3 सात्त्विकी मता; Cn. r. ś. u पार्थ सात्त्विकी (as in text). Ck. l. cite सात्त्विकी.

34 [a]) K1 यथा; Cā. k. l. n. r. ś. u यया (as in text). D6 कर्म°; Cā. k. n. r. ś. u धर्म° (as in text). — [c]) M3 प्रसत्त्वेन; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v प्रसङ्गेन (as in text). G1 [अ]फलाकाङ्क्षी; Ck. l. n. r. ś. u फला° (as in text). — [d]) M3 या; Cl. n. r. ś. u सा (as in text).

35 [a]) Ś1 D2 यथा; Cg. k. l. r. ś. u यया (as in text). Ś4 (*sup. lin.* as in text) स्वास्थ्यं; K1.2 स्वप्न; Ck स्वप्नः; Cl. n. r. ś. u स्वप्नं (as in text). B1 क्रोधं; Ck शोकः; Cn. r. ś. u शोकं (as in text). — [b]) Ś3 मोहम्; B2 दमम् (by metathesis); Ck. r. ś. u मदम् (as in text). — [d]) Ś3–6 K6 Ck धृतिः सा तामसी मता (Ś4.5 स्मृता); Cg. n. r. ś. u as in text.

36 [ab]) Ś4.6 K0.6 transp. त्रिविधं and शृणु मे. — [d]) Ś3–6 B D1.3 M2 Ck च नियच्छति; D3 न निगच्छति; D6 च न गच्छति; Cl. n. r. ś. u च निगच्छति (as in text).

37 [a]) Ś3–6 K6 Cā. g. k यत्तदात्वे; B1 तत्तदग्रे; Cl. n r. ś. u यत्तदग्रे (as in text). — [c]) Ś3–6 K6 विद्याद्; Cn. r. ś. u प्रोक्तम् (as in text). — [d]) K5 °प्रसादनं; Cā. n. ś. u °प्रसादजम् (as in text).

38 [b]) Ś3–6 K6 Ck यत्तदात्वे; Cl. n. r. ś यत्तदग्रे (as in text). — D8 om. 38[cd]. — [d]) Ś3–6 K6 Ck तद्राजसमिति स्मृतं; Cn. r. ś. u as in text.

39 [b]) Ś1 Cv सुखमोहनम्; Cā. g. k. l. n. r. ś. u सुखं मोहनम् (as in text). — [d]) = 22[d]; Gītā 17. 19[d], 22[d]. K0 तत्तामसमिति स्मृतं; D1 तत्सुखं तामसं स्मृतं; Cr. ś. u as in text.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४०
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० C. 6. 1504 B. 6. 42. 50 K. 6. 42. 50

---

40 ^{a}) Ś$_1$ नो; D$_{1.6}$ Cl च; Cr ś. u वा (as in text). — ^{b}) D$_7$ कच्चित्; Cr. ś. u पुनः (as in text).

41 ^{ab}) = B. 12. 107. 1^{ab}. — ^{c}) M$_4$ प्रविभुक्तानि; Cg. k. l. n. r. ś. u °भक्तानि (as in text).

42 ^{a}) Ś$_3$ Ck तथा शौचं; Cś. u तप शौचं (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-6}$ K$_0$ D$_4$ T$_2$ Cā ब्राह्मं कर्म; Cn. r. ś. u ब्रह्मकर्म (as in text). D$_2$ प्रभावजं; Cn. r. ś. u स्वभावजम् (as in text).

43 ^{a}) Ś$_1$ दक्षं; Da$_1$ दाक्षं; D$_1$ दार्क्ष्यं; Cā. k. l. n. r. ś. u दाक्ष्यं (as in text). — ^{b}) Da$_1$ Cn वा; Cr. ś. u च (as in text). — ^{c}) D$_{2.7}$ ऐश्वर°; Cā. k. l. n. r. ś. u ईश्वर° (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-6}$ K$_{0.2.3.6}$ Ñ$_1$ (by corr.) B D (except D$_{1.2.6.8}$; Da$_2$ om.) T G M$_2$ Ck. n क्षात्रं कर्म; Cr. ś. u क्षत्रकर्म (as in text).

44 D$_8$ om. (hapl.) 44. — ^{a}) = 3. 198. 23^{a}: B. 12. 88. 27^{a}; 89. 7^{a}: B. 13. 135. 9^{c}: cf. B. 12. 77. 15^{a}; 167. 11^{c}. K$_6$ Da$_1$ D$_{1.5.6}$ T$_2$ G$_{1.2}$ M कृषिगोरक्षवाणिज्यं; Ñ$_1$ °वाणिज्यगोरक्षं; Cś. u °गौरक्ष्यवाणिज्यं; Ck. r as in text. — ^{b}) K$_1$ D$_4$ T G$_{1.2.4}$ वैश्यं (K$_1$ °शं); Ck. n. r. ś. u वैश्य- (as in text). — ^{c}) Ś$_{3-6}$ K$_6$ Ck पर्युत्थानात्मकं कर्म; G$_2$ परिचर्यात्मिकं कर्म; Cl. r. ś. u as in text. — ^{d}) K$_0$ (erroneously) वैश्यकर्म (for शूद्रस्यापि).

45 ^{b}) D$_2$ M$_3$ (*inf. lin.*) परां; Cā. k. n. r. ś नरः (as in text). — ^{c}) Cf. 1. 58. 22^{a}. M$_3$ (*inf. lin.*)$_{.5}$ शुद्धिं; Ck. n. r. ś. u सिद्धिं (as in text). D$_2$ अथातः संप्रवक्ष्यामि.

46 ^{a}) K$_1$ Da$_1$ D$_3$ प्रवृत्ति-; D$_2$ प्रवृत्तिं; Ck. n. r. ś. u प्रवृत्तिर् (as in text). — ^{b}) = Gītā 2. 17^{b} (q. v.); 8. 22^{d}. Ś$_{3-5}$ K$_6$ Ck विश्वम्; Cn. r. ś. u सर्वम् (as in text). — ^{c}) D$_2$ अकर्मणो (sic). Ś$_{4.6}$ K$_{0.5}$ Cā. k तमेवार्च्य; Cn. r. ś. u तमभ्यर्च्य (as in text).

47 47^{ab} = Gītā 3. 35^{ab} (q. v.). — ^{a}) M$_{3.5}$ विगुणात्; Cā. k. l. n. r. ś. u विगुणः (as in text). — After 47^{ab}, Ś$_{4.5}$ K$_{0.6}$ D$_3$ ins. (= Gītā 3. 35^{cd} with v. l.):

110* स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ।

— ^{d}) = Gītā 4. 21^{d}.

48 ^{d}) Ś$_{1.6}$ K$_{1.2}$ Ñ$_1$ B$_2$ D$_8$ M$_1$ °वृतः; Ck. l. n. r. ś. u °वृताः (as in text).

49 ^{a}) Ñ$_1$ असक्तः; D$_8$ असक्ति-; Cā. k. l. n. r. ś. u असक्त- (as in text). — ^{c}) Ś$_1$ निष्कर्म°; D$_{1.6}$ नैःकर्म्य°; Da$_1$ T$_2$ नैष्कर्म°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u नैष्कर्म्य° (as in text).

50 ^{a}) D$_2$ सिद्धिमाप्नोति च यथा; Cl. m. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) Ś$_{5.6}$ D$_8$ Cā तदाप्नोति; K$_6$ Ck प्राप्नोति तत्; Cl. m. r. ś. u तथाप्नोति (as in text). — ^{c}) Ś$_{3-6}$ K$_{0.6}$ तु; Cś. u [ए]व (as in text).

C. 6. 1503
B. 6. 42. 51
K. 6. 42. 51

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५
सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६०

— ^{d}) K_{1-3} Da_{1} Dn $D_{2, 3, 5, 8}$ ध्यानस्य ; Cm. n. r. ś. u ज्ञानस्य (as in text). T_{2} M_{2} चापरा ; Cā. m. n. r. ś. u था परा (as in text).

51 ^{a}) = B. 7. 3. 12^{c}. — ^{c}) T_{2} शब्दादि ; Ck. n. r. ś. u शब्दादीन् (as in text). — ^{d}) $Ś_{6}$ नियम्य ; Cā. k. n. r. ś. u व्युदस्य (as in text).

52 ^{a}) = (var.) B. 12. 215. 16^{c}. Cl (as reported by Puruṣottama) लघ्वाशी ; Cā. k. n. r. ś. u लघ्वाशि (as in text). — ^{b}) Cf. 3. 38. 14^{d}. $Ś_{1}$ जित° ; K_{1} वश्य° ; Cā. k. n. r. ś. u यत° (as in text).

53 With 53^{ab}, cf. Gitā 16. 18^{ab}. — ^{b}) Cf. B. 14. 45. 8^{d}. T_{2} कामक्रोधौ ; Ck. r. ś. u. v कामं क्रोधं (as in text). — ^{d}) = Gitā 14. 26^{d} (q. v.). B_{3} D_{6} कल्प्यते ; Ck. m. n. r. ś. u कल्पते (as in text).

54 ^{b}) = Gitā 12. 17^{b} : cf. B. 14. 19. 25^{d} : B. 15. 26. 8^{d}. $Ś_{3-6}$ K_{6} Ck. śp. up हृष्यति ; Cn. r. ś. u काङ्क्षति (as in text). — ^{c}) = 1. 45. 8^{c} : B. 12. 160. 27^{c} ; 236. 36^{a} ; 240. 12^{c}, 31^{c} ; 345. 28^{a} : B. 14. 46. 40^{c} : cf. B. 12. 59. 104^{b} ; 262. 10^{c} ; B. 14. 28. 24^{a}. — ^{d}) Cv नरः ; Cā. k. n. r. ś. u पराम् (as in text).

55 ^{b}) $Ś_{3-6}$ K_{6} Cā. k योहं यश्च ; D_{6} यावयश्च ; Cl. r. ś. u यावान्यश्च (as in text). K_{5} यादृशः ; Cā. k. l. r. ś. u तत्त्वतः (as in text). — ^{c}) $Ś_{5}$ ततोसौ ; Cā. k. l. n. r. ś. u. v ततो मां (as in text).

56 ^{a}) D_{2} नरः ; T_{2} तदा ; Ck. n. ś. u सदा (as in text). — ^{b}). D_{2} मद्व्यपाश्रयः ; Cā. k. n. r. ś. u मद्व्यपाश्रयः (as in text).

57 ^{b}) Cf. Gitā 12. 6^{b}. $Ś_{3-6}$ B_{1} भारत ; Cl. n. r. ś. u मत्परः (as in text). — ^{c}) $Ś_{1}$ बुद्धियोगम् ; Cā. k. l. n. r. ś. u बुद्धि° (as in text). $Ś_{3-6}$ K_{6} Cā. k समाश्रित्य ; K_{1} $Ñ_{1}$ B Da_{1} Dn_{2} D_{4} T_{1} $G_{1, 4}$ $M_{3, 5}$ अपाश्रित्य ; Cl. n. r. ś. u उपा° (as in text). — T_{1} om. (hapl.) 57^{d}–59^{a}.

58 T_{1} om. 58 (cf. v. l. 57). — ^{a}) $Ś_{4}$ (*sup. lin.* as in text), 6 Cā °दुःखानि ; D_{1} (m as in text) °कर्माणि ; Ck. l. n. r. ś. u °दुर्गाणि (as in text) — ^{b}) Da_{1} D_{2} तरिष्यति ; Cā. k. l. r. ś. u तरिष्यसि (as in text). — ^{c}) $Ś_{3-6}$ K_{0} D_{3} Cā. k महंकारं Cn. r. ś. u °कारान् (as in text). — ^{d}) $Ś_{3-6}$ K_{0} D Cā. k मोक्ष्यसि ; Cl. n. r. ś. u श्रोष्यसि (as in text). K_{2} न कांक्षसि ; Cā. k. n. r. ś. u विनङ्क्ष्यसि (as in text).

59 T_{1} om. 59^{a} (cf. v. l. 57). — ^{a}) $Ś_{1}$ या[? यो]-हंकारमुपाश्रित्य ; K_{5} $D_{1, 3, 6}$ T_{2} $G_{1, 3}$ M_{4} यथहंकारमाश्रित्य ; Ck. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) $D_{3, 6}$ न योत्स्यामीति मन्यसे (D_{6} °ते) ; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text). — ^{c}) $Ś_{1, 3-6}$ $K_{0, 5}$ D_{3} T_{2} Cā. k मिथ्यैव ; D मय्यैव ; Cl. n. r. ś. u. v मिथ्यैष (as in text). K_{1} Dn_{1} व्यवसायास्ते ; Cā. k. l. n. r. ś. u. v °यस्ते (as in text). K_{6} मिथ्यैवाव्यवसायस्ते. — ^{d}) $Ś_{4}$ G_{1} प्रकृति स्त्वां ; K_{0} प्रकृतिं त्वां ; Cā. k. l. n. r. ś. u प्रकृतिस्त्वां (as in text). $Ś_{4, 5}$ Ck नियोक्ष्यते ; $Ñ_{1}$ D_{6} M_{4} नियोक्ष्यसि ; Da_{1} निरक्ष्यति ; Cā. l. n. r. ś. u नियोक्ष्यति (as in text).

60 ^{a}) D_{2} स्वभावज्ञेन ; D_{6} स्वभावाधेन ; Cl. n. r. ś. u स्वभावजेन (as in text). — ^{c}) T_{2} इच्छसि ; C

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० C. 6. 1524 B. 6. 42. 70 K. 6. 42. 70

ś. u नेच्छसि (as in text). D6 सम्मो°; Cr. ś. u बम्मो° (as in text). — d) Ś1 D6 करिष्यसि; Cl. n. r. ś. u °सि (as in text). Ś4. 6 K6 Ñ1 D7. 8 Cā सन; K5 तं; Cn. r. ś. u तद् (as in text).

61 a) = B. 12. 72. 6c; 227. 25a. — b) Ś3 K6 D3 Ck हृद्देष; Ñ1 Cā हृदये; Cl. n. r. ś. u हृद्देशे (as in text). Ś3-6 K6 D3 वसतेर्जुन; Cl. m. n. ś. u र्जुन तिष्ठति (as in text). — d) Ś4 यंत्रारूढेव; Ck l. n. r. ś. u °रूढानि (as in text). Da1 मानव; Ck. l. n. r. ś. u मायया (as in text).

62 a) Ś1 तामेव; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u तमेव (as in text). — b) = Gītā 15. 19d. Ś6 पांडव; Cr. ś. u भारत (as in text). — c) Ś3 D6 Cg. k. l मत्प्रसादात्; Cm. n. r. ś. u तत्प्रसादात् (as in text). Ś3-5 Ck सिद्धिं; Cā. l. n. r. ś. u शान्तिं (as in text). — d) Dn1 D3 प्राप्स्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u प्राप्स्यसि (as in text).

63 a) D6 इदं; Cā. l. n. r. ś. u इति (as in text). D6 ध्यानम्; Cā. g. l. n. r. ś. u ज्ञानम् (as in text). — b) G2 °तमं; Cn. r. ś. u °तरं (as in text). — c) Some MSS. विसृज्य. — d) = 1. 224. 15d : 5. 123. 17d. Ś4. 5 K6 D2 यदिच्छसि; Cā. l. n. r. ś. u यथेच्छसि (as in text).

64 b) = Gītā 10. 1b. — c) K2 इष्टोसि; Cg. k. n. r. ś. u इष्टोऽसि (as in text). Ko Ñ1 D1. 3 T2 Ck दृढमतिस्; D6 दृढमतं; T1 G1. 4 Cr दृढ इति; Cn. ś. u दृढमिति (as in text). — d) Da1 D6 वक्षामि (sic).

65 65ab = Gītā 9. 34ab. — a) Da1 D2 सन्मना; Cg. l. n. r. ś. u मन्मना (as in text). — b) Da1 मा; Cn. r. ś. u मां (as in text). — c) Cf. Gītā 9. 34c. Ś3 K1 °वेष्यसि (sic).

66 c) Ś5 K3. 5 Ñ1 B D2. 5. 6 T2 M4 Cā. g. k त्वां; Cl. n. r. ś. u त्वा (as in text). — d) Da1 D6 मां; Cā. g. k. l. n. r. ś. u मा (as in text). Ñ1 D6 शुच; Cā. g. l. n. r. ś. u शुचः (as in text).

68 a) Ś6 D3 G1 Cā. ś. u य इमं; D6 इदं यः; Ck. l. n. r य इदं (as in text). — b) G2 °धास्यसे; Cā. g. k. l. n. r. ś. u °धास्यति (as in text). — c) Ś6 मयि भक्तिं (by transp.). — d) Cf. Gītā 8. 7d. Ś1 D6 M5 मामेवेष्यति; Ś3-6 K6 Ck स मामेष्यति; Ko °वैष्यसि; Cā. l. n. r. ś मामेवैष्यति (as in text). Ś4-6 Ko. 5. 6 D1. 3. 7. 8 M4 [अ]संशयं; Cn. r. ś. u [अ]संशयः (as in text). D2 भविष्यति न संशयः.

69 c) G2 समस; Cā. k. l. n. r. ś. u च मे (as in text). T2 यस्माद्; Cā. k. ś. u तस्माद् (as in text). — d) K5 D1 M1. 5 Cu प्रियतमो; Cā. n. ś प्रियतरो (as in text).

70 a) D2 इदं; Ck. r. ś. v इमं (as in text). — b) K1 Cn धर्मं; D2 M2 धर्म्य-; M3. 5 धर्म-; Cā. k. r. ś धर्म्यं (as in text). — c) Ko ज्ञानयोगेन; Cr. ś. u ज्ञानयज्ञेन (as in text).

C. 1525
B. 6. 42. 71
K. 6. 42. 71

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

संजय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

---

71 ^{a}) Cf. Gitā 3. 31^c. K$_8$ D$_{2, 6-8}$ M$_5$ अनुसूय- (D$_7$ M$_5$ °यु)श्च ; G$_{1, 2}$ M$_{1-3}$ अनसूयुश्च ; Cr. ś. u अनसूयश्च (as in text). — ^{d}) K$_0$ आप्नु° ; Ck. n. r. ś. u प्राप्नु° (as in text).

72 Before 72, Ñ$_1$ ins. श्रीभगवानुवाच. — 72^{ab} = (var.) B. 14. 19. 55^{ab}. — ^{b}) Ś$_6$ °काग्र्येण ; Ck. n. r. ś. u °काग्रेण (as in text). — ^{d}) Some MSS. प्रणष्टस्ते.

73 Ś$_1$ धनंजय उ°. — ^{c}) Da$_1$ D$_8$ गतसंमोहः ; Cā. k. l. n. r. ś. u °संदेहः (as in text). — ^{d}) = 5. 176. 26^d : B. 13. 14. 35^d : cf. 3. 128. 1^d : 5. 15. 8^d.

74 ^{b}) = 3. 89. 8^b. Ś$_6$ महात्मना ; Cr. ś. u °त्मनः (as in text). — ^{c}) Da$_1$ M$_5$ इदम् ; Cl. r. ś. u इमम् (as in text). — ^{d}) Some MSS. लोम°.

75 ^{b}) Ś$_6$ D$_2$ Cu इमं ; Cś एतं (as gloss for एतद्); Ck. l. n. r एतद् (as in text). Ś$_{3-5}$ K$_6$ Ck गुह्यतरं ; K$_0$ Da$_1$ D$_{1, 2, 4}$ T G$_{1, 2, 4}$ M$_4$ Cś गुह्यतमं ; Cl. n. r. u गुह्यमहं (as in text). Ś$_{3-5}$ K$_6$ महत् ; Cl. n. r. ś. u परम् (as in text). D$_8$ एतं गुह्यमनुत्तमं. — ^{c}) Ś$_{4, 5}$ K$_0$ योगीश्वरात् ; Cā. l. r. ś. u योगेश्वरात् (as in text). — ^{d}) K$_1$ कथयता ; G$_1$ तु कथितः ; Cā. k. l. n. r. ś. u कथयतः (as in text).

76 Ś$_6$ om. 76–77. M$_2$ om. (hapl.) 76^b–77^a. — ^{b}) Ś$_{4, 5}$ K$_8$ Ñ$_1$ Da$_1$ M$_5$ इदम् ; Cl. r. ś. u इमम् (as in text). D$_6$ उत्तमं ; Cl. r. ś. u अद्भुतम् (as in text). — ^{d}) Ś$_4$ हृष्यामीव (marg. °मि); Cl. ś हृष्यामि च (as in text). D$_{2, 8}$ पुनः पुनः ; Cl. r. ś. u मुहुर्मुहुः (as in text).

77 Ś$_6$ om. 77 ; M$_2$ om. 77^a (cf. v. l. 76). — ^{a}) Ś$_{3-6}$ संस्मृत्य परमं ; Cl. n. r. ś. u संस्मृत्य संस्मृत्य (as in text). — D$_3$ reads (*sec. m.*) 77^{cd} on marg. — ^{c}) Ś$_{1, 3-5}$ K$_{2, 6}$ Ñ$_1$ Da$_1$ D$_{6-8}$ महाराज (Ś$_1$ K$_2$ Ñ$_1$ D$_{6, 8}$ °जन्); Cl. r. ś. u महान्राजन् (as in text). — ^{d}) Ś$_{1-3}$ K$_6$ प्रहृष्ये ; Cl. r. ś. u हृष्यामि (as in text).

78 ^{a}) Ś$_{1, 3-5}$ K$_{0, 1}$ D$_{3, 7}$ T$_2$ G$_1$ योगीश्वरः ; Cā. l. r. ś. u. v योगेश्वरः (as in text). — ^{b}) D$_2$ पार्थो यत्र (by transp.). — ^{d}) Ck स्थिरा ; Cā. l. n. r. ś. u ध्रुवा (as in text). Ś$_1$ Ck इति ; Cā. l. n. r. ś. u नीतिर् (as in text). K$_0$ ध्रुवाणीति मतिर्मम. — After 78, Ñ$_1$ ins. :

111* भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः ।
सुखं बन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः ।

[This seems to have been the संग्रहश्लोक to Gitā adhy. 18 in Cg.]

Colophon om. in Ś$_{4-6}$. G$_3$ not collated. *Sub-parvan :* Ś$_1$ K$_{0-2, 6}$ Ñ$_1$ B Da$_1$ Dn D$_{1-8}$ T G$_{2, 4}$ M$_{1, 2, 4, 5}$ Cv (a few of these MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्)भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K$_{1, 2}$

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

[श्रीमद्भगवद्गीतासु अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ॥]

D2 om. उपनिषत्सु); K6 श्रीभगवद्गीतायां ; D8 भगवद्गीता समाप्ता ; G1 गीतायां. Ś1 K6 D8 M1, 3, 5 cont. : श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; Ko. 5 Ñ1 B2 Da1 Dn2 D1, 4–6 T G2, 4 M2 Cv ब्रह्म(T2 G3 M2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे (T1 G2, 4 °शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name* : Ś1 विभूतयोगः (sic); Ko. 2 D8 संन्यासयोगः ; K3 निर्णयसंन्यासयोगः ; K5 परमार्थनिर्णयः ; K6 सर्वकर्मफलत्यागपूर्वकं काम्यकर्मणां सम्यक् न्यासपूर्वकं सत्वरजस्तमोगुणमयजगद्विवरणपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तियोगः (?); Ñ1 परमार्थनिर्गुणमोक्षयोगः ; B3 छिन्नसंशयः ; Da1 D1, 5 Cś मोक्षसंन्यासयोगः ; Dn संन्यासादितत्त्वनिर्णययोगः ; D4 सर्वोपनिषदर्थप्रतिपादनमोक्षयोगः ; D6 संग्राम अंगीकारः ; D7 परमार्थनिनिर्णणे (sic); T1 G3, 4 सकलवेदशास्त्रपुराणसंग्रहमोक्षयोगः ; T2 G1 मोक्षयोगः ; Cv अर्जुनसुबोधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 41 ; T1 G1, 2, 4 40 (as in text); M4 42. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Ko. 3, 5, 6 Ñ1 B Da1 Dn D1, 2, 4, 6–8 T2 G3 M1, 3, 5 Cv 18. After the adhy. no., Ś1 Dn2 D6 read समाप्त ; K5 समाप्ता चेयं गीता ; B4 T G1 M4 भगवद्गीता समाप्ता ; D1 गीताशास्त्रं समाप्तं. — *Śloka no.* : K1, 3, 5 Da1 Dn D1, 5, 6 G3 78. — *Aggregate śloka no.* : D1 1465. — *Aggregate Bhagavadgītā śloka no.* : Ś1 (marg.) 740.

Ś1 Ko. 1 ins. after adhy. 40 : K3 B2–4 Dn D4, 8 cont. after 113* :

112* षट् शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्टिस्तु संजयः ।
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ।

[(L. 2) Ś1 Ko. 1 पंचपंचा° (for सप्तपञ्चा°). Ś1 Ko पंचषष्टिस्तु ; K1 पंचषाष्टि च ; K3 B2, 3 सप्तषाष्टि तु ; B4 सप्तषष्टिं च (for सप्तषष्टिस्तु). — (L. 3) Ś1 Ko–2 एष गी(Ś1 °तद्गी)तार्थसंग्रहः (for the post. half).]

After 112*, Ko–2 ins. App. I (no. 3).

K3 B2–4 Dn D3 (om. lines 3–6), 4, 8 ins. after adhy. 40 :

113* वैशंपायन उवाच ।
गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या चेयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ।
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनुः ।
गङ्गा गीता च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते । [5]
चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ।

[B2 संजय उ° (for वैशंपायन उ°). — (L. 1) Dn2 गीताः सुगीताः कर्तव्याः. K3 D3, 8 °संग्रहैः (for °विस्तरैः). — (L. 2) K3 B4 D3 स्वयं ; B3 त्विय (for चेयं). — (L. 4) B3 सर्वधर्म° ; Dn1 D4, 8 सर्वदेव° (for सर्ववेद°). — (L. 5) Dn D4 transp. गङ्गा and गीता. B2, 3 D4 गोविंदे च (for गोविन्देति). D8 गोविंदे हृदि संस्थिते.]

B2–4 Dn D4, 8 ins. after 112* :

114* भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ।
सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ।

[(L. 1) D4, 8 °सर्वस्व (for °सर्वस्व-).]

After adhy. 40, D5 *repeats* 6. 22, 17–22.

APPENDIX I

[Here follow, in so far as they have a bearing upon the Bhagavadgītā, extracts from Appendix I, which comprises additional passages found in the different MSS. (they being too long for their inclusion in the footnotes to the constituted text), along with their variant readings. Unimportant variants are generally ignored, and scribal errors silently corrected.]

2

Before 6. 23. 1, K_{0-2} (as also K_7) ins. :

श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ नमः । अस्य श्रीभगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीकृष्णपरमात्मा देवता । अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे (Gītā 2. 11^{ab}) इति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज (Gītā 18. 66^{ab}) इति शक्तिः । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः (Gītā 18. 66^{cd}) इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं धर्मार्थकाममोक्षार्थे जपे विनियोगः ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः (Gītā 2. 23^{ab}) इति अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः (Gītā 2. 23^{cd}) इति तर्जनीभ्यां नमः । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च (Gītā 2. 24^{ab}) इति मध्यमाभ्यां नमः । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः (Gītā 2. 24^{cd}) इत्यनामिकाभ्यां नमः । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः (Gītā 11. 5^{ab}) इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च (Gītā 11. 5^{cd}) इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । इति करन्यासः ॥ अङ्गन्यासः । नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः (Gītā 2. 23^{ab}) इति हृदयाय नमः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः (Gītā 2. 23^{cd}) इति शिरसे स्वाहा । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च (Gītā 2. 24^{ab}) इति शिखायै वौषट् । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च (Gītā 11. 5^{cd}) इत्यस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्यासः ॥

अथ ध्यानं ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारते ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
मावर्तैरनुसंदधामि भगवद्गीतां भवोन्मोचिनीम् ॥ (१)

ॐ हृदि विकसितपद्मं सूर्यसोमाग्निबिम्बं
प्रणवमयविकासं यस्य वै निर्विकल्पम् ।
अचलपरमशान्तं ज्योतिराकाशसारं
स भवतु शुभदो मे वासुदेवः प्रतिष्ठः ॥ (२)

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ (३)

ॐ नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः
प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ (४)

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ (५)

2

For lines 1-2, K_7 subst. : श्रीवैशंपायन उवाच । अस्य श्रीगीताशास्त्रमंत्रस्य वेदव्यासभगवान्. — After line 3, K_7 ins. : श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।

श्रीगीताया ऋषिर्व्यासश्छन्दो नानाविधिः श्रुतिः ।
देवता देवकीपुत्रः पार्थसारथिरात्मवान् ॥ (१)

— (L. 6-7) For अहं......शुचः, K_7 subst : ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् (Gītā 15. 1^{ab}). — (L. 8-9) K_7 subst. यज्ञानपङ्क्तेन (sic) श्रीभगवत्समाराधनार्थे (for श्रीकृष्ण......मोक्षार्थे). — K_7 om. from नैनं छिन्दन्ति up to end of line 18. — (L. 19-20) K_0 अथ षडंगन्यासः ; K_1 अथांगन्यासः (for अङ्गन्यासः). — (L. 26) K_1 इत्यंगन्यासाः (for °न्यासः). — (L. 28) K_1 प्रतिपादितां (for °बोधितां). — (L. 31) K_1 भवोद्दोशिनीं (for भवोन्मोचिनीं). K_0 अंब त्वा मनसादधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीं. — (L. 35) K_1 शिवदो (for शुभदो).

For lines 19-41, K_7 subst. : ॐ ज्ञानात्मने हृदयाय नमः । श्रीमद्वैश्वर्यात्मने छन्दसे शिरसे स्वाहा ॥ श्रीमच्छक्त्यात्मने वेदव्यासाय शिखायै वौषट् । श्रीबलात्मने बलभद्रामाय कवचाय हुं । श्रीमत्तेजसात्मने कृष्णाय नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ श्रीमद्वेदात्मने यद्विषदेशाय (sic) गांडीवधन्विने अर्जुनाय अस्त्राय फट् ॥ ॐ

उद्भिन्नघर्मजलबिन्दु नमल्ललाट-
लोलद्घनालकनिषक्ततुरंगरेणु ।
पायात्पलायितसुयोधनमानभङ्ग
यातस्मितं(sic) वदनमर्जुनसारथेर्नः ॥ (२)

3

☞ For the MSS. Ś$_{1.8}$ K$_{9}$ (used in constituting the text of this Appendix passage known as the Gītāsāra), vide Editorial Note, p. xv. In what follows, the shorter version is generally adopted; but where quite unavoidable, alternative versions are given opposite each other (the shorter on the left side, the longer on the right) suspending the column division, and marked by a vertical wavy line in the margin.

K$_{0-2}$ ins. after 112*:

अर्जुन उवाच ।
यदेतन्निष्कलं ब्रह्म व्योमातीतं निरञ्जनम् ।
कैवल्यं केवलं शान्तं शुद्धमत्यन्तनिर्मलम् ॥ (१)
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ।
ज्ञानयोगविनिर्मुक्तं तज्ज्ञानं ब्रूहि केशव ॥ (२)
श्रीभगवानुवाच ।
सर्वतोज्योतिराकाशं सर्वभूतगुणान्वितम् ।
सर्वतःपरमात्मानमक्षयं परमं पदम् ॥ (३)
अनादिनिधनं देवं महाज्योतिरतिध्रुवम् ।
अत्यन्तपरमं स्थानं शब्दादिगुणवर्जितम् ॥ (४)
यत्तत्परतरं ज्योतिर्ध्रुवात्परतरं स्थितम् ।
आचतुर्युगमद्यापि कथितं न हि कस्यचित् ॥ (५)
आत्मदेहे मया सृष्टा प्रकृतिः क्षेत्रमेव च ।
सकलं तु भवेत्क्षेत्रं निष्कलं परमं पदम् ॥ (६)
अर्जुन त्वत्प्रसादेन शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः ।
अद्य मुक्ता महाबाहो त्वत्प्रसादाद्धनंजय ॥ (७)
प्रमाणं वेदतत्त्वानां सांख्यादीन्यभियोगिनाम् ।
तेषां न विद्यते निष्ठा सर्वैः पाषण्डिभिः सह ॥ (८)
कथितं च मया ज्ञानं देवानामपि दुर्लभम् ।
विश्वरूपमयं दिव्यं भैरवग्रन्थिबिन्दुना ॥ (९)

सुषुम्णा दक्षिणे मार्गे दर्शिता विश्वरूपिणा ।
अप्रकाशमिदं प्रश्नं यन्मया कथितं तव ॥ (१०)

अप्रकाशमिदं प्रश्नं यन्मया कथितं तव ।
वाक्यं सर्वशास्त्राणामतिसूक्ष्मं चराचरम् ॥ (१०)

नाग्निर्वायुर्न चाकाशं न क्षितिर्नापि वा जलम् ।
न मनोबुद्ध्यहंकारं गूढार्थं कथितं तव ॥ (११)
अनित्यो नित्यतां याति यदा भावं न पश्यति ॥
शून्यं निरञ्जनाकारं निर्वाणं ध्रुवमव्ययम् । (१२)

आताम्रपाणिकमलप्रणदत्प्रतोद-
मालीलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।
आविभ्रमाम्बुज * * * * नीलमव्या-
दाद्यं धनंजयरथाभरणं महो नः ॥ (३)
कनक*मल[नि]दर्शितात्ममुद्रदु*परिकल्पितबर्हिबर्हचूडः ।
इतर**गृहीतवेत्रतोत्रैर्मम हृदि संनिधिमातनोतु शौरिः ॥ (४)

— After line 43 (st. 5), K$_{7}$ ins.:

वाचकः प्रणवो यस्य क्रीडावस्त्वखिलं जगत् ।
श्रुतिराशा वपुर्ज्ञानं तं वन्दे देवकीसुतम् ॥ (६)
सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ (७)

3

K$_{0-2.9}$ *repeat* lines 1–4 after line 104, which follows line 63. — (L. 2–3) Ś$_{8}$ K$_{1.2.9}$ reverse order second time. — (L. 3) K$_{0-2.9}$ (all second time) अनिर्देश्यं (for अविज्ञेयं). — (L. 4) K$_{0-2.9}$ (all second time) तत्क्षणादेव मुच्येत (for the prior half). — (L. 6) Ś$_{1.8}$ K$_{0-2}$ अक्षरं (for अक्षयं). — (L. 7) Ś$_{1.8}$ K$_{0.1}$ °ज्योतिरिति; CŚ$_{1}$ °ज्योतिरपि (for °ज्योतिराति-). — (L. 8) K$_{0-2}$ आकाशं (for अत्यन्त-). — After line 8, Ś$_{1.8}$ ins.:

वेद यज्ञेन कौन्तेय तत्त्वं मामजमव्ययम् ।

— (L. 9) Ś$_{1.8}$ यो[ऽ]सौ परमतत्त्वेन ध्रुवाद्ध्रुवतरं ध्रुवम्. — (L. 10) Ś$_{1.8}$ न चोक्तं यस्य (for कथितं न हि). K$_{2}$ केन° (for कस्य°). — (L. 13) Ś$_{8}$ त्वत्प्रसंगेन (for त्वत्प्रसादेन). Ś$_{1.8}$ ऋषिदेवताः; K$_{1.9}$ मुनिदेवताः (for मुनिसत्तमाः). — K$_{0.2}$ read lines 15–16 twice consecutively. — (L. 15) Ś$_{1.8}$ वेदाश्चत्वारः (for वेदतत्त्वानां). K$_{0}$ (first time)$_{1.2}$ (first time) सांख्यादिविधियोगिनां; K$_{9}$ सांख्यादीन्यपि यो°. — (L. 16) K$_{0.2}$ (both first time) तेषां चेष्टा न (K$_{2}$ नि-) वर्तेत. K$_{0.2}$ (both first time) शुनः (for सर्वैः). Ś$_{1.8}$ पाषंडिकैः; K$_{2}$ (both times) पार्षंडिभिः (as above). — (L. 18) Ś$_{1.8}$ चित्यं (for दिव्यं). Ś$_{1.8}$ भैरवग्रंथ°; K$_{0}$ भैरवं ग्रंथि°. — (L. 19, left) Om. in K$_{1.2}$. — (L. 20, right) Om. in Ś$_{1.8}$. — (L. 21) Ś$_{1.8}$ न च (for नापि). — (L. 22) K$_{0.1}$ न मनोबुद्धियोगेन (for the prior half). Ś$_{1.8}$ मया (for तव). — (L. 24) K$_{0}$ निर्वारं; K$_{1}$ निर्वारं; K$_{9}$ निर्वैरं (for निर्वाणं). Ś$_{8}$ (marg.) K$_{1.2.9}$

पुरुषं निर्गुणं साक्षात्सर्वतश्चैव तिष्ठति ।
सर्वं तस्स्यात्परं ब्रह्म बुद्धिश्चास्य न बुध्यति ॥ (१३)
प्रतिभावप्रयत्नेन हरिं त्रैलोक्यबान्धवम् ।
दशमं चाङ्गुलं व्याप्य चाशाबाह्यं व्यवस्थितम् ॥ (१४)
जीवो यत्र प्रलीयेत सा कला षोडशी स्मृता ।
तया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ (१५)
तच्चिन्त्यं तेन वै ज्ञानं तदन्याद्या उपासते ।
ब्रह्मणैव हि विख्यातं वेदान्तेषु प्रकाशितम् ॥ (१६)
वेदेषु वेदमित्याहुर्वेद धाम परं मतम् ।
तत्परं विदितं यस्य स विप्रो वेदपारगः ॥ (१७)
आहुतिः सा परा ज्ञेया सा च संध्या प्रतिष्ठिता ।
गायत्री सा परा ज्ञेया अजपा नाम विश्रुता ॥ (१८)
तपस्यथ तथा वेदे मुनिभिः समुपास्यते ।
तां कलां योऽभिजानाति स कलाज्ञोऽभिधीयते ॥ (१९)
यां ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्गर्भजन्मजरादिभिः ।
परिज्ञानेन मुच्यन्ते नराः पातककिल्बिषैः ॥ (२०)
इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
तयोर्मध्ये तृतीया तु तत्प्रयागमनुस्मरेत् ॥ (२१)
इडा वै वैष्णवी नाडी ब्रह्मनाडी तु पिङ्गला ।
सुषुम्णा वैश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहा स्मृता ।
ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो रेचकः पूरकुम्भकः ॥ (२२)
सक्रान्तिविषुवच्चैव योऽभिजानाति विग्रहम् ।
नित्ययुक्तः स योगीशो ब्रह्मविद्यां प्रपद्यते ॥ (२३)
इडा वै गार्हपत्यस्तु पिङ्गलाहवनीयकः ।
सुषुम्णा दक्षिणाग्निस्तु ह्येतदग्नित्रयं स्मृतम् ॥ (२४)
तस्य मध्ये स्थितं ज्योतिः सोममण्डलमेव च ।
सोममण्डलमध्यस्थं तन्मध्ये सूर्यमण्डलम् ॥ (२५)
सूर्यमण्डलमध्यस्थो ज्वलत्तेजो हुताशनः ।
हुताशनस्य मध्ये तु निर्धूमाङ्गारवर्चसम् ॥ (२६)
तत्रास्थितो महात्मासौ योगिभिस्तु प्रगीयते ।
सुगीतं चैव कर्तव्यं मन एकाग्रचेतसा ॥ (२७)
शिवो बिन्दुः शिवो देवो घर्घरामृतवर्चसा ।
निखिलं पूरयेद्देहं विषदाहज्वरापहम् ॥ (२८)
सर्पवत्कुटिलाकारसुषुम्णावेष्टितां तनुम् ।
मकारवेष्टितां कृत्वा मातृवत्परियोजयेत् ॥ (२९)
त्रिस्थानं च त्रिमात्रं च त्रिब्रह्म च त्रिरक्षरम् ।
अर्धमात्रं च यो वेत्ति स भवेद्वेदपारगः ॥ (३०)
सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
निर्मलं विमलाकारं शुद्धस्फटिकसंनिभम् ॥ (३१)

ईश्वरं (for अव्ययम्). — (L. 25) Ś1. 8 पुरुषं निर्मलं साक्षी (for the prior half). Ś7 सदा ; Ś8 Cś1 स च (for चैव). — (L. 26) Ś1. 9 स स्यात् (for तत्स्यात्), and बुद्धिर्भावि(Ś8 °षि)तबुद्धयः (for the post. half). — (L. 27) Ś1. 8 K9 स्मरन्भावमयत्वे(K9 °त्ने)न (for the prior half). — (L. 28) Cś1 आमा° ; Cś8 आशा° (for चाशा°). K9 चाशाबहिरुपस्थितं. — (L. 29) Ś1. 8 K9 जीवा यत्र प्रलीयंते. Ś1. 3 मता (for स्मृता). — (L. 30) Ś1. 8 तस्यां (for तया). — Ko-2. 9 om. line 31. — (L. 32) Ś1. 8 ब्रह्मणा चैव (for °णैव हि). Ko-2. 9 प्रतिष्ठितं (for प्रकाशितम्). — (L. 34) Ś1. 8 येन (for यस्य). — (L. 35-36) Ś1. 8 K1 om. (hapl.) the post. half of line 35 and the prior half of line 36. — (L. 37) K9 समुपासिता (for °स्यते). Ko-2 तच्चिंत्या तच्च वै विद्या तदन्यबदुपासते. — (L. 38) Ś1. 3 कलाज्ञः स च कथ्यते. — (L. 39) Ś1. 8 जन्मकर्म° (for गर्भजन्म°). — (L. 40) Ś1. 8 परिज्ञानाद्वि- (for °ज्ञानेन). Ś7 नरः (for नराः). — Ko-2. 9 om. (hapl.) lines 41–42. — (L. 43) K1. 9 इडा तु (for इडा वै). — After line 44, Ko-2. 9 ins. line 63 (var.) — Ś1. 3 om. lines 45–47. — (L. 46) K1. 2. 9 संक्रांति- (for सक्रान्ति-). — (L. 47) K1. 2 योगेशो (for योगीशो). — (L. 48) Ko. 9 गार्हपत्यं तु ; K1. 2 °पत्ये तु. Ko. 1. 9 [आ]हवनीयकं ; K2 °यके (for °यकः). — (L. 49) Ś1. 8 दक्षिणाग्नि तु. Ko-2. 9 (marg. *sec. m.* as above) त्रेताग्नि शरणं यथुः. — (L. 54) K9 सा च माहेश्वरी स्मृता (for the post. half). — (L. 55) Ś1. 8 अपि (for चैव). — (L. 56) Ko-2. 9 (marg. *sec. m.* as above) शिखाबिंदुः (for शिवो बिन्दुः). Ś1. 8 K9 (marg. *sec. m.*) शशी देवो ; K1 शिखो देवो (for शिवो देवो). Ko-2. 9 घर्घरामृतवर्षणं (K1 °र्चसं). — (L. 57) Ś1. 8 अखिलं (for निखिलं), and विषदाहज्वरं हरेत् (for the post. half). — (L. 59) Ko-3 सकारं वेष्टितं ; K9 मकारे वेष्टितं. Ś7 परितर्पयेत् ; Ś8 °रक्षयेत् ; Ko-2 °योजितं. — (L. 60) Om. in K1. 2. — (L. 61) Om. in K1. 2. Ś8 स विप्रो (for स भवेद्). — (L. 62) = 6. 35. 13[ab]. Ś1. 8 K1. 2 सर्वतःपाणिपादांतं ; K9 °पादं तं. — Ko-2. 9 read line 63 after line 44. — (L. 63) Ś8 reads विमलं निर्मलाकारं (for the prior half). K9 °निर्मलं (for °संनिभम्). Ś1. 8 *repeat* line 63 after line 67, followed by :

भिन्नमुष्ककपालस्य पुत्रोत्पत्तिर्न विद्यते ।,

and lines 103 (var.), 107 (var.) and :

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयंकरी ।,

followed further by line 110 (left, var.), line 111 (left, var.), line 112 (left, var.) and 113 (left, var.). On the other hand, Ko-2 ins., after line 62. 6. 35.

अर्जुन उवाच ।

जीवो जीवति जीवेन नास्ति जीवमजीवितम् ।
निर्गतः सह सङ्गेन स जीवः केन जीवति ॥ (३२)

स्थावरं जंगमं चैव यत्किंचित्सचराचरम् ।
जीवो जीवति जीवेन स जीवः केन जीवति ॥ (३२)

श्रीभगवानुवाच ।

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राणः संचरते सदा ।
आकाशं पिबते नित्यं स जीवस्तेन जीवति ॥ (३३)
काकीमुखं ककारान्तं मकारं चेतनानुगम् ।
अकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थः संप्रतिपद्यते ॥ (३४)
तावत्पश्येत्खगाकारं खकारं तु विचिन्तयेत् ।

खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्यं च खं कुरु ॥ (३५)
खमध्ये च प्रवेष्टव्यं खं च ब्रह्म सनातनम् ।
आत्मानं खमयं कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ (३६)
ऊर्ध्वशून्यमधःशून्यं मध्येशून्यं निरामयम् ।
त्रिशून्यं योऽभिजानाति स भवेत्कुलनन्दनः ॥ (३७)

तस्य भावस्य भावात्मा भावना नैव युज्यते ।
अनावृत्तस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो गतिः ॥ (३८)
तत्पदं विदितं येन स योगी छिन्नसंशयः ।
पुण्यपापहराश्चैव ये चान्ये पञ्चदैवताः ॥ (३९)
जीविनः सह गच्छन्ति यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
पापं दहति ज्ञानाग्निः पुण्येन सोमसूर्ययोः ॥ (४०)
पुण्यपापविनिर्मुक्तिरेष योगोऽभिधीयते ।
धृतिरोधि मनोधीति संतोषं समिधामृतम् ॥ (४१)
इन्द्रियाणि पशुं कृत्वा यो यजेत स दीक्षितः ।
परं ब्रह्माधिगच्छन्ति शब्दब्रह्मविचिन्तनात् ॥ (४२)

अमात्रशब्दरहितं स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।
बिन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ (३८)
संप्राप्ते ज्ञानविज्ञाने ज्ञेये च हृदि संस्थिते ।
लब्धशान्तपदे भावे न योगो न च धारणा ॥ (३९)
वेदादौ यः सुरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ (४०)
ना नावार्थी भवेत्तावद्यावत्पारं न गच्छति ।
उत्तीर्णे तु परे पारे किं नावा वै प्रयोजनम् ॥ (४१)
दूरस्थो नापि दूरस्थः पिण्डस्थः पिण्डवर्जितः ।
अमलो निर्मलः सूक्ष्मः सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥ (४२)

सकले दृष्टपारोऽपि भावं युञ्जति युञ्जति ।
निष्कले दर्शनं नास्ति स्वभावो भावं युञ्जति ॥ (४३)

अर्जुन उवाच ।

अक्षराणि समाम्नाणि सर्वे बिन्दुसमाश्रिताः ।
बिन्दुर्भिद्यति नादेन स नादः केन भिद्यते ॥ (४३)

तालुमूले च लम्पायां त्रिकूटं त्रिपथान्तरम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

ॐकारध्वनिनादेन वायुः संहरणान्तिकम् ।

13^{cd}, followed by line 104, the ref. अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 (with var.); while K9 ins. 6. 35. 13^{cd}, followed (marg.) by line 63, 104, the reference अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 as in K0-2. After this comes (marg.) the ref. श्रीभगवानुवाच, followed by lines 66–67. — After line 63, lines 64 (left) and 65 (left) are read (preceded by the ref.) by Ś7. 8; while lines 64 (right) and 65 (right), preceded by the ref., are read by K0-2. — (L. 68) Ś7 K9 चेतनामुखं; Ś8 °नात्मकं (for °नानुगम्). — (L. 70) K0-2. 9 मकारं (for खकारं). Ś7 खगाकारं तु चिंतयेत्. — (L. 71) Ś7. 8 खमध्ये च प्रवेष्टव्यं (for the prior half). K1. 2. 9 आत्ममध्ये (for °मध्यं). Ś7. 8 आत्मानं च खगं कुरु (for the post. half). — (L. 72) Om. (hapl.) by Ś7. 8. — (L. 73) Ś7. 8 च खगं (for खमयं). — (L. 74) Ś7 निराश्रयं; Ś8 निरंतरं (for निरामयम्). — (L. 75) K0-2. 9 को न (K1. 2 केन) मुच्येत बंधनात् (for the post. half). — Lines 76–89 (all left) are given (with var.) by Ś7. 8; while lines 76–89 (all right) and lines 90–101 are given (with var.) by K0-2. 9. — (L. 76, left) Ś8 नानु- (for नैव). — (L. 78, left) Ś8 भिन्न° (for छिन्न°). — (L. 80, left) Ś8 जीविना (for जीविनः). — (L. 87, left) Ś7 निष्कलं and स्वभावोद्भावं. — (L. 88, left) Ś7 तालुं मध्ये च (for the prior half). — (L. 76, right) K9 अमात्रा° (for अमात्र°). — (L. 79, right) K9 नैव (for न च). — (L. 80, right) K1 पुरा (for सुरः). K1. 2. 9 प्रोक्तं (for प्रोक्तो). — (L. 82, right) स नावार्थी (for ना नावार्थी). — (L. 83, right) K9 परं (for परे). — (L. 84, right) K0 पितृवर्जितः (for पिण्ड°). — (L.

एकं तत्त्वं विजानीयाद्विन्नस्यायतनं महत् ॥ (४४)

निरालम्भस्तु निर्देहो यत्र नादो लयं गतः ॥ (४४)

अर्जुन उवाच ।

बाह्येन व्यापितं व्योम व्योम चानतुनासिकम् ।
अधश्चोर्ध्वं कथं चैव कण्ठे चैव निरञ्जनः ॥ (४५)

श्रीभगवानुवाच ।

अनूष्ममव्यञ्जकमस्वरं य-
त्तालुकण्ठेष्वनुनासिकं च ।
अरेफजातं शूभमूष्मवर्जितं
न दुष्कराणां कुरुते कदाचित् ॥ (४६)

आकाशमप्यनाकाशं पुरुषत्वे प्रतिष्ठितम् ।
शब्दं गुणमिवाकाशं निःशब्दं ब्रह्म चोच्यते ॥ (४७)
सर्वगं सर्वबोधादि वासनाजालवर्जितम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवाः ॥ (४८)
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्ज्ञानं विज्ञानमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानयुक्तं च रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥ (४९)

छिन्नमूलस्य वृक्षस्य यथा जन्म न विद्यते ।
ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ (४५, ५०)
गीताः सुगीताः कर्तव्याः किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ।
याः पुरा पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृताः ॥ (४६, ५१)

गीतागाङ्गोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वधर्ममयो हरिः ॥ (४७, ५२)
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयंकरी ।
सर्वभोगमयश्चायं सर्वमोक्षमयो ह्यहम् ॥ (४८, ५३)

गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि संस्थिताः ।
चतुर्गकारस्मरणात्पुनर्जन्म न विद्यते ॥ (४९)
गीतासारं पठेद्यस्तु ह्यच्युतस्य च संनिधौ ।
तस्माद्गुणसहस्रेण विष्णोर्निर्वचनं यथा ॥ (५०)

गकारपूर्वाश्चत्वारो रक्षन्ति महतो भयात् ।
गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि संस्थिताः ॥ (५४)
स्नातो वा यदि वास्नातः शुचिर्वा यदि वाशुचिः ।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिः ॥ (५५)
स गच्छेत्तत्क्षणात्प्रायो ब्रह्ममूर्ते नमोऽस्तु ते ।
गीतासारं पठेद्यस्तु विष्णुलोके महीयते ॥ (५६)

एतत्पुण्यं पापहरं धन्यं दुःस्वप्ननाशनम् ।
पठतां शृण्वतां चैव विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ (५१, ५७)

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि गीतासारः समाप्तः ॥

---

91) K$_9$ सर्वव्यापी (for कण्ठे चैव). — (L. 92) Ko–$_2$ अघोषम् (for अनूष्मम्). — (L. 94) Ko–$_2$ शुभमोष° (for शुभमूष्म°). — (L. 97) K$_9$ शब्दगुणम् (for शब्दं गुणम्). — (L. 99) K$_{1, 2}$ नि(K$_1$ वि)बोधेन (for निरोधेन). — (L. 101) Ko ज्ञानविज्ञान° (for ज्ञानं वि°). — (L. 102) Ś$_8$ मूलांतः (for वृक्षस्य), and तस्य मंत्रो (for यथा जन्म). — Ś$_{7, 8}$ om. (hapl.) lines 104–106. — (L. 103) Ś$_8$ पुनर्जन्म (for पुनर्देहो). — (L. 106) Ko, $_1$ गीतां (for गीता-). K$_2$ -गंगोदकं. — (L. 107) K$_9$ सर्वधर्ममयी मता (for the post. half). — Ko–$_{2, 9}$ om. (hapl.) line 108. — (L. 109) Ko–$_2$ सर्वभोग° (for सर्वमोक्ष°). — (L. 110, right) K$_{1, 2, 9}$ °पूर्वाश्च° (for °पूर्वाश्च°). — (L. 113, right) Ko बहिः (for शुचिः). — Ś$_{7, 8}$ om. lines 112–113 (both right) and 114–115; while Ko–$_{2, 9}$ om. lines 112–113 (both left). — Lines 116–117 are found in Ko–$_2$ only. — Colophon : K$_2$ इति भीष्मपर्वणि गीतासारः समाप्तं; K$_9$ भीष्मपर्वाणि गीतासारः समाप्तः.

APPENDIX II

Here follow, in so far as they have a bearing upon the Bhagavadgītā, extracts from Appendix II, which lists together quotations from the Sanskrit text of the Bhīṣmaparvan as embedded in the Old-Javanese translation (or rather abridged paraphrase) published by Dr. J. Gonda in the Bibliotheca Javanica, No. 7 (1936). The page and line reference in column 1 of the Appendix refers to the above edition. Earlier (1935), the same Dutch scholar had published a complete translation into English of the Old-Javanese paraphrase of the Bhagavadgītā including the Sanskrit quotations. This has enabled us to determine what stanzas of the current Bhagavadgītā are presupposed and what omitted in the Old-Javanese version. A tabular statement concerning this precedes the Sanskrit citations, which are then compared with the present edition, the Calcutta edition of 1836, the Bombay edition (GK, 1863), the Madras edition of 1934, and the Kashmir Recension of the Bhagavadgītā as represented by the edition brought out by Pandit Lakshman Raina, Shrinagar, 1933. The Sanskrit citations are given with their orthographical peculiarities (क्लैव्यं, °ब्रताः, °किल्विषैः, अव्यक्तः, बासुकिः, बरुणो, बासुदेवो, ब्रज, (etc.), and important variants given by Gonda are inserted as footnotes.

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ : TABULAR INDEX

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy.	1	
28^{cd}–29^{ab}, 31^{cd}–32^{ab}, 46	12, 14, 15^{cd}–21, 28^{ab}, 29^{cd}–30, 32^{cd}, 36^{abc}, 42^{cd}, 45^{ab}, 47^{c}	1–11, 13, 15^{ab}, 22–27, 31^{ab}, 33–35, 36^{d}–42^{ab}, 43–44, 45^{cd}, 47^{ab}, 47^{d}	
	Adhy.	2	
3, 11, 13, 16, 18–19, 23, 31, 37, 47, 48^{cd}, 53, 55–56, 59, 62, 63^{bcd}, 69	2, 7^{abc}, 14, 33–35, 38–39^{ab}, 41^{a}, 39^{cd}, 48^{ab}, 52^{cd}, 54, 61^{a}, 63^{a}, 64	1, 4–6, 7^{d}–10, 12, 15, 17, 20–22, 24–30, 32, 36, 40, 41^{bcd}, 42–46, 49–52^{ab}, 57–58, 60, 61^{bcd}, 65–68, 70–72	(1) After 2.59, adds : जिह्वोपस्थनिमित्तं हि प्रवृत्तिः सर्वदेहिनाम् । तस्मादमित्रवत्पश्येज्जिह्वोपस्थौ विचक्षणः ॥
	Adhy.	3	
11, 12^{d}, 13, 35^{ab}	2, 12^{abc}, 19^{b}	1, 3–10, 14–19^{a}, 19^{cd}–34, 35^{cd}–43	
	Adhy.	4	
5, 7–9, 14^{ab}, 18, 22, 28, 33^{cd}, 34^{ab}	13, 33^{ab}	1–4, 6, 10–12, 14^{cd}–17, 19–21, 23–27, 29–32, 34^{cd}–42	
	Adhy.	5	
2, 6^{cd}, 7^{d}, 8^{a}, 8^{cd}, 9^{ab}, 10^{cd},	1, 6^{ab}, 8^{b}, 9^{cd}, 10^{ab}	3–5, 7^{abc}, 11–29	
	Adhy.	6	
5, 10, 13, 19^{a}, 32, 30	6, 19^{bcd}, 35^{cd}–36^{ab}	1–4, 7–9, 11–12, 14–18, 20–29, 31, 33–35^{ab}, 36^{cd}–47	
	Adhy.	7	
4, 6^{cd}–7^{ab}, 7^{d}, 8–9, 10^{c}, 11^{a}, 16, 19^{c}, 29	5, 7^{c}, 12^{ab}, 17^{ab}, 17^{d}, 18^{cd}	1–3, 6^{ab}, 10^{ab}, 10^{d}, 11^{bcd}, 12^{cd}–15, 17^{c}, 18^{ab}, 19^{cb}, 19^{d}, 20–28, 30	(2) After 7.4, adds : यथा ज्ञानं लभिष्यति
	Adhy.	8	
5, 7, 12, 13^{ab}	14^{b}	1–4, 6, 8–11, 13^{cd}, 14^{acd}, 15–28	

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy.	9	
1, 16, 17^{cd}, 19^{cd}, 27	28^{ab}	2–15, 17^{ab}, 18, 19^{ab}, 23–26, 28^{cd}–34	
	Adhy.	10	
21^{b}, 21^{d}, 22^{b}, 23^{ab}, 23^{d}, 25^{a}, 26, 27^{a}, 27^{cd}, 28^{a}, 28^{d}, 29^{b}, 29^{d}, 30^{a}, 30^{cd}, 31^{b}, 33^{a}, 35^{cd}, 37, 40^{ab}, 42^{ab}	42^{cd}	1–20, 21^{a}, 21^{c}, 22^{a}, 22^{cd}, 23^{c}, 24, 15^{bcd}, 27, 28^{bc}, 29^{a}, 29^{c}, 30^{b}, 31^{a}, 31^{cd}, 32. 33^{bcd}–35^{ab}, 36, 38–39, 40^{cd}–41	(3) After 10.37, adds: ओषधीनां यवश्चाहं (cf. 101*).
	Adhy.	11	
5, 8, 10, 28–29, 31^{ab}, 32^{ab}, 39^{cd}–40^{ab}, 53, 55	1^{bcd}, 3^{cd}, 6^{abc}, 7, 9, 11^{abc}, 14–15, 26, 27^{cd}, 31^{cd}, 33, 34^{cd}, 35, 46, 49^{d}	1^{a}, 2–3^{ab}, 4, 6^{d}, 11^{d}, 12–13, 16–25, 27^{ab}, 30, 32^{cd}, 34^{ab}, 36–39^{ab}, 40^{cd}–45, 47–49^{abc}, 50–52, 54	(4) After 11.29^{a}, adds (for 20^{bc} ?): शान्ति च नाशं च यमाभिभूताः । तथैव मस्माङ्क-मायन्ति लोकाः ॥
	Adhy.	12	
8^{ab}	9^{cd}	1–7, 8^{cd}–9^{ab}, 10–20	
	Adhy.	13	
31^{d}, 32–33	31^{abc}, 34	1–30	
	Adhy.	14	
9, 18, 24–26	5^{ab}, 17, 20	1–4, 5^{cd}–8, 10–16, 19, 21–23, 27	
	Adhy.	15	
		1–20	
	Adhy.	16	
		1–24	
	Adhy.	17	
		1–28	
	Adhy.	18	
	73	1–65, 67–72, 74–78	

OLD-JAVANESE BHAGAVDGĪTĀ : SANSKRIT CITATIONS

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
		23	[25]	25	23	1
41.4	दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्	$\pm 28^{cd}$	$= 859^{ab}$	$= 28^{cd}$	$= 28\frac{1}{2}^{ab}$	$\pm 29^{ab}$
5	सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति	$= 29^{ab}$	$= 859^{cd}$	$= 29^{ab}$	$= 28\frac{1}{2}^{cd}$	$= 29^{cd}$
15	न[च]श्रेयोऽनु(न)पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे	$= 31^{cd}$	$= 862^{ab}$	$= 31^{cd}$	$= 31^{cd}$	$= 32^{ab}$
16	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च	$= 32^{ab}$	$= 862^{cd}$	$= 32^{ab}$	$= 32^{ab}$	$= 32^{cd}$
28	यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।	$= 46^{ab}$	$= 876^{cd}$	$= 46^{ab}$	$= 46^{ab}$	$= 46^{ab}$
29	धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥	$= 46^{cd}$	$= 877^{ab}$	$= 46^{cd}$	$= 46^{cd}$	$= 46^{cd}$
		[24]	[26]	26	24	2
42.8	मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ।	$\pm 3^{ab}$	$\pm 881^{ab}$	$\pm 3^{ab}$	$\pm 3^{ab}$	$= 3^{ab}$
9	क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा तिष्ठ परंतप ॥	$\pm 3^{cd}$	$\pm 881^{cd}$	$\pm 3^{cd}$	$\pm 3^{cd}$	$\pm 3^{cd}$
21	अशोच्यः ह्यनुशोच त्वं प्रज्ञावादश्च भाषसे ।	$\pm 11^{ab}$	$\pm 889^{ab}$	$\pm 11^{ab}$	$\pm 11^{ab}$	$\pm 12^{ab}$
22	गतासूनगतासूंन्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥	$\pm 11^{cd}$	$\pm 889^{cd}$	$\pm 11^{cd}$	$\pm 11^{cd}$	$\pm 12^{cd}$
27	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।	$= 13^{ab}$	$= 891^{b}$	$= 13^{ab}$	$= 13^{ab}$	$= 14^{ab}$
43.1	तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥	$= 13^{cd}$	$= 891^{cd}$	$= 13^{cd}$	$= 13^{cd}$	$= 14^{cd}$
8	नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।	$= 16^{ab}$	$= 894^{ab}$	$= 16^{ab}$	$= 16^{ab}$	$= 17^{ab}$
9	उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥	$= 16^{cd}$	$= 894^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 17^{cd}$
13	अन्तवन्त इमे देहा नित्यप्रोक्ताः शरीरिणः ।	$\pm 18^{ab}$	$\pm 896^{ab}$	$\pm 18^{ab}$	$\pm 18^{ab}$	$\pm 19^{ab}$
14	विनाशिनोऽप्रमेयस्य यस्माद्युध्यस्व भारत ॥	$\pm 18^{cd}$	$\pm 896^{cd}$	$\pm 18^{cd}$	$\pm 18^{cd}$	$\pm 19^{cd}$
21	य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।	$= 19^{ab}$	$= 897^{ab}$	$= 19^{ab}$	$= 19^{ab}$	$= 20^{ab}$
22	उभौ तौ नाभिजानीतां नायं हन्ति न हन्यते ॥	$\pm 19^{cd}$	$\pm 897^{cd}$	$\pm 19^{cd}$	$\pm 19^{cd}$	$\pm 20^{cd}$
29	नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।	$= 23^{ab}$	$= 901^{ab}$	$= 23^{ab}$	$= 23^{ab}$	$= 24^{ab}$
30	न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥	$= 23^{cd}$	$= 901^{cd}$	$= 23^{cd}$	$= 23^{cd}$	$= 24^{cd}$
44.4	स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति ।	$\pm 31^{ab}$	$\pm 909^{ab}$	$\pm 31^{ab}$	$\pm 31^{ab}$	$\pm 32^{ab}$
5	धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥	$= 31^{cd}$	$= 909^{cd}$	$= 31^{cd}$	$= 31^{cd}$	$= 32^{cd}$
14	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।	$= 37^{ab}$	$= 915^{ab}$	$\pm 37^{ab}$	$= 37^{ab}$	$= 38^{ab}$
15	तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥	$= 37^{cd}$	$= 915^{cd}$	$= 37^{cd}$	$= 37^{cd}$	$= 38^{cd}$
25	कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।	$= 47^{ab}$	$= 925^{ab}$	$= 47^{ab}$	$\pm 47^{ab}$	$\pm 48^{ab}$
26	मा कर्मफलहेतुर्भूद् मा ते सङ्गो स्वकर्मणि ॥	$\pm 47^{cd}$	$\pm 925^{cd}$	$\pm 47^{cd}$	$\pm 47^{cd}$	$\pm 48^{cd}$
45.2	सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते	$= 48^{cd}$	$= 926^{cd}$	$= 48^{cd}$	$= 48^{cd}$	$= 49^{cd}$
5	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चिता ।	$\pm 53^{ab}$	$\pm 931^{ab}$	$\pm 53^{ab}$	$\pm 53^{ab}$	$= 55^{ab}$
6	यमादावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥	$\pm 53^{cd}$	$\pm 931^{cd}$	$\pm 53^{cd}$	$\pm 53^{cd}$	$\pm 55^{cd}$
16	यदा संहरते कामान्सर्वान्पार्थं मनोगतान् ।	$\pm 55^{ab}$	$\pm 933^{ab}$	$\pm 55^{ab}$	$\pm 55^{ab}$	$\pm 57^{ab}$
17	आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितः प्रज्ञः स उच्यते ॥	$\pm 55^{cd}$	$\pm 933^{cd}$	$\pm 55^{cd}$	$\pm 55^{cd}$	$\pm 57^{cd}$
22	दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।	$= 56^{ab}$	$= 934^{ab}$	$= 56^{ab}$	$= 56^{ab}$	$= 58^{ab}$

42.8 नो तत् (नैतत्). 43.9 दृष्टान्तस्. 43.13 देहे (देहा). 43.14 तस्माद्य°. 44.4 स्वधर्मे एव.
44.14 महम् ('महीम्). 44.15 कृतिनि°. 45.2 योगमुच्यते. 44.5 श्रुतिः (श्रुति-). 45.22 सुखे तु.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
23	वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥	= 56^{cd}	= 934^{cd}	= 56^{cd}	= 56^{cd}	± 58^{cd}
28	विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।	= 59^{ab}	= 937^{ab}	= 59^{ab}	= 59^{ab}	= 61^{ab}
29	रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥	= 59^{cd}	= 937^{cd}	= 59^{cd}	= 59^{cd}	= 61^{cd}
46. 8	*जिह्वोपस्थनिमित्तं हि प्रवृत्तिः सर्वदेहिनाम् ।	—	—	—	—	—
9	*तस्मादमित्रवत्पश्येज्जिह्वोपस्थौ विचक्षणः	—	—	—	—	—
15	ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।	= 62^{ab}	= 940^{ab}	= 62^{ab}	= 62^{ab}	= 64^{ab}
19	सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥	= 62^{cd}	= 940^{cd}	= 62^{cd}	=62^{cd}	= 64^{cd}
24	संमोहात्स्मृतिविभ्रमः	= 63^{b}	= 941^{b}	= 63^{b}	= 63^{b}	= 65^{b}
26	स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशाद्विनश्यति	± 63^{cd}	± 941^{cd}	± 63^{cd}	± 63^{cd}	± 65^{cd}
47. 4	या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।	= 69^{ab}	= 947^{ab}	= 69^{ab}	= 69^{ab}	= 71^{ab}
5	यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥	= 69^{cd}	= 947^{cd}	= 69^{cd}	= 69^{cd}	= 71^{cd}
		25	[27]	27	25	3
15	देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।	= 11^{ab}	= 961^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
16	परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥	= 11^{cd}	= 961^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{d}
21	यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः	= 12^{d}	= 962^{d}	= 12^{d}	= 12^{d}	= 12^{cd}
26	यज्ञशेषाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।	± 13^{ab}	± 963^{ab}	± 13^{ab}	± 13^{ab}	± 13^{ab}
27	क्षमन्ते ते त्वघं पापा ये चरन्त्यात्मकारणात् ॥	± 13^{cd}	± 963^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
48. 5	श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्	= 35^{ab}	= 985^{ab}	= 35^{ab}	= 35^{ab}	= 35^{ab}
		26	[28]	28	26	4
19	बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।	= 5^{ab}	= 998^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}
20	न तानि वेत्थ सर्वाणि न त्वं वेत्सि परंतप ।	± 5^{cd}	± 998^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
26	यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।	= 7^{ab}	= 1000^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
28	अभ्युत्थानमधर्मस्य तथात्मानं सृजाम्यहम् ॥	± 7^{cd}	± 1000^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}
33	परित्राणाय साधूनां विनाशाय दुरात्मनाम् ।	± 8^{ab}	± 1001^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}
34	धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥	= 8^{cd}	= 1001^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
49. 4	जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।	= 9^{ab}	= 1002^{ab}	= 9^{ab}	= 9^{ab}	= 9^{ab}
5	त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥	= 9^{cd}	= 1002^{cd}	= 9^{cd}	= 9^{cd}	= 9^{cd}
12	न मां कर्मा(र्म)णि लिम्पन्ति	= 14^{a}	± 1007^{a}	= 14^{a}	= 14^{a}	± 14^{a}
12	न मे कर्मफले स्पृहा	= 14	= 1007^{b}	= 14^{b}	= 14^{b}	± 14^{b}
18	कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।	± 18^{ab}	± 1011^{ab}	± 18^{ab}	= 18^{ab}	= 18^{ab}
19	स बुद्धिमान्मनुष्याणां स युक्तः कृत्स्नकर्मवित् ॥	± 18^{cd}	± 1011^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
29	यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।	= 22^{ab}	= 1015^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{cd}
30	समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥	= 22^{cd}	= 1015^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}
50. 5	द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।	= 28^{ab}	= 1021^{ab}	= 28^{ab}	= 28^{ab}	= 28^{ab}
6	स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥	± 28^{cd}	± 1021^{cd}	± 28^{cd}	± 28^{cd}	± 28^{cd}

46.9 पश्ये जि°.　46.19 संजयतः (संजायते).　47.5 जागर्ति भूतानां.　47.21 भुक्ते स्तेय.　47.26 शान्तः (सन्तः).
48.5 स्वधर्मे. धर्मादनुष्ठितात् (°तं).　48.20 ततानि (न तानि).　48.28 ततात्मानं, तदात्मानं.　49. 4. दिव्ये (दिव्यम्).
49.5 त्यक्तदेहं.　49.12 मा (मां). °फलस्पृहा.　49.19 संबुद्धिमान्.　50.5 तपोयज्ञः.　50.6 संश्रित°.

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
27	बलं बलवतां चाहं	= 11^{a}	= 1122^{a}	= 11^{a}	= 11^{a}	± 11^{a}
30	चतुर्विधा भजन्ते मां नराः सुकृतिनोऽर्जुन ।	± 16^{ab}	± 1127^{ab}	± 16^{ab}	± 16^{ab}	± 16^{ab}
55. 1	आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥	= 16^{cd}	= 1127^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}
8	वासुदेवः सार्वमिति	± 19^{c}	± 1130^{c}	± 19^{c}	± 19^{c}	± 19^{c}
13	जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये	= 29^{ab}	= 1140^{ab}	= 29^{ab}	= 29^{ab}	= 29^{ab}
14	ते तद्विदुर्मेक्ष कृत्स्नमध्यर्क कर्म चाखिलम् ॥	= 29^{cd}	± 1140^{cd}	± 29^{cd}	± 29^{cd}	± 29^{cd}
		30	[32]	32	30	8
18	अन्तकाले च मामेव स्मरंस्त्यक्त्वा कलेवरम् ।	± 5^{ab}	± 1146^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
19	यः प्रयाति साहंभावं स याति परमां गतिम् ॥	± 5^{ab}	± 1146^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
24	तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च	= 7^{ab}	= 1148^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
25	मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेष्यसि न संशयः ।	± 7^{cd}	± 1148^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}
30	सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।	= 12^{ab}	= 1153^{ab}	= 12^{ab}	= 12^{ab}	= 12^{ab}
56. 2	मूर्ध्न्याधाय च प्राणामास्थितो योगे धारयेत् ॥	± 12^{cd}	± 1153^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}
6	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्	= 13^{ab}	= 1154^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}
		31	[33]	33	31	9
11	इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।	= 1^{ab}	= 1170^{ab}	= 1^{ab}	= 1^{cd}	= 1^{ab}
12	ज्ञानविज्ञानरहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥	± 1^{cd}	± 1170^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
16	अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमोषधिः ।	± 16^{ab}	± 1186^{ab}	± 16^{ab}	± 16^{ab}	± 17^{ab}
17	मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥	= 16^{cd}	= 1186^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}	= 17^{cd}
21	वेद्यपवित्रमोंकारमृक्साम यजुरेव च	± 17^{cd}	± 1187^{cd}	± 17^{cd}	± 17^{cd}	± 18^{cd}
25	अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन	= 19^{cd}	= 1189^{cd}	= 19^{cd}	= 19^{cd}	= 20^{cd}
57. 1	यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।	= 27^{ab}	= 1197^{ab}	= 27^{ab}	= 27^{ab}	= 28^{ab}
2	यच्च पश्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥	± 27^{cd}	± 1197^{cd}	± 27^{cd}	± 27^{cd}	± 28^{cd}
		32	[34]	34	32	10
8	ज्योतिषामहमंशुमान्	± 21^{b}	± 1225^{b}	± 21^{b}	± 21^{b}	± 21^{b}
10	नक्षत्राणामहं शशी	= 21^{d}	= 1225^{d}	= 21^{d}	= 21^{d}	= 21^{d}
12	देवानामस्मि वासवः	= 22^{b}	= 1226^{b}	= 22^{b}	= 22^{b}	= 22^{b}
14	रुद्राणां शंकरश्चाहं वित्तेशो यक्षरक्षसाम्	= 23^{ab}	= 1227^{ab}	= 23^{ab}	= 23^{ab}	= 23^{ab}
18	मेरुः शिखरिणामहम्	= 23^{d}	= 1127^{d}	= 23^{d}	= 23^{d}	= 23^{d}
20	महर्षीणां भृगुरहम्	= 25^{a}	= 1229^{a}	= 25^{a}	= 25^{a}	= 25^{a}
22	अश्वत्थः सर्ववृक्षाणा देवर्षीणां च नारदः ।	= 26^{ab}	= 1230^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}
26	गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥	= 26^{cd}	= 1230^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}
30	उच्चैःश्रवसमश्वानां	= 27^{a}	= 1231^{a}	= 27^{a}	= 27^{a}	= 27^{a}
32	ऐरावणो गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपः	± 27^{cd}	± 1231^{cd}	± 27^{cd}	± 27^{cd}	± 27^{cd}
58. 4	आयुधानामहं वज्रः	± 28^{a}	± 1232^{a}	± 28^{a}	± 28^{a}	± 28^{a}

54.30 तं (मां). 55.19 स मद्भावं (साहंभावं). 55.19 post. half = 8. 13^{d}. 56.21 ओंकार.

57.1 करोति (°षि). 57.14 वित्तेशो. °रक्षसः. 57.18 मेरोः. 57.22 अश्वस्थः.

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
6	सर्पाणामस्मि वासुकिः	± 28^{d}	± 1232^{d}	± 28^{d}	± 28^{d}	± 28^{d}
8	वरुणो यादसामहम्	± 29^{b}	± 1233^{b}	± 29^{b}	± 29^{b}	± 29^{b}
10	यमः संयमतामहम्	= 29^{d}	= 1233^{d}	= 29^{d}	= 29^{d}	= 29^{d}
12	प्रह्लादः सर्वदैत्यानां	± 30^{a}	± 1234^{a}	± 30^{a}	± 30^{a}	± 30^{a}
14	मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम्	= 30^{cd}	= 1234^{cd}	= 30^{d}	= 30^{cd}	= 30^{cd}
18	रामः शस्त्रभृतामहम्	= 31^{b}	= 1235^{b}	= 31^{b}	= 31^{b}	= 31^{b}
20	अक्षराणामकारोऽस्मि	= 33^{a}	= 1237^{a}	= 33^{a}	= 33^{a}	= 33^{a}
22	मासानां मार्गशिरोऽहमृतूनां कुसुमाकरः	± 35^{cd}	± 1239^{cd}	± 35^{cd}	± 35^{cd}	± 35^{cd}
26	वृष्णीनां वासुदेवोऽहं पाण्डवानां धनंजयः ।	± 37^{ab}	± 1241^{ab}	± 37^{ab}	± 37^{ab}	± 37^{ab}
30	मुनिनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥	= 37^{cd}	= 1241^{cd}	= 37^{cd}	= 37^{cd}	= 37^{cd}
59. 1	ओषधीनां यवश्चाहं	—	—	—	—	—
3	नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप	± 40^{ab}	± 1244^{ab}	± 40^{ab}	± 40^{ab}	± 40^{ab}
5	अथ वा बहुनैतेन किमुक्तेन तवार्जुन	± 42^{ab}	± 1246^{ab}	± 42^{ab}	± 42^{cd}	± 42^{ab}
		33	[35]	35	33	11
19	पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो वा सहस्रशः ।	± 5^{ab}	± 1251^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
20	नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥	= 5^{cd}	= 1251^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
30	न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।	= 8^{ab}	= 1254^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}
60. 1	दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥	= 8^{cd}	= 1254^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}	± 8^{cd}
10	अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।	= 10^{ab}	= 1256^{ab}	= 10^{ab}	= 10^{ab}	= 10^{ab}
11	अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥	= 10^{cd}	= 1256^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}
29	यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः	= 28^{a}	= 1274^{a}	= 28^{a}	= 28^{a}	= 29^{c}
30	समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।	= 28^{b}	= 1264^{b}	= 28^{b}	= 28^{b}	± 29^{d}
31	तथामी नरनाथ लोकविराः	± 28^{c}	± 1274^{c}	± 28^{c}	± 28^{c}	± 30^{a}
32	विशन्ति वक्त्राण्यमितो द्रवन्ति	± 28^{d}	± 1275^{d}	± 28^{d}	± 28^{d}	± 30^{b}
61. 3	यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गाः	= 29^{a}	= 1275^{a}	= 29^{a}	= 29^{a}	= 30^{c}
4	शान्तिं च नाशं च यमाभिभूताः ।	± 29^{b}	± 1275^{b}	± 29^{b}	± 29^{b}	± 29^{b}
5	तथैव भस्माङ्गमायन्ति लोकाः	± 29^{c}	± 1275^{c}	± 29^{c}	± 29^{c}	± 29^{c}
6	तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥	= 29^{d}	= 1275^{d}	= 29^{d}	= 29^{d}	= 31^{b}
11	अ क्याहि मे को भवानुग्ररूपः	= 31^{a}	= 1277^{a}	= 31^{a}	= 31^{a}	= 32^{c}
14	नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।	= 31^{b}	= 1277^{b}	= 31^{b}	= 31^{b}	= 32^{d}
21	लोकान्समाहर्तुमहं प्रवृत्तः	± 32^{b}	± 1278^{b}	± 32^{b}	± 32^{b}	± 33^{d}
62. 1	नमो नमस्ते तु सहस्रकृत्वः	± 39^{c}	± 1285^{c}	± 39^{c}	± 39^{c}	± 41^{a}
2	पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।	= 39^{d}	= 1285^{d}	= 39^{d}	= 39^{d}	= 41^{b}
3	नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते	= 40^{a}	= 1286^{a}	= 40^{a}	= 40^{a}	= 41^{c}
4	नमोऽस्तु ते सर्वत एव काले ।	± 40^{b}	± 1286^{b}	± 40^{b}	± 40^{b}	± 41^{d}

59.5 तथार्जुन.   59.19 सहस्रतः.   61.4 तमोभिभूताः (यमाभि°).   61.6 तथापि (तवापि).

61, 14 देवचर.   62.4 सर्वस्मिन् (सर्वत).

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
17	नाहं देवैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।	± 53^{ab}	± 1299^{ab}	± 53^{ab}	± 53^{ab}	± 58^{a}
18	शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥	= 53^{cd}	= 1299^{cd}	± 53^{cd}	± 53^{cd}	= 58^{d}
22	मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भावात्संगवर्जितः ।	± 55^{ab}	± 1301^{ab}	± 55^{ab}	± 55^{ab}	± 60^{ab}
23	निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥	= 55^{cd}	= 1301^{cd}	= 55^{cd}	= 55^{cd}	= 60^{cd}
		34	[36]	36	34	12
63. 1	मय्येव मनः संधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय	± 8^{ab}	± 1309^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}
		35	[37]	37	35	13
8	अनत्वाच्च(sic) निर्गुणत्वात्	± 31^{a}	± 1352^{a}	± 31^{a}	± 32^{a}	± 32^{a}
12	यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलभ्यते ।	± 32^{ab}	± 1353^{ab}	± 32^{ab}	± 33^{ab}	± 33^{ab}
13	सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलभ्यते ॥	± 32^{cd}	± 1353^{cd}	± 32^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
18	यथा प्रकाशयत्येषो लोकं कृत्स्नमिमं रविः ।	± 33^{ab}	± 1354^{ab}	± 33^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{cd}
19	क्षेत्री क्षेत्रं तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ।	± 33^{cd}	± 1354^{cd}	± 33^{cd}	± 34^{ed}	± 34^{cd}
		36	[38]	38	36	14
28	सत्त्वं सत्ते सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।	± 9^{ab}	± 1364^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}
29	ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्यथ ॥	± 9^{cd}	± 1364^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
64. 6	ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्थो मध्ये तिष्ठति राजसः ।	± 18^{ab}	± 1373^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}
7	जघन्यगुणवृत्तिश्च ह्यधो गच्छति तामसः ॥	± 18^{cd}	± 1373^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
15	समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।	= 24^{ab}	= 1379^{ab}	= 24^{ab}	= 24^{ab}	± 24^{ab}
16	तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥	= 24^{cd}	= 1379^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
21	मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।	= 25^{ab}	± 1380^{ab}	± 25^{ab}	= 25^{ab}	= 25^{ab}
22	सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥	= 25^{cd}	= 1380^{cd}	= 25^{cd}	= 25^{cd}	± 25^{cd}
28	मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।	= 26^{ab}	= 1381^{ab}	= 26^{ad}	= 26^{ab}	= 26^{ab}
65. 1	स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥	= 26^{cd}	= 1381^{cd}	± 26^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}
		40	[42]	42	40	18
5	सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।	= 66^{ab}	± 1520^{ab}	± 66^{ab}	± 66^{ab}	± 66^{ab}
6	अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥	= 66^{cd}	± 1520^{cd}	= 66^{cd}	= 66^{cd}	± 66^{cd}

62.17 देवो (देवैर्). 62.22 मद्भवत्- 62.23 एव (एति). 63.13 उप- (नोप).
63.28 शक्ते. सजयति. 46.6 सत्त्वस्था. 64.7 जघन्यवृत्तिश्च. 64.15 °दुःखसुखं.
64.22 गुणाहित. 65.6 त्वां (त्वा). शुमः.

CRITICAL NOTES

[☞ Purely exegetical and expository annotations fall outside the scope of these brief notes, wherein only matters having a direct bearing upon the constituted text and its variants as reported in the Critical Apparatus are succinctly dealt with. For the additional apparatus used for the Bhagavadgītā, see Editorial Note, pp. xiii ff.]

23 [1]

1 ^{b}) The Kashmir reading सर्वेक्षत्रसमागमे is not given by Ś1 K0. If not a cheap alliteration, it can have been intended to make a passing allusion to the Kṣatras enumerated in 6. 10. 37–68 as having foregathered on the battlefield. — ^{d}) K7 किमु कुर्वति (for किमकुर्वत). The present tense would imply that the account of the battle is to be described to Dhṛtarāṣṭra in his chamber while the actual fighting is going on on the battlefield. This could have been possible by reason of Vyāsa's boon to Saṁjaya (6. 2. 9ff. ; cf BG. 18. 75), but there is enough evidence to prove that Saṁjaya went out to Kurukṣetra to witness the battle, returned after the close of the day's fighting and other events, narrated the same to Dhṛtarāṣṭra, and went back next morning before the fighting was resumed. Saṁjaya was endowed (6. 16. 9) with power to fly through the air. The prevailing tense of the narration is past tense.

3 ^{a}) K6 alone पश्य तां (for पश्यैतां), probably a scribal error. It is true that the Pāṇḍava army was farther away from Duryodhana than his own army; but in speaking of the former, Duryodhana is found using the words अत्र and इदं.

5 ^{b}) K7 काशीराजश्च. In the case of proper names, the liberty to shorten vowels (cf. कुन्तिभोज below) is conceded by Pāṇini 6. 3. 63. — ^{c}) Purujit is the personal name and Kuntibhoja his family name. They are not two persons. — It is probably sheer accident that the warriors enumerated as on the Pāṇḍava side (including Bhīma and Arjuna) make up the sacrosanct number 18. D3 adds Nakula and Sahadeva to the list in case Bhīma and Arjuna (mentioned by way of *upamāna*) are omitted, But how to account for the omission of the Vyūha-commander Dhṛṣṭadyumna, not to speak of Yudhiṣṭhira ?

7 ^{c}) For the Kashmirian variant नायकान्, cf. Ed. Note, p. xvii. Another method of improving the syntax is furnished by 86*.

8 ^{b}) K3 also reads कृपः शल्यो जयद्रथः. — ^{d}) Somadatta is the father's name, from which Saumadatti is a patronymic for the warrior whose personal name was Bhūriśravas. — The Dublin MS. of the Bhagavadgītā [*Transactions, Royal Irish Academy*, vol. xxiv (1858)] also reads जयद्रथः with B G1 Cn.

9 ^{a}) If the Kash. reading नाना- (for सर्वे) is a cheap attempt at alliteration; the D6 variant नानाशास्त्र- is still cheaper and worse.

10 ^{a}) K3 आस्माकं (for अस्माकं). — The Ś3 Cb reading भीमाभिरक्षितं in 10^{b} and भीष्माभिरक्षितं in 10^{d} need not be a mistake. According to that reading अस्माकं goes with अपर्याप्तं in the sense of 'not adequate, not a match for', while पर्याप्त connotes just the opposite. — With the current reading, अपर्याप्त would mean 'limitless' (and पर्याप्तं, 'circumscribed'), if Duryodhana is assumed at this stage to be confident of victory. If, however, he had cause to be nervous, अपर्याप्तं would mean 'inadequate'. That Duryodhana *was* confident of victory would follow from Udyoga 54. 18^{c}–19^{d}, 53; cf. also 6. 15. 12–13.

11 ^{b}) K3 यथाभागं व्यवस्थिताः (for °भागमवस्थिताः).

12 Before 12, K8 D10 ins. संजय उवाच, which is uncalled for since no MS. (and not even the Madras edition) reads दुर्योधन उवाच before 3. — ^{c}) K8 विनद्य (for विनद्य).

15–18 It is a curious coincidence that the warriors on the Pāṇḍava side, named as having blown the conch, again make up the sacrosanct number 18. The O.-J paraphrase suggests that the reading there was सात्यकिश्च घटोत्कचः (for सात्यकिश्चापराजितः).

18 ^{ab}) The Ś1-8 K0-2 D8 Cv reading is a mere paraphrase. K8 makes a mess of it by reading पाञ्चालाश्च महेष्वासा द्रौपदेयाश्च संजयाः.

19 ^{b}) K8 व्यदारयन्. The Ś1 K1 D8 reading विदारयत् cold have been accepted as augmentless past, but for the similarity of त and न in the Śāradā script. — ^{d}) K8 D1.3 reading is an attempt to give a finite verb on the assumption that only pres. part. was read in 19^{b}.

20 ^{c}) A solitary Grantha MS. not included in the Crit. App. reads °संघाते (for °संपाते).

21 ^{cd}) Before 21^{cd}, there is no real need for the reference अर्जुन उवाच. Good MSS. (such as Ś1, 2-6 K0.1.3.5 Da Dn1 D1.2.5.8 T1 G4 M1.3-5) do not give it. — As a consequence of this, the ref. संजय उवाच before 24 ought also to have been omitted. Practically all MSS., however, give it. On the strength of the evidence at 21^{cd}, we felt ourselves justified in omitting the ref. before 24.

24 ^{b}) K7 (before corr.) धीमता (for भारत).

27 ^{a}) Ñ1 श्यालान् (for चैव), probably an attempt to make the list of relatives in 26^{b}–27^{a} identical with the one in 34.

28 ^{a}) K7 परमाविष्टो (for परयाविष्टो). — ^{b}) Here, as well as in BG. 2. 1^{c} and 2. 10^{d}, the Kashmir-Bengali MSS. generally read सीदमानोऽब्रवीदिदम्. *Sīdamāna* suggests a more acute state of distress than what is implied in विषीदन्. — ^{cd}) For the reference अर्जुन उवाच before 28^{cd}, cf. note on 21^{cd} above. K7 दृष्ट्वैवं सजनं for ^{c}. — The singular forms इमं, स्वजनं etc. given by Ñ1 and S and several D MSS. are also to be found in O.-J, while Ś K (with a few exceptions) B favour the plural forms.

31 ^{c}) K7 and O.-J read with T1 G4.

32 ^{d}) D10 च (for वा).

33 ^{d}) As to the Kash. v. l. सुदुस्त्यजान्, cf. Ed. Note, p. xix.

34 ^{d}) K7.8 शालाः; D8 श्यालाः. Regarding the spelling of the word, cf. ※ Cn: स्यालशब्दो दन्त्यादिः 'विजामातुरुत वा घा स्यालात्' इति मन्त्रवर्णात् (ṚV 1. 109. 2)। 'स्यालाज्जानावपतीति वा। लाजा लाजतेः। स्यं शूर्पं स्यतेः' इति यास्कः (Nir. 6. 9). ※

35 ^{d}) किंनु for किं नु is a good reading, but is not vouched for beyond the few MSS. named.

37 ^{b}) Manuscript evidence seems clearly to favour our reading स्वबान्धवान् in place of स्व°. The reading conveys the implication that Arjuna would not have been averse to fight if it had been a question of killing just the Dhārtarāṣṭras, and not the elders and preceptors also. But in the fight the *Bāndhavas* cannot be so singled out. The reading स्वबान्धवान् would place the emphasis on the fact that the Dhārtarāṣṭras, despite their wickedness, are *our own relatives*. — ^{c}) Many MSS. giving the plural froms in 28^{cd} give the sing. स्वजनं here.

38 ^{c}) D10 पापं (for दोषं).

44 ^{d}) K7 D10 read, along with K1-8 Ñ1 S and a few D MSS., °शुश्रुमः for the grammatically regular °शुश्रुम, which is invariably given by Ś B and important K D manuscipts. The form °शुश्रुमः is formed on the analogy of शृणुमः, being a case of the substitution of primary for secondary endings. In the Crit. Ed., Ādiparvan 53. 1 and 196. 1, and Virāṭa 46. 8, the form °शुश्रुमः is accepted with a wavy line. Both शुश्रुम and शुश्रुमः are attested in the pre-epic literature: शुश्रुम in Kena Up. 1. 3; शुश्रुमः in Maitrī Up. 1. 2. So where MSS. evidence favours the acceptance of the irregular शुश्रुमः, the wavy line should be dispensed with, as has been done in Ādi. 89. 44 and 156. 7. The agreement of the Śāradā and the Bengali should justify our acceptance of the regular °शुश्रुम with a wavy line.

46 ^{d}) O.-J reads क्षेमकरं (for क्षेमतरं). — As to the ref. संजय उवाच ins. before 47 by practically all MSS., cf. our note on 21^{cd} above.

47 K6 is alone in proposing transp. of 47^{b} and

47*, prob. in an attempt to follow the natural sequence of the actions.

Colophon. — *Adhy. name*: K8 सैन्यदर्शनः; D9 अर्जुनविषादयोगः.

24 [2]

1 c) For the v. l., cf. note to BG. 1. 28b above.

2 ab) K8 त्वां (for त्वा). D10 (m as in text) इदंविषये (for इदं विषमे).

3 a) O.-J with text. — d) K8 परंतपः (for परंतप).

5 c) For the Kash. reading, cf. Ed. Note, p. xx. Just as महानुभावान् in 5a gives the reason why the elders-and-preceptors should not be killed, the contrasted अर्थकामान् in 5c would give the reason to be alleged for their killing, assuming that अर्थ is taken to mean mere wealth and worldly possessions. — d) K8 भुंजीम (for भुञ्जीय).

6 b) The orig. Ñ1 reading उत (for यदि) involves a hiatus and would have been preferable just on that account; but no other MS. supports it. — d) D10 m प्राङ्मुखे (for प्रमुखे) would be historically accurate as the Kauravas had taken up a position 'to the east' of the Pāṇḍava army, i. e., with their faces towards the west. The reading प्रमुखे or नः प्रमुखे would mean 'here in front of us; but as it can also denote 'in our front ranks', the D2 or D10 m reading may have been intended to remove all doubt in the matter.

7 b) K8 D9.10 त्वां (for त्वा). The commentators Ānandagiri, Madhusūdana and Sadānanda (the author of Cu) cite त्वा and gloss it by त्वां, showing clearly what their reading was. — Jacobi (*ZDMG*, 72 [1918], pp. 323 ff.) considered stanzas 7–8 as later interpolations, because they introduce the traditional attitude of the pupil, which was regarded as the *sine qua non* for preceptorial instruction. This is just as subjective as the viewpoint of Garbe, who at least attempted as a rule to give some objective grounds.

8 b) The Kash. reading यः (involving a personal reference to Kṛṣṇa) is not supported by the best Kashmir MSS. — c) K7 भूमौ च सपत्नम् (for भूमावसपत्नम्).

9 b) K8 D9 परंतपः; D10 प्रतापवान् (for परंतप).

10 d) Cf. note to BG. 1. 28b.

11 Regarding the extra stanza (87*) found in the Ś and a few K MSS., cf. Ed. Note, p. xxi. — ab) For the Kash. reading of this line, cf. Ed. Note, p. xx. — It may be worth noting that the oldest Mbh. commentator Devabodha, a fragment or whose com. on the BG. is found at the end of the Baroda Or. MSS. Lib. MS. no. 13036 of Co cites अन्वशोचः.

12 a) K7 reads न त्वेनाहं with D8.

13 c) K7 देहांतरं (for देहान्तर-).

15 b) K8 पुरुषर्षभः (for °भ).

18 b) O.-J. reads नित्यप्रोक्ताः (for नित्यस्योक्ताः). — c) The Kash. reading विनाशिनः (for अनाशिनः), which is also given in the O.-J, is to be construed with देहाः, but it involves tautology with अन्तवन्तः.

19 c) O.-J reads नाभिजानीतां (for न विजानीतः).

20 b) Cś understands न before भविता because the commentator, quite unnecessarily, took the initial न of the second line with the verb म्रियते in the first line.

21 d) For the Kash. reading हन्यते हन्ति वा कथम् (evidently influenced by 19d), cf. Ed. Note, p. xxi.

23 c) K7 क्लीवयन्त्यापो (for क्लेदय°).

24 c) The v. l. सततगः (for सर्वगतः) seems at first sight to be a scribal mistake, possibly influenced by the marg. paraphrase for मारुतः (23d) found in some MSS. But the Viṣṇusmṛti, in its corresponding passage (largely imitative of the BG.), also reads सततगः. Apparently some persons who maintained that the *jīva* or the individual soul was atomic in size and not omnipresent, have deliberately made the change. Cf., in this connection, the observations of the commentary *Tātparyacandrikā* on Cr — नात्र बहुश्रुत्यादिविरुद्धं जीवविभुत्वं सर्वगतशब्देनोच्यते, किं तु अनुप्रवेशविषययोग्यता। जीवस्याणुत्वेऽपि क्रमेण नानाशरीरसंबन्धात्सर्वगतत्वोक्तिः।

28 d) K8 परिदेवना (for °देवना). The v. l. seems to be no more than a scribal error. Yet in the

corresponding passage, even the Viṣṇusmṛti (20. 46) reads परिवेदना.

31 ^{ab}) The O.-J reads स्वधर्ममेव and विकल्पितुम्, thereby considerably improving the sense.

32 ^{c}) The Ś1. 8 reading सुकृतात् (for सुखिनः) gives a better text, but the v. l. is not adequately supported.

33 ^{a}) K7 D10 त्वं धर्ममिमं ; K8 D9 त्वं धर्म्यमिमं with generality of the S recension. It is a case of transposition only, and the wavy line in the constituted text might have been dispensed with.

35 ^{b}) D10 मन्यंते (for मंस्यन्ते). — ^{c}) To avoid the awkwardness of the hanging relative clause, Schlegel and Lassen actually proposed to read एषां, which is a v. l. already found in several MSS. The scholars mentioned even sought to emend 35^{cd} into एषां च त्वमभिमतोऽभूरायास्यसि लाघवम् ।

37 ^{a}) D9. 10 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यसि). — ^{b}) The v. l. भूयं is evidently to secure alliteration.

38 ^{c}) The variant युद्धस्व can convey the sense of fighting for its own sake.

38-39 That O.-J has not understood the difference between the Sāṁkhya and the Yoga view-points follows from the tame paraphrase that it offers : " Therefore get ready, be resolved to the work of fighting, for victory and defeat, they are gain equally. Your mind has approached to Sāṁkhya and Yoga. " The O.-J at once leaps after this to st. 41.

40 ^{a}) The Kash. v. l. [अ]तिक्रमनाशः (for [अ]भिक्रम°) will have to be understood as अतिक्रमेण नाशः, implying that, in Yoga-buddhi, rules can be transgressed with impunity !

42 ^{b}) D9. 10 read विपश्चितः with K1.

43 ^{b}) For the Kash. reading, cf. Ed. Note, p. xix.

45 ^{a}) Schrader given the v. l. त्रैगुण्यविषया (for °विषया). None of the available MSS. record it. He seems to have misread *sinvanti* as *cinvanti* in the Cg on the passage (cf. *Kash. Rec.* p. 43).

48 The extra stanza (88*) found after 48 is probably an echo from the Brāhmaṇa-vyādha-saṁvāda in the Āraṇyakaparvan 203. 43. It rather disturbs the continuity of the topic. Cb. does not give the stanza.

50 ^{ab}) The reading जहातीमे उभे is an attempt to secure a legitimate hiatus in place of the irregular जहातीह उभे. — ^{d}) कर्म सकौशलम् is noted on the collation sheets as a variant of K1, but it is due to the failure of the collator to detect the उकार which is plainly visible in the photo. The v. l. gives a good reading all the same.

51 ^{c}) D10 reads जन्मकर्मविनिर्मुक्ताः. This reading as well as, to a less extent, कर्मबन्धविनिर्मुक्ताः found in some Śāradā and K MSS. would somewhat favour the Saṁnyāsa interpretation of the passage.

53 ^{a}) K8 श्रुतिविप्रतिपन्ना ते ; D10 श्रुतिविप्रतिपन्नानाम्. — ^{b}) O.-J निश्चिता with Ś1. 3-5. — ^{c}) O.-J समाधौ (for समाधौ).

54 ^{a}) Several Śāradā and K MSS. in the next few stanzas read स्थिर° and स्थित° probably due to the similarity of the Śāradā त with र. — ^{d}) K8 आसीस्कि (for आसीत).

55 ^{a}) O.-J यदा संहरते कामान्, prob. influenced by 58^{a}. — ^{b}) Cc is alone in reading मनोहरान् (for मनोगतान्), which it explains by मनस्यतिप्रतिष्ठान्. — ^{d}) O.-J स उच्यते (for तदोच्यते).

56 ^{b}) K8 सुखेषु ; O.-Jp. सुखे तु (for सुखेषु).

59 After 59, O.-J ins. an extra stanza not found in any of our MSS., for which cf. Ed. Note, p. xxiv.

60 ^{a}) For the Kash. variant यतस्यापि हि, cf. Ed. Note, p. xvii.

61 ^{b}) For the Kash. variant तत्परः, cf. Ed. Note, p. xix.

63 ^{d}) O.-J, like D3 Cm. r, विनश्यति (for प्रणश्यति).

64 ^{a}) D10 °विमुक्तैस्तु (for °नियुक्तैस्तु). — ^{d}) प्रसादमभिगच्छति.

65 ^{d}) K7. 8 D9. 10 पर्यवतिष्ठति, as in N1 and a few Devanāgarī and most Southern MSS.

69 ^{c}) D10 O.-J जागर्ति (for जाग्रति), prob. under the influence of 69^{b}.

72 Ś1 seems to be almost alone, under the influence of the voc. पार्थ, in reading विमुह्यसि in the second pāda and मुच्छसि in the fourth pāda.

Colophon. — *Adhy. name :* D9 सांख्ययोग:.

25 [3]

2 [a]) Most MSS. (except the Nepali-Bengali group) read व्यामिश्रेणैव, the reading of Cā. k. l. r; while Cm. v are silent, and Cb. c missing.

3 [a]) K7 विविधा (for द्विविधा). — [c]) K7 सांख्यानां with Ś1. — [d]) MSS. almost unanimously read कर्मयोगेन here as well as in BG. 13. 24[d]. By Pāṇini 8. 4. 11, an option as regards the change of °न to °ण would have been possible, as the °न was a case-ending; but acc. to 8. 4. 13, the option is disallowed by the presence of a guttural in the last member of the compound.

9 [a]) K7 यज्ञ (for [ऽ]न्यत्र). This would make the Yajña a source of bondage, which could not have been intended.

12 [c]) The Ñ1 reading अप्रदायेभ्यो, also found in a few other MSS., and prob. due to scribal error, can nevertheless yield good sense. The word इभ्य: means an opulent householder. Cv, although citing अप्रदायिभ्यो, explains अप्रदायेभ्य:.

13 [cd]) For the idea, cf. Manu. 3. 118. — O.J reads चरन्ति for पचन्ति, thereby making it a more general statement.

15 [a]) The Ko reading can yield the same sense as the text, if कर्मोद्भवं is understood as कर्मण: उद्भव: यस्मात्. — [b]) K8 ब्रह्माक्षरसमुद्भव:, apparently understanding ब्रह्म as masculine.

19 The Ś8 transfer of st. 19 after st. 24 (which was possibly endorsed by Cg) has this advantage that it does not make the apparent contrast between 17[d] and 19[b] so glaring by their juxtaposition. St. 19 and 25 go well together. The transp. is however without any other support. — [d]) K7 पूरुषं; K8 पौरुष: (for पूरुष:).

22 [d]) The Kash. variant प्रवर्तेय means only that Kṛṣṇa takes up activity, not that he remains active all along, which the current text says and which is in agreement with 23[a]. Ś8 Cb, however, introduce √प्रवर्त in 23[a].

23 [a]) K8 वर्तेय (for वर्तेयं). — [c]) The Kash. [अ]नुवर्तेरन् (for °वर्तन्ते) is meant to improve the syntax. The sentence 23[cd] is to be understood as parenthetical, वर्तेयं in 23[a] going with उत्सीदेयु: in 24[a], and कुर्यां in 24[b] with स्यां and उपहन्यां in 24[cd].

27 [a]) D9 प्राकृतै: (for प्रकृते:), which is read by another Telugu MS. also; while a Malayalam MS. reported by Garrett reads प्रकृत्या. — [d]) मामश: is an acceptable Kash. variant not supported by non-K sources.

28 [d]) K7, like Ko, reading मज्जते (for सज्जते), due to similarity of म and स in the Śāradā script: cf. the v. l. in 29[b].

29 [cd]) A pair of curious but significant variants given by an undated Devanāgarī MS. from Adyar (A8 of the collation sheets) is अकृत्स्नविदो and कृत्स्नविन्.

32 [d]) The K8 Cb. k reading is a gratuitous attempt at improving the alliteration-effect.

34 [a]) D9 (before corr.) इन्द्रियस्येन्द्रियार्थेभ्यो.

35 [d]) The Kash. v. l. परधर्मोदयादपि is intended to mean परधर्मेण (i. e. परधर्मं स्वीकृत्य) उदयात्, but normally it can signify परधर्मस्य उदयात् (= उत्कर्षात्). The O.Jp reading स्वधर्मे for °धर्मो is evidently influenced by 35[c].

36 [b]) K8 पौरुष: (for पूरुष:).

37 For the Kash. addition (89*), cf. Ed. Note, p. xxi. K8 makes stanza 36 with 89* lines 1–2 as Arjuna's one continuous question, but 89* lines 1–2 presuppose Kṛṣṇa's reply to st. 36 as given in st. 37. The *Tātparyacandrikā* on Cr *apud* BG. 11. 27 quotes the five stanzas included in 89* and remarks : एते श्लोका: सन्ति न वेति दैवो जानाति । पूर्वव्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वाद् व्ययनप्रसिद्धभावाच्च भाष्यकारैरनादृता: । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसंख्या व्यासादिभिरुक्ता । अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीया: । — The following variants are found in the stanzas as quoted : — (L. 1) चैव (for चैव). — (L. 4) सुखं तत्र (for सुखतत्र). — (L. 8) मोहवंश्च (for मोहवंस्तु). — (L. 10) रज:प्रवर्तितो मोहान् (for the prior half).

41 [c]) The Kash. variant with a long ही (प्रजहीहि being an optional form for प्रजहिहि) makes the usual प्रजहि ह्येनं word-separation impossible. The separation is suggested by 43[c], but involves the tautology of having तस्मात् and हि in the same sentence.

Colophon. — *Adhy. name :* D9 कर्मयोग:.

26 [4]

1 [a]) K7 वैवस्वतं (for विवस्वते). The Kash. variant एवं (for इमं) is probably due to eye-wandering from the beginning of st. 1 to that of st. 2.

2 [a]) The Kash. परंपराख्यातम् is the case of a marg. paraphrase ousting the orig. text.

4 [a]) D9 (before corr. as in text) अवरं (for अपरं).

5 [c]) The O.-J variant न तानि वेथि सर्वाणि would mean a confession by Kṛṣṇa of his own parviscience!

7 [ab]) K7 धर्मोक्ष्या ग्लानिः is an impossible variant. — [d]) The philosophical variant [आ]त्मांशं (for [आ]त्मानं) seems to be due to the commentators Cg. k.

10 [b]) The Kash. variant मत्परायणाः (perhaps influenced by BG. 18. 56[b]) seems to be of the nature of a *sup. lin.* gloss ousting the orig. text. — [d]) K7 मद्भावमागताः does not commit itself to the Advaita position, as does the current text मद्भावमागताः.

13 [a]) The grammatically incorrect reading चातुर्वर्णाः of D8 has at least this merit that it does not involve a definite decision on the question as to whether the termination ष्यञ् at the end of the word चातुर्वर्ण्यं is स्वार्थे (according to the Kāśikā), or is not स्वार्थे (acc. to Patañjali). Interpreting चातुर्वर्ण्यं as चत्वारो वर्णाः (and not चतुर्णां वर्णानां कर्म) means that, regarding the wording of the Vārttika on Pāṇini 5. 1. 124, we are—contrary to established practice—following the late Kāśikā in preference to the ancient Patañjali. Kaiyaṭa on the passage (Pāṇini 5. 1. 124) defends the Kāśikā, but not quite convincingly. I have discussed the passage in a paper contributed to Prof. M. Hiriyanna Commemoration Volume.

18 [ab]) O.-J reads same as S1-3. 5 K6 Cg. k. — [c]) O.-J reads मनुष्याणां (for मनुष्येषु). — [d]) The B4 variant कृत्स्नकर्मसु may also have been कृत्स्नकर्मसुत as there is a blank space after सु in the orig. MS. Both the variants yield good sense.

19 [b]) The K0 reading is peculiar to K0 alone.

20 [a]) D10 त्यक्त- (for त्यक्त्वा). — [b]) D8 gives the variant निरामयः, which avoids the possibility of conflicting interpretations occasioned by the current निराश्रयः.

22 [d]) K8 निबाध्यते (for निबध्यते).

23 [a]) Thomson conjectured युक्तस्य for मुक्तस्य, which is found in Ñ1 (marg. *sec. m.*). — [c]) Noteworthy is the Ś1 variant ज्ञानायारभतः, which may have been influenced by 23[b].

26 K8, like Ś1 K3, om. (hapl.) 26[cd].

31 [a]) K7 यज्ञसृष्टा°.

33 [c]) Garrett reports a Malayalam variant [अ]खिले (for [अ]खिलं), which avoids the tautology of सर्वं and अखिलं.

34 [b]) O.-J reads मेधया (for सेवया).

35 [a]) K7 न पुनर्मोहाद्. — [b]) K8 यास्यति (for यास्यसि). — [c]) The Kash. reading अशेषाणि (for अशेषेण) is due to case-attraction. The reading is found in several non-K MSS. also.

38 [c]) D10 यत्स्वयं (for तत्स्वयं).

39 [b]) Note the variant मत्परः (for तत्परः).

Colophon. — *Adhy. name :* K7 योगनाम ; K8 ज्ञानसंयमयोगः ; D9 ज्ञानयोगः ; D10 ज्ञानविभागयोगः.

27 [5]

1 [a]) K7 करणां (sic) (for कर्मणां). — [d]) K8 ब्रूहि तन्मे (by transp.).

5 [b]) Noteworthy is the Kash. variant अनुगम्यते (for अपि गम्यते), which assigns a distinctly subordinate position to the Yoga-followers, as compared to the Sāṁkhyas.

6 [d]) D8, like Ñ1, reading अचिरेण (for नचिरेण), involves a hiatus, which may have been original.

10 [cd]) K8 पापेभ्यः (for पापेन), and [अं]भसि (for [अ]म्भसा). O.-J न स लिप्यति दोषेण (for [d]).

11 [d]) D10 °सिद्धये (for °शुद्धये).

14 [a]) Ś1 is alone in reading नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं, thus avoiding a possible contradiction with a text like BG. 4. 13, where God is declared to be the creator of the several Karmans.

15 [b]) K8 सुकृतिं (for सुकृतं).

16 [d]) तत्परं is to be understood as two words तद् परम्.

17 The extra stanza (90*) found in some Kash. MSS. is of the nature of another illustration for the statement in st. 10–11, suggested by the simile आदित्यवत् in 16^{c}. Schrader concedes that the stanza may have been a later addition. Kṣemendra (*Bhāratamañjarī*, p. 396, st. 87) knows this added verse, which he gives as under:

शृण्वन्तोऽपि वदन्तोऽपि स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ॥

21 ^{b}) $K_{7.8}$ यः सुखम् (for यत्सुखम्). For a discussion of the variant, cf. Ed. Note, p. xviii.

24 The Yoga that forms the topic of the latter part of this chapter is understood by most Kashmir commentators as a special kind of highest Yogic discipline परमो योगः (and not mere कर्मयोग), and this point is apparently brought out by the Kash. variants for 24^{c} and 23^{d}. — ^{d}) K_8 ब्रह्म भूयोऽधिगच्छति.

25 ^{b}) K_7 क्षीणकिल्बिषाः. — ^{c}) K_8 जितात्मानः (for यता°).

26 ^{a}) D_9 °विमुक्तानां. — ^{b}) K_8 जितचेतसाम्. — ^{d}) K_7 $D_{9.10}$ विजितात्मनाम्.

28 ^{a}) K_8 जितेंद्रिय°.

Colophon. — *Adhy. name:* K_7 D_{10} संन्यासयोगः; K_8 प्रकृतियोगः; D_9 सांख्ययोगः.

28 [6]

2 ^{a}) The $Ś_1$ reading संन्यास इति is what a grammatical purist would prefer.

4 ^{d}) D_9 स उच्यते (for तदोच्यते).

5 ^{b}) For अवसादयेत्, O.-J gives अथ सादयेत्. — ^{c}) O.-J बन्ध (for बन्धुर्).

7 ^{b}) For the emendation of Cb, cf. Ed. Note, p. xix. — ^{d}) K_7 $D_{9.10}$ as in the text.

8 ^{b}) K_7 कूटस्थोपि जितेन्द्रियः; probably caused by scribal confusion between पि and वि.

9 ^{d}) विमुच्यते (for विशिष्यते) is a variant noticed by Cd. It is not presented by any of our MSS.

10 ^{c}) O.-J यतिश्चित्तात्मा (for यत°).

12 ^{d}) K_7 आत्मनि शुद्धये (for आत्मविशुद्धये).

13 ^{b}) O.-J धारयेदचलं मनः; D_{10} धारयन्नचलं स्थिरम्.

14 ^{b}) K_8 ब्रह्मचारी व्रते (for °चारिव्रते).

15 ^{a}) $D_{9.10}$ एवं युञ्जन् (by transp.).

16 For the Kash. variants, cf. Ed. Note, p. xvii, footnote 1.

19 ^{c}) K_8 जितचित्तस्य (for यत°). — ^{d}) आत्मनि, the Kash. reading, is more correct; but आत्मनः (genitive) can be used in the same sense.

20 ^{d}) The $Ś_1$ variant तिष्ठति (for तुष्यति) may have been influenced by 18^{b}, but can yield a good sense.

23 ^{b}) D_{10} योगसंज्ञिकं (for °संज्ञितम्).

24 ^{b}) G_3 variant त्यक्त्वा धर्मानशेषतः may have been influenced by BG. 18. 66^{a}.

25 ^{a}) K_8 उपरमेत (hypermetric) (for उपरमेद्).

26 ^{a}) K_7 $D_{9.10}$ निश्चलति (for निश्चरति),

27 ^{c}) K_8 D_9 शांतिरजसं (for शान्त°).

28 ^{a}) K_7 एवं युञ्जन् (by transp.). — ^{b}) The Kash. variant is evidently influenced by 15^{b}. — ^{cd}) For the Kash. variant, cf. Ed. Note, p. xix.

32 ^{b}) O.-J यो जनः (for योऽर्जुन).

36 ^{a}) K_8 (before corr.) असंयतात्मनो (for °त्मना).

37 As to the extra stanza (91*) found in some Kash. MSS., it should have been noted that MS. D_3 gives, after 37^{ab}, only the second line of 91*.

38 ^{d}) The Kashmir variant for this pāda is motivated by the circumstance that the post. half of line 1 of 91* is a variant of 38^{d}. The Kashmir reading is tautologous, and the word वा suggests no alternative to नश्यति in 38^{b}.

39 ^{a}) For the Kash. variant एतं मे, cf. Ed. Note, p. xvii.

41 ^{d}) K_7 योगभ्रष्टो हि (for °भ्रष्टोऽभि-).

42 ^{b}) K_7 $D_{9.10}$ m महति (for भवति).

43 ^{b}) K_7 D_{10} पूर्वदेहिकं; K_8 पूर्वेदैहिकं. The grammatically allowable forms are पौर्वदेहिक under the general rule in Pāṇini 7. 2. 118, and पौर्वदैहिक under Pāṇini 7. 3. 20 on the assumption that the अनुशतिकगण is an आकृतिगण.

44 ^{b}) K8 सन् (for सः).

Colophon. — *Adhy. name :* K7 अष्टांगाध्यात्मयोगः ; K8 अध्यात्मदर्शनः ; D8. 10 अभ्यासयोगः.

29 [7]

2 Apparently, Cb reades 2^{cd} as in our text, and has चिन्तनीयं मदुत्कृष्टं सत्त्वं तदुपदिश्यते as an *additional* line, before which, probably, there was another line to make a complete stanza. Cb breaks off soon after this point.

4 Regarding the additional pāda found in O.-J after 4^{cd}, cf. Ed. Note, p. xxv.

6 ^{c}) O.-J लोकस्य (for जगतः).

8 ^{b}) O.-J प्रभासः (for प्रभास्मि). — ^{c}) O.-Jp सर्वदेवेषु (for सर्ववेदेषु).

9 ^{ab}) O.-J पृथिव्यां हि तेजोस्मि च. — ^{c}) O.-J जीविका (for जीवनं).

16 ^{b}) O.-J नराः (for जनाः).

18 ^{b}) For the variant मतः (for मतम्), cf. Ed. Note, p. xvii.

19 ^{d}) K8 स दुर्लभः (for सुदुर्लभः).

20 ^{a}) K8 हृतज्ञानाः (for हृत°). — ^{c}) K8 निश्चयम् (for नियमम्).

21 ^{d}) The Ś1 reading makes the sense of the current तामेव explicit. The reading is solitary.

22 ^{d}) It is possible to take तस्याराधनम् as तस्या आराधनम् with archaic Saṁdhi after विसर्गलोप.

23 The Kash. additions 93* and (alternatively) 94* are easy elaborations (suggested by BG. 9. 25) which are in the line of normal text-conflation.

27 ^{d}) D10 स्वर्गे (for सर्गे), a *lectio facilior.*

29 ^{b}) For the Kash. variant भजंति (or alternatively यजंति), cf. Ed. Note, p. xvii. — ^{c}) O.-J ते तद्विदुर्ब्रह्म कृत्स्नम् (by transp.). — ^{d}) O.-J अध्यक्षं (for अध्यात्मं) : cf. Ed. Note, p. xxvi.

Colophon. — *Adhy. name :* K8 अध्यात्मसंयोगः ; D8. 10 ज्ञानविज्ञानयोगः.

30 [8]

2 ^{c}) D10 प्रयाणकालेपि (for °काले च).

5 ^{b}) O.-J त्यक्त्वा (for मुक्त्वा). — ^{c}) O.-J साहंभावं [? to be corr. to सोहंभावं] (for स मद्भावं). — ^{d}) O.-J स याति परमां गतिम् (= 13^{d}).

7 ^{d}) O.-J मामेष्यसि न संशयः.

11 ^{d}) D10 संग्रहणे (for संग्रहेण).

12 ^{c}) K8 मूर्ध्नाधायात्मनः प्राणान् ; O.-J मूर्ध्न्याधाय च प्राणान्. — ^{d}) K8 योगधारणं ; D8 °धारिणां (for °धारणाम्) ; O.-J योगे धारयेत्.

13 ^{cd}) Ś1 wants to specity the परमा गति (= मद्भाव) by its reading, which is not found in any other MS.

17 ^{b}) For the Kash. variant ये (for यद्), cf. Ed. Note, p. xxviii.

18 ^{d}) K8 D8 °संज्ञिके (for °ज्ञके).

21 ^{c}) In some MSS. यं referring to the अक्षर seems to have been changed to यत् under the influence of the तत् in the following pāda.

22 ^{c}) The Kash. addition (97*) only serves to make explicit the implication of 21^{c}. The MSS. making this addition read 22^{d} as यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् in place of येन सर्वमिदं ततम्, which Garbe regarded as a Vedāntic interpolation.

28 ^{d}) K8 प्रविष्टं (for प्रदिष्टम्).

Colophon. — *Adhy. name :* K8 महापुरुषयोगः ; D8. 10 अक्षरब्रह्मयोगः.

31 [9]

1 ^{c}) D10 ज्ञानविज्ञानसहितं ; O.-J ज्ञानविज्ञानरहितं (cf. Ed. Note, p. xxvii).

3 ^{b}) K8 धर्म्यस्यास्य (for धर्मस्यास्य).

5 ^{d}) K8 भूतात्मा (for ममात्मा).

6 The extra passage (100*) given by Kash. MSS. is of the same nature as the extra passage (99*) given by D8 alone, both being prob. verses familiar to some reader and jotted down in the margin, and thence transported on to the text.

7 ^{b}) K8 मामिकीम् (for मामिकाम्).

8 ^{a}) As Schlegel pointed out, a distinction is intended between the Lord's relation to the Prakṛti, when it is a question of the birth of an Avatāra,

and when there is to be the birth of ordinary created beings; and the BG. employs in 4. 6[c] and 9. 8[a] two different words to express that relation. Ś1 ignores this intended difference and repeats here the earlier pāda.

11 [d]) For the Kash. variant, cf. Ed. Note, p. xviii. The influence of BG. 7. 14[cd] is evidently responsible for the change.

14 [a]) For the Kash. variant, cf. Ed. Note, p. xvii.

16 [b]) The O.-J variant ओषधिः (for औषधम्) comes nearer to its intended sense of सोम.

18 [b]) D10 महत् (for सुहृत्).

20 [b]) K3 प्रार्थयन्ति (for °यन्ते).

21 [d]) D10 मृत्युलोकं (for मर्त्य°).

27 [c]) For the O.-J reading of this pāda, cf. Ed. Note, p. xxiv.

31 [c]) For the Kash. variant, cf. Ed. Note, p. xvii.

Colophon. — *Adhy. name :* K3 भक्तियोगः; D8, 10 राजगुह्यः.

32 [10]

3 [c]) D10 समर्थेषु (for स मर्त्येषु).

8 [ab]) The Kash. variants अयं and इतः presuppose that the speaker is pointing to himself while uttering these words.

9 [d]) For the Kash. variant, cf. Ed. Note, p. xvii.

14 [d]) Schrader quotes देवमहर्षयः as a variant. The usual Kash. sources have only देवा महर्षयः.

16 [b]) For the Kash. variant, cf. Ed. Note, p. xviii. It is curious to note that दिव्या ह्यात्मविभूतयः has become a fixed phrase to be used both as nominative as well as accusative. For instance, in the Śaṁkaragītā (Viṣṇudharmottara, I. 52–65), we read (adhy. 56. st. 1).

तस्य देवातिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥

19 [b]) See 16[b] above.

21 [b]) O.-J अहमंशुमान् (for रविरंशु°). That अंशुमान् is the name of a particular रवि has not been seen by the author of this supposed emendation.

24 [c]) The Kash. variant सेनान्यामप्यहं is merely intended to give the grammatically correct gen. plu. form in place of the current सेनानीनाम्.

27 [c]) ऐरावण (instead of ऐरावत) is the form generally preferred by Kash. and Nepali MSS., but not invariably so. Cf. the variants to 6. 13. 33[d]. O.-J also reads ऐरावणो.

28 [a]) O.-J वज्रो (for वज्रं). The word is both masc. and neut. — [c]) For the Kash. variant, cf. Ed. Note, p. xviii.

29 [d]) The Ś1. 4 D8 variant संयमिनाम् makes it quite clear that यम is not = मृत्युः (mentioned in 34[a]), but one of the eight योगाङ्गs.

32 [a]) For the variant स्वर्गाणाम्, cf. 5. 19[a]. — [c]) K3 अध्यात्ममस्मि विद्यानां.

33 [cd]) Helpful for the interpretation of this line is the following from the Bhāgavata Purāṇa xi. 16. 40—

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः ।
वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः ॥

The BG. enumerates only such qualities of the woman as testify to her divine inheritance.

35 For the extra stanza after 35 (101*), cf. Ed. Note, p. xxv. Schrader notes (*Kash. Rec.*, p. 11) that a Dublin MS. reported by Denis Croften (*Trasactions*, *Royal Irish Academy* [1858], vol. xxiv) gives the extra verse as follows :

ओषधीनां यवा चास्मि धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
सर्वेषां गुणजातानां दर्मोऽहं पाण्डुनन्दन ॥

42 [ab]) D10 बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन. The Dublin MS. above mentioned apparently reads, like Cg, बहुनैतेन किं ज्ञानेन (cf. Schrader : *Rezensionen der Bhagavadgītā*, Festschrift M. Winternitz, p. 49, note).

Colophon. — *Adhy. name :* K3 D8, 10 विभूतियोगः.

33 [11]

2 [b]) K3 विस्तरतो (for °शो).

4 ^{c}) The Kash. MSS. generally read, here and in BG. 11. 9^{b}, and 18. 75^{c}, 78^{a}, योगीश्वर in place of योगेश्वर, the latter expression being however warranted by BG. 9. 5^{b} and 11. 8^{d}.

5 ^{b}) O.-J शतशो वा (for °शोऽथ).

8 ^{a}) K_{3} (before corr. as in text) D_{9} द्रक्ष्यसे ; D_{10} क्ष्यसे. — ^{b}) D_{10} च चक्षुषा (for स्वच°).

11 ^{a}) The Kash. reading °मालाम्बर° for °माल्याम्बर° avoids the difficulty of interpreting माल्यम्. Cś renders it by पुष्पाणि ; Madhusūdana, Varavara-muni, and others by माला: or स्रजः. If the derivation be माला एव माल्यम् it raises the question (which was already raised regarding the interpretation of चातुर्वर्ण्यं in BG. 4. 13) as to the exact wording of the Vārttika to Pāṇini 5. 1. 124. If it means flowers, it can be derived according to Pāṇini 4. 4. 98. — ^{c}) Garrett reports a Malayalam variant देहम् (for देवम्). Note the Vaiṣṇavite reading विष्णुम् given by $Ś_{1}$ alone here as well as in 14^{c} below. Schlegel read दीप्तम्.

12 ^{c}) K_{3} साम्याद् (for सा स्याद्), due to similarity of स and म in the Śāradā script.

13 ^{d}) K_{3} $D_{8.10}$ तथा (for तदा).

16 ^{d}) The Dublin MS. also reads विश्वरूपम्. It is difficult to say whether विश्वरूप was changed to °रूपम् by case-attraction to the ending of 16^{b}, or विश्वरूपम् to °रूप by case-attraction to the adjacent विश्वेश्वर.

18 ^{b}) D_{10} (m as in text) निदानम् (for निधानम्). — ^{c}) सात्वत° (for शाश्वत°) is given by only a few Kash. MSS. and seems both sectarian and secondary. Compare BG. 14. 27^{c}, where no such variant is reported. In Crit. App. a quotation from Cā is given. Cg observes : सात्वतधर्मगोप्तेति । सत्-सत्त्वं-क्रियाज्ञानयोरुभयोरपि भेदाप्रतिभासात्मकं तथा सत्तात्मकं प्रकाशरूपं तत्त्वं विद्यते येषां ते सात्वताः । तेषां धर्मः अनवरतप्रवृत्तसंन्यासपरत्वात्सृष्टिसंहारविषयः सकलमार्गोत्तीर्णः । तं गोपायते । It is, of course, possible to take सात्वत by itself as a vocative. — ^{d}) Garrett reports मतोसि (for मतो मे).

19 ^{c}) Where the text has त्वा it is usual for Cś to explain it by त्वाम् ; and where it does not do so, it is presumed that it had त्वां before it. Nevertheless the MSS. at times divide themselves almost equally, and we could have read त्वा for त्वां.

20 ^{c}) Only $Ś_{1}$ $K_{0.4}$ D_{a3} D_{5} read with Cś, accepted as text. The major group with S contains only a transposition त्वं तवेदं for इदं तवोग्रं. The Kash. group in the main gives a different reading. So there is not enough justification for rejecting Cś.

21 ^{a}) The better MSS. of Cś contain the words त्वा त्वाम्. Cu apparently had a different reading, and observes : त्वामिति पाठ आचार्यैर्व्याख्यात इति भाति । अन्यथा त्वा त्वामिति भाष्यपाठोऽपेक्षितः । असुरसंघा इति पदं छित्वा भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्तव्यमिति तट्टीकाकारोक्तिस्तु (e. g., आनन्दगिरि) त्वा-इति पाठे संगच्छत इति ज्ञेयम् ।

22 ^{d}) D_{9} (before corr.) त्वां (for त्वा). ॐ Cś : त्वा त्वां विविशुः विसयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे । ॐ No MS. reads एव (for चैव).

24 ^{c}) D_{8}, with the majority of Kashmir and S MSS., reads त्वा (for त्वां), but no commentator cites त्वा. We have accepted त्वां with a wavy line following B and some reliable Kashmir MSS. like $Ś_{1}$ $K_{0.1}$ $D_{2.3}$.

27-29 The three stanzas, by the addition of 103*, become $4\frac{1}{2}$ (सार्धं श्लोकचतुष्कम्), and by the introduction of 102* (which $Ś_{1}$ alone has preserved) become full five stanzas. Ck, unaware of 102*, justifies the सार्धश्लोक or six-line stanza (viz. 103*) thus— ॐ Ck : अत्र ... नानारूपैः इत्यादि सच्छरीरं प्रविष्टाः इत्यन्तं श्लोकसार्धकं श्लोकसाम्यार्थं केचित्र पठन्ति । कश्चित् स्वतेजसा निहता नूनम्-इत्यादिश्लोकार्धमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुपुस्तकदर्शनाद्भारते च तत्र सार्धश्लोकप्रणयनाद्व्यासमुनेः ...... सार्धमेव पठितम् । ॐ Nevertheless there remains the incongruity between the many mouths (वक्त्राणि) being spoken of as one mouth (वक्त्रं) in 103*, line 2. For that, Ck gives a rather forced explanation. ॐ Ck : किं तु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचनेन...उपक्रम्य, अचिन्त्यरूपं तव वक्त्रं विशन्ति इति यदुक्तं तत्र कालपुरुषसंबन्धिन्यो घोराकृतिविशेषरूपा नानाविधाः शक्तय एकस्यां त्वदीयायां सामान्यशक्तौ परिणमन्तीति भगवतः सर्वशक्त्याश्रयात्वप्रतिपादनपरं बोद्धव्यम्, यतः ...... अचिन्त्यरूपत्वेन विशेषणमुक्तम् । ॐ

28 ^{c}) O.-J तथामी नरनाथ लोकवीराः. — ^{d} O.-J वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति.

29 ^{a}) K_{3} D_{10} प्रदीप्त- (for प्रदीप्तं). — ^{b}) O.-J शान्तिं च नाशं च यमाभिभूतास्. — ^{c}) O.-J तथैव मत्स्याश्च मायन्ति लोकाः.

30 ^{d}) D_{10} विष्णोः (for विष्णो).

31 ^{a}) D_{10} आख्याय (for आख्याहि).

32 ^{b}) O.-J अहं (for इह).

33 ^{a}) D_{10}, like K_4, मयैव ते.

34 ^{b}) K_8 योधमुख्यान्. — ^{c}) D_{10} हतास्त्वं (for हतांस्त्वं). — ^{d}) D_{10} व्यथिष्ठाः (for व्यथिष्ठाः).

38 ^{c}) Garrett reports वेषश्च (for वेद्यं च). — ^{d}) K_8 D_{10} अनन्तरूपम् (cf. 16^{b}).

39–40 With 39^{ab}, 104* makes one complete stanza. The next stanza of four lines will accordingly include all the 'नमः' lines (39^{cd} + 40^{ab}), and this seems to have prompted the addition. To complete the next stanza, 105* is added to make the उत्तरार्ध, 40^{cd} being turned into the पूर्वार्ध.

40 ^{b}) G.-J काले (for सर्वे).

41 ^{b}) For the Kash. variant सखे च, cf. Ed. Note, p. xvii. The attempt to split सखेति into सखे + अति, and taking अति with उक्तं is much too far-fetched. — ^{c}) The Kash. variant तवेमं (for तवेदं, where इदं has to be taken adverbially) is an obvious *lectio facilior*. Some supply विश्वरूपं after इदं.

42 ^{c}) तत्समक्षं is to be understood as two words: ॐ C_4: तत् समक्षं । तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । ॐ The Ś$_{4, 6}$ C_4 variant सत्समक्षं (= सज्जनानां समक्षं) is not quite satisfactory. Taking तत् adverbially, we can translate "there in company," or indeed, in company."

43 ^{b}) K_8 पूर्वश्च ; D_{10} पूर्वस्य (for पूज्यश्च). Schlegel read गुरोर्गरीयान्.

44 ^{d}) For the Kash. variant प्रियस्याईसि, cf. Ed. Note, p. xviii. — The *Tātparyacandrikā* on Cr knows the extra stanzas 106* which it quotes with the variants : — (L. 7–8) कर्तासि लोकस्य यतः स्वयं विभो त्वत्तः सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव. — (L. 10) कर्मण्मानं न च (for कर्मोपमानं न हि). It does not decide upon the question of its authenticity. Cf. page 102 above.

46 ^{c}) The K_8 reading भुजद्वयेन seems to be an invention of this source alone, as it is not found in any other MS. Although mace and discus are the only two weapons mentioned, stanza 50^{a} tells us that they are the weapons held by the Vāsudeva form, i. e., with the discus held in the upper right hand and mace in the lower left hand. The conch and the lotus held in the other two hands are not mentioned here, probably because they were not fighting weapons. [On the twentyfour images of Viṣṇu with the respective disposal of the four weapons in the four hands, cf. the Padmapurāṇa, Pātālakhaṇḍa, chapter 78, stanzas 16–27^{ab}]. In st. 45^{c} Arjuna, it will be remembered, uses the expression तदेव, which implies that he had already seen the form before. This was actually the case: cf. st. 17. Only, this divine form then appeared in immediate succession to the many-armed form, stayed for a moment, and was lost again in the Omniform Apparition. Now, Arjuna wants to see that form, alone (*tadeva*) and steadily (*tathaiva*). Kṛṣṇa agrees to this (49^{cd}). This will also explain the use of the word *bhūyaḥ* in 50^{b}. Since in stanza 50 we are told that the Divine Person assumed once again a milder form after showing the four-armed form to Arjuna, it is obvious that we have here three forms of manifestation: Thousand-armed, Four-armed, and Two-armed. It is in the light of this that we have to understand the variant दिव्यरूपं in 45^{c}, and the Cup proposal to read देव and रूपम् as one word. In this connection, cf. the following from the योगवासिष्ठ I. 53. 57f. :

परं रूपमनाद्यन्तं यन्ममैकमनामयम् ।
ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्दैस्तदुदीर्यते ॥
यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतया स्थितः ।
तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरो भव ॥

48 ^{a}) K_8 D_{10} शक्यमहं (for शक्य[:] अहं, with the archaic Saṃdhi and hiatus, which seem to have bothered scribes and students) : Compare the same phenomenon in 54^{ab}.

53 ^{a}) O.-J देवैर् (for वेदैर्). O.-Jp तमसा (for तपसा).

55 ^{b}) O.-J मद्भावात् (for मद्भक्तः).

Colophon. — *Adhy. name:* K_8 विश्वरूपदर्शनः; $D_{8, 10}$ °दर्शनयोगः.

34 [12]

4 ^{c}) K_8 मामेवं (for मामेव).

8 ^{a}) O.-J संयत्स्व (for आधत्स्व). — ^{cd}) The Kash. reading योगयुक्तसमास्थितः (for ^{d}) is evidently a device to avoid the hiatus मय्येव + अत.

9 ^{b}) K_8, like T_2, अशक्नोषि. — ^{d}) Garrett reports मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तुं).

10 ^{d}) Ś$_1$ is alone in reading मुक्तिम् (for सिद्धिम्).

Mukti by doing Karmans must have been felt as an unexpected juxtaposition!

11 [b]) The Ñ1 reading उभोगमाश्रितः (which is also given by a few S MSS.) does not yield a bad sense; but philosophically, the accepted reading (which is also better documented) is necessary. — [d]) The Ś1 Ko reading यतात्मवाक् is not unacceptable: only it has not more support.

16 [c]) The Kash. reading सर्वारम्भफलत्यागी in 16[c], as well as शुभाशुभफलत्यागी in 17[c], afford scope for raising the question whether the कर्मन्‌s as such are to be carried on. But, on the other side, the compound could be understood as 'who abandons सर्वारम्भ *and* फल, or शुभाशुभ[कर्मन्‌s] *and* फल'. Compare BG. 14. 25[c].

Colophon. — *Adhy. name:* K8 संन्यासयोगः; D8 भक्तियोगः.

35 [13]

1 Stanzas 108* and (alternatively) 109* are meant to lessen the abruptness of the introduction of the क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ discussion in this chapter. — [b]) D5, like D6, क्षेत्र इत्यपि°, to correspond with क्षेत्रज्ञ इति in [d].

2 [c]) T2 reading क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्, prob. to respect the vārttika अभ्यर्हितं च to Pāṇini 2. 2. 34, क्षेत्रज्ञ being more important than क्षेत्र.

4 [b]) Garrett reports वचोभिर् (for छन्दोभिर्). [d]) For the Kash. variant विनिश्चितम् (for °श्चितैः). cf. Ed. Note, p. xix f.

6 [c]) For the interpretation of चेतना धृतिः as one word (चेतनस्य आधृतिः). cf. the *Tātparyacandrikā* on the Cr to the passage.

11 [a]) The Kash. change of °नित्यत्वं to °निष्ठत्वं, here, and in BG. 15. 5[b] of °नित्या to °निष्ठा, is uncalled for in view of the more archaic use of the word नित्य in texts like इन्द्रियनित्यं वचनम् and अर्थनित्यं परीक्षेत from the *Nirukta*, or धर्मनित्या (Crit. Ed. धर्मे नित्या) विचेष्टा (Mbh. 5. 27. 1).

16 [a]) For the Kash. variant आविसर्के विसर्केषु, cf. Ed. Note, p. xx.

17 [d]) The Kash. reading वेष्टितं is only a scribal lapse. Ś1 प्रध्वस्तं and the more usual विष्ठितं are only easy make-shifts. Cś explains the text विष्ठितम् by विशेषेण स्थितम्.

20 [a]) The MSS. are all unanimous in reading कार्यकारण°, which Cś cites as a *pāṭhabheda*. It is possible to interpret both readings cogently.

22 [a]) The Kash. variant उपदेष्टा does note convey the साक्षित्व- idea, which उपद्रष्टा implies. — [b]) The variant कर्ता (for भोक्ता) contradicts the normal role assigned to the Puruṣa with reference to the body.

23 [d]) K8 भूयोपि (for भूयोऽभि-).

24 [a]) K8 ध्याने चात्मनि (for ध्यानेनात्मनि). — [d]) For कर्मयोगेन (*not* °योगेण), cf. note to BG. 3. 3[d].

25 [a]) Garrett reports [ऽ]प्येवम् (for त्वेवम्).

32 [bcd]) O.-J नोपलभ्यते (for नोपलिप्यते). Regarding this variant, cf. Ed. Note, p. xxviii, bottom.

33 [ab]) O.-J एषो (for एकः), and लोकं कृत्स्नम् (for कृत्स्नं लोकम्). — [c]) O.-J transp. क्षेत्रं and क्षेत्री.

Colophon. — *Adhy. name:* K8 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः; D8. 10 प्रकृतिपुरुषविवेक(D10 °विभाग)योगः.

36 [14]

7 [d]) D8 देहिनाम् (for देहिनम्), obviously due to eye-wandering to the ending of the first line of the next stanza.

9 [a]) O.-J सत्त्वं सक्ते (for सत्त्वं सुखे).

10 [b]) The Kash. variant वर्धते is of the nature of a gloss for भवति, which primarily denotes वृद्धि.

11 [b]) K8 प्रकाशम् (for प्रकाश[ः]).

12 [a]) As to the variant लोभप्रवृत्तिरारम्भः, it is quite possible, in copying to dictation, to mishear लोभः प्रवृत्ति° as लोभप्रवृत्ति°. The contrary is a little less probable but not impossible. Rajas is described as *rāgātmaka* (7[a]) and as the parent of *lobha* (17[b]), so that *lobha* is the first result of Rajas in ascendant. *Lobha* produces conation (pravṛtti) which in time is translated into actual activity (ārambha). Action once begun, you do not wish to give up (aśamaḥ); because your *lobha* has become now an ardent passion (spṛhā). Thus 13[ab] gives a sequential statement as to the consequences of Rajas waxing,

so that the variant लोभप्रवृत्ति° does not seem very satisfactory. Nor is it adequately supported by MSS. — ^{d}) The variant कुरुनन्दन is probably due to an eye-wandering to 13^{d}. There has been in 13^{d} a reverse eye-wandering in some MSS. with reference to 12^{d}.

18 ^{a}) O.-J गच्छति सत्त्वस्थो, ^{b}) तिष्ठति राजसः, ^{c}) °गुणवृत्तिश्च, and ^{d}) अधो गच्छति — all statements in the singular number. — ^{c}) K8 D10 °गुणवृत्तिस्था (for °गुणवृत्तस्था).

22 After the ref. at the beginning of this stanza, the scribe of K0 at first omitted (by hapl.) stanzas 22–27. However, he soon perceived the mistake, but failed to delete the wrongly written lines covering stanzas 1–2 of the next chapter.

23 ^{a}) For the Kash. variant यो ज्ञस्तिष्ठति, cf. Ed. Note, p. xvii.

24 ^{a}) The Ck variant समदुःखसुखस्वप्नः is thus explained by the comm.: सुखदुःखस्वप्न इति सत्त्वरजस्तमोवृत्तय उक्ताः । न सुखे प्रीयते, न दुःखं द्वेष्टि, न स्वप्ने मुह्यति । The order in that case should have been सुख-दुःख-स्वप्न.

25 ^{c}) For the Kash. variant सर्वारम्भफल°, cf. *ante* BG. 12. 16^{c}.

26 ^{c}) D9 (before corr.) त्रीन्गुणान् (for स गुणान्). Colophon. — *Adhy. name*: K8 गुणत्रयविभागयोगः; D9 गुणातीतयोगः.

37 [15]

☞ The entire adhyāya is wanting in O.-J.

2 ^{a}) D9, 10 अधश्चोर्ध्वं च (for अधश्चोर्ध्वं).

3 ^{c}) K8 सविरूढ°; D1 सुविमूढ° (om. from the Crit. App. by oversight) (for सुविरूढ°).

4 ^{b}) For the Kash. variant गतो न निवर्तेत, cf. Ed. Note, p. xvii.

5 ^{b}) For the Kash. variant अध्यात्मनिष्ठा, vide BG. 13. 11^{a} note. — ^{c}) Garrett reports सुखदुःखसंगैर् (for °संज्ञैर्).

13 ^{a}) K6 is alone in giving the senseless reading मामाविश्य (for गामाविश्य), unless माम् is taken to mean लक्ष्मीम् or प्रकृतिम्. The emendation of गामाविश्य च into योगमाविश्य by the Pandit scribe of D6 is instructive.

14 ^{a}) K8, like K5, विश्वानरो (for वैश्वानरो). — ^{c}) Cā °सखो भूत्वा, suggested by the natural friendship between the fire and the wind.

16 ^{c}) K8 रक्षः सर्वाणि भूतानि (!).

18 ^{d}) Garrett reports कथितः (for प्रथितः).

Colophon. — *Adhy. name*: K8 पुरुषोत्तमयोगः; D9 संसारवृक्षच्छेदकुठारयोगः; D10 पुराणपुरुषोत्तमयोगः.

38 [16]

☞ The entire adhyāya is wanting in O.-J.

2 ^{c}) For the Kash. variant अलौल्यं च, cf. Ed. Note, p. xvii.

5 ^{b}) K8 निर्बधाय (for निबन्धाय).

7 ^{b}) Garrett reports यथा (for जना).

8 ^{b}) Garrett reports अधीश्वरम् (for अनी°). — ^{d}) कामहेतुकम् would be the correct grammatical form; but °हैतुकम् is more often met with. Cś says: कामहेतुकमेव कामहैतुकम् ।

9 ^{b}) Garrett reports [ऽ]धिकाः (for [ऽ]हिताः).

10 ^{a}) Some MSS. read दुःपूरम् (for दुष्पूरम्).

13 ^{b}) For the variant इमं प्राप्स्ये (for इदं प्राप्स्ये), cf. Ed. Note, p. xvii. That मनोगतम् can be the original reading, is rendered probable also in view of BG. 2. 55^{b}. Schlegel suggested मनोरमम्.

14 ^{b}) Garrett reports अहम् (for अपि). — ^{c}) K8 योगी (for भोगी).

16 ^{c}) D9 (before corr.) प्रवृत्ताः (for प्रसक्ताः).

21 ^{a}) Garrett reports नरकस्योक्तं (for °स्येदं).

22 ^{b}) Garrett reports कामद्वारैस् (for तमोद्वारैस्).

Colophon. — *Adhy. name*: K8 सत्ययोगः; D9, 10 दैवासुरसंपद्विभागयोगः.

39 [17]

☞ The entire adhyāya is wanting in O.-J.

2 ^{b}) K8 स्वभावतः (for स्वभावजा).

6 ^{a}) Garrett reports शरीरं स्वं (for शरीरस्थं).

7 ^{d}) Schrader gives इदं for इमं as a Kash. reading. Actually it is given by only one of our Grantha

MSS. It seems to be due to dittography of the द् at the end of the previous word.

11 ^{c}) K8 यष्टव्य एवेति (for यष्टव्यमेवेति).

12 ^{bcd}) The Kashmir reading यः इज्यते विद्धि तं यज्ञं राजसं चलमध्रुवम् is obviously intended to improve grammar by the change of यत् (at the end of ^{b}) into यः, and is, for the rest, an anticipatory writing (through mistake) of parts of 18^{cd}.

13 ^{a}) For the Kash. variant असृष्टान्नं, cf. Ed. Note, p. xx.

16 ^{a}) K8 °प्रसादसौम्यत्वं. — ^{d}) D10 मानस उच्यते.

20 ^{c}) K8 देशकाले च (for देशे काले च).

21 ^{d}) D9 तद्राजसमुदाहृतम्.

23 ^{c}) For the Kash. variant ब्रह्मणा तेन (for ब्राह्मणास्तेन), cf. Ed. Note, p. xx.

Colophon. — *Adhy. name:* K8 गुणभेदयोगः; D9, 10 श्रद्धात्रयविभागयोगः.

40 [18]

☞ O.-J om. the entire adhyāya except st. 66 and 73.

1 ^{d}) The T2 reading कर्मनिषूदन is a clever emendation, not supported.

2 ^{d}) Garrett reports त्यागं प्राहुर् (by transp.).

3 ^{c}) Garrett reports यज्ञो दानं तपः कर्म.

4 ^{d}) K8 परिकीर्तितः (for संप्रकी°).

7 ^{b}) Garrett reports नोपलभ्यते (for नोपपद्यते).

8 ^{a}) For the Kash. variant यः कर्म (for यत्कर्म), cf. Ed. Note, p. xviii.

10 ^{b}) Garrett reports योनुषज्जते (for नानु°). — ^{c}) K8 सत्त्वसमायुक्तो (for °विष्टो).

11 ^{a}) K8 देहभृतां (for °भृता). Garrett reports शक्यः (for शक्यं).

13 ^{a}) Cn definitely reads पञ्चेमानि. In the case of Cś, the editions as well as MSS. of the Bhāṣya disagree. The authorities seem almost equally divided.

15 ^{b}) Garrett reports बुधः (for नरः).

16 ^{a}) The Crit. App. wrongly cites Cn as reading अकर्तारम्. Nīlakaṇṭha *supplies* the word अकर्तारं, but reads कर्तारं like Cā and the other testimonia cited. — ^{b}) Garrett reports केवलम् (for केवलं).

18 ^{b}) Garrett reports त्रिविधं कर्मचोदनम्.

19 ^{c}) The Ś8 reading प्रोच्यंते improves the syntax.

21 ^{b}) Garrett reports नानाभावात्पृथग्विधात्.

22 ^{a}) The variant अकृत्स्नविद् (for कृत्स्नवद्) of some Ś and K MSS. is capable of yielding good sense. It probably was influenced by BG. 3. 29^{cd}. — ^{b}) For अहैतुकम्, cf. Note to BG. 16. 8^{d}. — ^{c}) Garrett reports तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्.

24 ^{c}) The Kash. variant is क्लेशबहुलं (for बहुलायासं). Any one of the two can be the original, and the other its gloss. The reading accepted has better support of representative MSS.

25 ^{b}) K8 D10 अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य).

28 ^{b}) The variant नैष्कृतिको (for नैकृतिको) is obviously a scribal error. The word is derived from √ कृत् to cut in the sense of परवृत्तिच्छेदनपरः, or from √ कृ to do in the sense of परावमाननशीलः, and the prefix is नि and not निस्. The word occurs several times in the Epic. Perhaps the following from the Āraṇyakaparvan (Crit. Ed., chap. 49, st. 20) will be useful in determining the sense as well as the form :

> निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
> न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥

32 ^{b}) Garrett reports तमसा वृता (for °सावृता).

33 ^{a}) Garrett reports धारयेत (for धारयते).

36 ^{d}) For निगच्छति and the variaats for it, cf. BG. 9. 31^{b}.

37^{a} and 38^{b}) The Kash. variant तदात्वे (for तदग्रे) in the sense of 'for the time being' — अभ्यासकाले as Cg puts it, or साध्यावस्थायां in the words of Cā — is quite acceptable in itself. Only, in 39^{a}

SUPPLEMENTARY NOTES

☞ In his edition (1846) of the Bhagavadgītā in Sanskrit, Canarese, and English in parallel columns, Rev. J. Garrett has given a selection of various readings collected from several good Malayalam MSS. Many of these variants have already appeared in our Critical Apparatus, but there are a few that are new and deserve to be recorded. No particulars of the MSS. have been available.

1

11^b) अवास्थितम् (for अवास्थिताः).
35^d) महीतले (for महीकृते).

2

6^b) यद्वा जयो (for यद्वा जयेम).
20^a) न म्रियते (for म्रियते).
35^b) मन्येरन् (for मंस्यन्ते).
72^c) स्मृत्वा (for स्थित्वा).

3

19^c) [ऽ]प्याचरन् (for ह्याचरन्).
27^a) प्रकृत्या (for प्रकृतेः).

4

2^a) परंपराप्रोक्तम् (for °प्राप्तम्).
3^c) इष्टोसि (for भक्तोऽसि).
33^c) कर्माखिले (for कर्माखिलं).

11

11^c) देहम् (for देवम्).
18^d) मतोसि (for मतो मे).
38^c) वेद्यश्च (for वेद्यं च).

12

9^d) मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तुं).

13

4^b) वचोभिर् (for छन्दोभिर्).
25^a) अन्येप्येवम् (for अन्ये त्वेवम्).

15

5^c) सुखदुःखसंगैर् (for °संज्ञैर्); given by मधुसूदन.
18^d) कथितः (for प्रथितः).

16

7^b) यथा (for जना).
8^b) अधीश्वरम् (for अनीश्वरम्).
9^d) जगतोधिकाः (for जगतोऽहिताः).
14^b) चापरानहम् (for °रानपि).
21^a) नरकस्योक्तं (for °कस्येदं).
22^b) कामद्वारैस् (for तमोद्वारैस्).

17

6^c) ·शरीरं स्वं (for शरीरस्थं).

18

2^d) त्यागं प्राहुर् (for प्राहुस्त्यागं)
3^c) यज्ञो दानं तपः कर्म.
7^b) नोपलभ्यते (for नोपपद्यते).
10^b) योनुषज्जते (for नानु°).
15^b) बुधः (for नरः).
16^b) केवलस् (for केवलं).
18^b) त्रिविधं कर्मचोदनम्.
32^b) तमसा धृता (for °सावृता).
33^a) धारयेत (for धारयते).
37^c) तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्.
42^b) अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्.
44^a) वाणिज्यं कृषिगोरक्षा.
47^c) स्वभावविहितं (for °नियतं).
50^a) सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धिं प्राप्तो).
51^d) रागद्वेषावुदस्य च.
67^d) योभ्यसूयते (for °सूयति).

Indologisches Seminar
der Universität Bonn